

A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

II

A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
II

1959

KÉPZŐMŰVÉSZETI ALAP KIADÓVÁLLALATA
BUDAPEST 1961

Szerkesztő
CSALLÁNY DEZSŐ

Címlapon : Báthori István (megh. 1605) tumbájának címerképe. Nyírbátor, ref. templom

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Kalicz Nándor</i> :	A baktalórántházi sírlelet	7
	The Grave of Baktalórántháza	15
<i>Csallány Dezső</i> :	Adatok Attila székhelyének kérdéséhez	19
	Angaben zur Frage der ständigen Residenz Attilas	30
<i>Fettich Nándor</i> :	A besztereci románkori aspensorium	33
	Über das Aspensorium von Beszterec, Komitat Szabolcs	49
<i>Csallány Géza</i> :	Nagy Géza régészeti levelei Jósa Andráshoz	51
	Archäologische Briefe von Géza Nagy an András Jósa	61
<i>Kalmár János—</i>		
<i>Szalontai Barnabás</i> :	A Báthoriak címeres kőemlékei	63
	I monumenti stemmati di pietra dei Báthori	71
<i>Koroknay Gyula</i> :	A kállói vár	73
	La fortezza di Kálló	88
	Крепость Калло	89
<i>Balogh István</i> :	Szabolcs megye statútumai a pásztorok megrend- szabályozására a XVIII. században	91
	Die Statuten des Komitats Szabolcs zur Mass- regelung der Hirten im XVIII. Jahrhundert	109
<i>Nyarády Mihály</i> :	Pipakészészek Szabolcs megyében	113
	Tabakspfeifen (Rauchgeräte) im Komitat Szabolcs	126
<i>Nagy Gyula</i> :	A vámosoroszi szárazmalom	129
	Moulin à manège de Vámosoroszi	146
<i>Erdész Sándor</i> :	Egy népi verselő Tiszavasváriból	149
	A Popular Versifier of Tiszavasvári	165
<i>Sonkoly István</i> :	Kölcey megzenésítések	167
	La messa in musica delle poesie di Kölcey	171

A BAKTALÓRÁNTHÁZI SÍRLELET

A bemutatandó edényeket 1951-ben, épületalapozás közben találták Baktalórántháza község belterületén, Szabó Miklós Kossuth utcai lakos udvarán, a községen végighúzódó homokdomb gerincén.

A találó elbeszélése szerint az edények égett csontokkal és hamuval, egy csomóban voltak. Sajnos ül, a másik nem teljes; egy töredékesen előkerült tál darabjait szétszórták. A megmaradt négy edényt 1958 tavaszán szerezte meg a nyíregyházi Jósa András Múzeum.

A leletben az alábbi tárgyak voltak:

1. *Kétfülű urna*. Alsó része gömbölyded, s enyhe tagoltsággal illeszkedik a kissé csomkakúp alakú nyakhoz. Alja profilált. Egyik szalagfüle a nyak és váll találkozásán ül, a másik kissé lentebb. Vállát fültől fülig haladó két vízszintes árkolt vonal között, ékvágásokból alkotott sor díszíti. Innen szakaszosan ismétlődő függőleges árkolt vonalkötegek haladnak le az edény legnagyobb öblösödéséig. Ép. Sárgásbarna. M: 31 cm, szá: 11,1 cm, fá: 9 cm (I. t. 1a—b).
2. *Szélesszájú csupor*. Kissé tölcseres nyaka tagoltan illeszkedik gömbölyded alsó részéhez. Alja profilált. Válla felső részén négy rövid szalagfüle egymással szemben ül. Díszítése fültől fülig húzódó két párhuzamos árkolás között ék alakú bevágásokból alkotott sor. Innen szakaszosan ismétlődő függőleges árkolt vonalkötegek haladnak a legnagyobb öblösödésig. A fülek alatti árkolt vonalköteg fordított V alakban kettéválik. Sárgásbarna. Szájpereme kissé kiegészített. M: 21 cm, szá: 21,5 cm, fá: 8 cm (I. t. 4).
3. *Füles csupor*. Szájpereme enyhén kihajlik, nyaka hengeres. Tagoltan illeszkedő gömbölyű öble nyomott, alja profilált. Szalagfüle a szájperemből indul és a vállra támaszkodik. Díszítése az előbbi edényekével megegyezik. Ép. M: 15,8 cm, szá: 15 cm, fá: 8,3 cm (I. t. 3).
4. *Kis füles bögre*. Alakja az előbbi csuporhoz hasonló, de alja kevésbé profilált, szalagfüle pedig a szájperem fölé emelkedik. Csak szakaszosan ismétlődő árkolt vonalkötegek díszítik. Sárgásbarna, ép. M: 6,3 cm, szá: 15 cm, fá: 8,3 cm (I. t. 2).

Az edényeket egy sír mellékleteinek tekinthetjük.

A lelőhelyen és környékén ezenkívül semmi egyéb leletre nem emlékezett a találó, s a helyszíni szemle során sem figyeltem meg olyan jelenséget, amely telepre engedne következtetni.

Az égett csontok alapján minden valószínűség szerint megállapíthatjuk, hogy Baktalórántházán magányos, hamvasztásos temetkezés került felszínre. Teljes határozottsággal nem tudjuk, hogy urnás volt-e vagy szórt hamvas. Ha hitelt adunk a találónak, akkor urnás temetkezésnek tekinthetjük.

A Jósa András Múzeum régi anyagának átvizsgálása során néhány edénydarabot találtam. Ezek egy nagyobb edényből származnak. Valószínűleg kétfülü, amphoraszerű urna töredékei. Ennek is szakaszosan ismétlődő árkolt vonalkötegekből és vízszintes párhuzamosokkal kísért benyomott körökből álló díszítése van. Az edény alakja és díszítése hasonló a baktalórántházi urnához (II. t. 1a—c). Az edény töredékeit Nyíregyházán, a Morgó-temető területén találták. Ezen a lelőhelyen az újkőkortól a késővaskorig bezárólag csaknem szakadatlan a települések és temetkezések egymásutánja. Az előkerült leletek — sajnos — elválaszthatatlanul összekeveredtek a Saári-féle gyűjteményben. Így az ismertetett urnatöredékek korát csak a baktalórántházi sírlelet alapján tudjuk meghatározni.

Szabolcs megye területéről lelőhely közelebbi meghatározása nélkül őriz egy edényt a Jósa András Múzeum, amelynek alakja és díszítése közel áll a baktalórántházi sírlelet 2. sz. edényéhez.

Szélesszájú, nagy csupor, tölcséres nyakkal, tagoltan illeszkedő gömbölyded alsó résszel. Alja profilált. A nyakhajlásban egymással szemben két rövid szalagfül, a fülek között pedig hasonló magasságban egymással szemben 2—2 kicsi bütyök ül. Az edény nyakát fültől fülig futó mélyített vonal, s abból lefutó szakaszosan ismétlődő árkolt vonalkötegek díszítik. Ragasztott, szürke. M: 25 cm, szá: 22 cm, fá: 9,8 cm (II. t. 3).

A nyírbátori múzeum is őriz egy bögrét, mely leletsoportunkkal összefüggésbe hozható. Lelőhelye Nyírgyulaj.

Magasfülű, gömbölyű aljú bögre. Nyaka enyhén ívelt, szájereme kissé kihajlik. Vállát két vízszintes árkolt vonal között ék alakú bevágásokból képezett sor díszíti. Ebből szakaszosan ismétlődő függőleges árkolt vonalkötegek futnak le (II. t. 2).

Eddigi ismereteink szerint mindössze ez a néhány edény és urna töredékei tartoznak annak a leletsoportnak a formakincséhez, melyet a baktalórántházi sírlelettel jellemezhetünk.

A leletsoport anyaga kevés, de őskori ismereteink szempontjából mégis fontosnak tekintjük. Olyan vonatkozásokra hívja fel figyelmünket, amelyekre eddig kellő támpontokkal nem rendelkezünk. Ha őskori fejlődésünkre nem is gyakorolt döntő hatást ez az idegenszerű leletanyag, jelenlétével mégis számolnunk kell.

A leletsoport anyaga hazai viszonylatban meglehetősen idegenszerű, párhuzamait alig találjuk meg. Egész őskorunkban mindössze a péceli kultúra leletei között akadnak olyan edények, melyek bizonyos mértékig kapcsolatba hozhatók a baktalórántházi sírlelettel és leletsoporttal. A péceli kultúra összegyűjtött emlékéanyagában mindössze két olyan amphora alakú edényt ismerünk, melyeknek alakja a baktalórántházi urnához hasonló. Mindkettő díszítetlen és elnagyoltabb, mint az említett baktalórántházi urna.¹

Még egy kétfülű amphorát közöl Banner János Somogyvárról. Ennek korát azonban tisztázatlannak tekinti, s valószínű, hogy a péceli kultúrát követő időszakba sorolható.² Eszerint az amphoraszerű edényalak a vállon két füllel, előfordul ugyan a péceli kultúrában, de nem gyakori.

Nem ismerünk párhuzamot a péceli kultúrában sem a tölcséres szájú, sem az egyfülű csuporhoz. Egyetlen edényt közöl ugyan Banner János a péceli

¹ Banner J.: Die Pécel Kultur. AH 35 (1956) I. t. 7, XXVIII. t. 14.

² Uo. IX. t. 3.

kultúra leletei között, mely alak és díszítés alapján a baktalórántházi egyfűlű csuporhoz közel áll: enyhén kihajló szájú, hengeres nyakú edény. Erős töréssel illeszkedő nyomott, kettős csonkakúp alakú alsó része van. Szalagfüle a szájpereimből indul és a vállra támaszkodik. Díszítése a vállán szakaszosan ismétlődő függőleges vonalkötegekből, s az ezeket kísérő beszurkált pontdíszből áll.³

Az edény lelőhelye Baks. Szórványos lelet. Anyaga, készítési technikája, alakja és díszítése alapján, a baktalórántházi leletek ismeretében, inkább ehhez a leletcsoporthoz kapcsolódik, mint a péceli kultúrához. A baktalórántházi leletcsoport és a péceli kultúra között fennálló bizonyos rokonság miatt lehetett ezt az egyedüli leletet a péceli jellegű edények közé besorolni.

A magasfűlű kis bögre az egyetlen edényalak, melyhez számos hasonlót találunk a péceli kultúrában. Ezek díszítése azonban eltérő, mert felületüket teljesen elborítja az árkolás.⁴

Ha a díszítést is figyelembe vesszük, több hasonlóságot találunk a péceli kultúra és a baktalórántházi leletcsoport között.

A baktalórántházi leletek fő díszítőelemei az ék alakú bevágások, ill. beszurkált pontok és szakaszosan ismétlődő függőleges árkolt vonalkötegek.

Az ék alakú bevágásokból alkotott díszítés gyakori és jellegzetes a péceli kultúra edényein. Leginkább önmagában díszíti az edényeket, vízszintes és függőleges sorokat alkotva.⁵ Egy esetben — éppen a névadó lelőhelyen — a vízszintes ékvágásos dísz függőleges árkolt vonalkötegekkel kapcsolódik.⁶ Ózdon a vízszintes ékvágásokból képzett sorhoz szakaszosan ismétlődő függőleges létraszerű díszek kapcsolódnak.⁷

A baktalórántházi edények díszítő motívuma, azzal a különbséggel, hogy az ék alakú bevágásokat helyenként beszúrt pontok helyettesítik, s ezek társulnak a függőleges vonalkötegekkel, igen gyakori a péceli kultúrában.⁸ A szakaszosan ismétlődő függőleges árkolt vonalkötegek leggyakrabban önmagukban díszítik a péceli kultúra edényeit.⁹

Ezt a szakaszosan ismétlődő árkolt vonalköteg díszítést határozottan meg kell különböztetnünk a péceli típusú korsók egész felületét elborító jellegzetes árkolt, bordával tagolt díszítésmódjától, mely utóbbinak egészen más a gyökere. Éppen a két díszítési mód összekeveréséből adódott, hogy a kutatók az árkolt-bordás díszítés eredetét hazánktól hol északra, hol délre keresték.¹⁰

Az ismertetett párhuzamok alapján világos, hogy a péceli kultúra és a baktalórántházi leletcsoport edénydíszítésében igen sok a közös rokonvonás. Az edényformák hasonlósága sokkal kisebbmértvű. Így a közös díszítő elemek lényegében eltérő alakú edényeken jelennek meg.

A rokonvonások tisztázásánál meg kell állapítanunk, hogy a péceli kultúra hatása nyilvánul-e meg a baktalórántházi leleteknél, vagy mindkét leletcsoportban egymástól függetlenül érvényesülő hatásokat láthatunk, melyek közös tőről fakadtak.

³ Uo. LVIII. t. 8.

⁴ Uo. IX. t. 12–13, 15., X. t. 4., XXIII. t. 2., 34, XXV. t. 5., 32, LXXVIII. t. 3.

⁵ Uo. XIII. t. 26, XIV. t. 13, 19, XXVI. t. 21, XLII. t. 10, LII. t. 14 stb.

⁶ Uo. XXX. t. 2.

⁷ Uo. LXXI. t. 5.

⁸ Uo. XIV. t. 26, XXXIV. t. 22, 26, LXI. t. 2, LXXIX. t. 4.

⁹ Uo. XVII. t. 2, XXV. t. 27, XXX. t. 13, 15–16, XXXIV. t. 20, XLV. t. 8, LXXIX.

t. 39.

¹⁰ Uo. 166, 175. j.

Mint láttuk, hazánkban a péceli kultúra leletein kívül nem találunk párhuzamot a baktalórántházi leletcsoporthoz. Annál feltűnőbb, hogy a Kárpát-medencétől északra egészen messzenyúló kapcsolatot mutathatunk ki. Számos formai és díszítésbeli hasonlóságot figyelhetünk meg, s ezek jellege határozottabban tűnik elénk, mint a péceli kultúra esetében.

Észak-Németország, sőt Dánia megalithikus kerámiájában találunk olyan amphorákat, tölséres szájú edényeket, melyeket a baktalórántházi edényekkel kapcsolatba hozhatunk. A Trichterbecher kultúra legrégebb szakaszának tekintett dolmen-fokozattól a fiatalabb folyosós sírokig egyaránt előfordulnak kétfülű amphorák. Ezek alakja kissé elüt a baktalórántházitól, mert testük többnyire nyomottabb, a két szalagfűl azonban mindig a nyakhajlásban ül.¹¹ Másik közös sajátosság a díszítés motívumában és szerkezetében figyelhető meg. Gyakori díszítésmód a szakaszosan ismétlődő függőleges árktolt vonalkötegek rendszere.¹² Természetesen ennek különböző változatai vannak. Időnként az árktolt vonalkötegeket beszűrt pontdísz kíséri,¹³ máskor vízszintes pontsorból indulnak a vonalkötegek, mint a baktalórántházi és péceli leleteknél.¹⁴ Az árktolt vonalkötegeket többször bordák helyettesítik,¹⁵ vagy két párhuzamos között vízszintes rovátkolások, létraszerű mintát alkotva.¹⁶

Ezekben a megalithikus fázisokban rendkívül gyakori a tölséres szájú csuprok előfordulása,¹⁷ gyakran négy kis füllel a nyak és a váll találkozásánál.¹⁸ Az edényalak és a fülképzés hasonló a baktalórántházi leletcsoport edényeihez. A díszítés ezeknél is hasonló az amphorákhoz.¹⁹

Természetesen a rokonvonásokat közelebb is megtaláljuk, így a Trichterbecher kultúra közép-németországi csoportjainál is, így a baalbergi csoportban. Ebben előfordulnak a baktalórántházinál élesebb törésvonalú, de ugyanúgy kétfülű amphorák.²⁰ Ezek díszítetlenek. A tölséres szájú,²¹ s talán az egyfűlű hengeres nyakú csupor előzményeit is itt figyelhetjük meg először (északabba ez a típus hiányzik), azzal a különbséggel, hogy a fül nem a szájeremből, hanem azalól indul és a hengeres nyak alacsonyabb.²²

Ugyancsak hasonlóságot fedezhetünk fel a salzmündeit²³ és a nosswitzi²⁴ csoport amphoráinál. Az edény törésvonala ezeknél is kissé élesebb, de a fül elhelyezése hasonló, ugyanígy a díszítés szerkezete is. A rovátkolt nyakhajlásból szakaszosan ismétlődve létraszerű karcolt díszítések futnak le a legnagyobb öblösödésig.

¹¹ *Sprockhoff, E.*: Die nordische Megalithkultur. Leipzig, 1938. 34. t. 4, 6–7, 35. t. 7, 11, 40. t. 1, 4, 41. t. 3.

¹² Uo. 34. t. 4.

¹³ Uo. 34. t. 8.

¹⁴ Uo. 41. t. 3.

¹⁵ Uo. 34. t. 6.

¹⁶ Uo. 35. t. 11, 40. t. 1.

¹⁷ Uo. 34. t. 1–3, 35. t. 3–4, 39. t. 1–2, 4–5, 41. t. 2.

¹⁸ Uo. 39. t. 1–2, 4.

¹⁹ Uo. 34. t. 3, 35. t. 3–4, 39. t. 1–2, 5, 41. t. 2.

²⁰ *Grimm, P.*: Die Baalberger Kultur in Mitteldeutschland. Mannus 29 (1937) 163. 8. kép a–d. — *Mildenberger, G.*: Mitteldeutschlands Ur- und Frühgeschichte. Leipzig, 1959. 39, 28. kép 5.

²¹ *Grimm, P.*: i. m. 169, 2. képen számozás nélkül.

²² Uo. 164. 9. kép a–b. — *Mildenberger, G.*: i. m. 39, 28. kép 4.

²³ Uo. 41, 29. kép 1.

²⁴ *Seger, H.*: Die keramischen Stielarten der jüngeren Steinzeit Schlesiens. Schlesiens Vorzeit VII. (1916) 34, 137. kép, 43, 183. kép.

A nosswitzi kerámiában több példányban előfordul a szalagfüles csupor, s ezeknél a szalagfül — hasonlóan a baktalórántházihoz — a szájeremből indul. Díszítésükben az ismert alapmotívumot ismerhetjük fel, de vannak díszítetlen példányok is.²⁵

Bizonyos vonatkozásokat még Lengyelországban is megfigyelhetünk. A tölséres szájú csupor gömbös alsó résszel, beszurkált pont- és szakaszosan ismétlődő árkolt vonaldísszel, továbbá a nyírgyulajihoz hasonló egyfülű kis bögre vízszintesen beszurkált pontsorról és függőleges árkolással Lengyelországban is előfordul.²⁶

További párhuzamokat keresve a baktalórántházi leletcsoporthoz, hasonlókat találunk Csehország ún. északi kerámiájában. Megvan a kétfülű amphora,²⁷ a tölséres szájú csupor,²⁸ s számos példányban a fülescsupor²⁹ és a kis füles bögre is.³⁰ Feltűnő módon azonban a díszítés lényegében eltérő jellegű. Az alak és díszítés szempontjából leginkább hasonló amphora Bilányban került elő, tölséres szájú csuprok társaságában.³¹

Ausztriában, Burgenlandban az illmitzi sírlelet hasonlóan észak felé, a Trichterbecher kultúra irányába mutat. A baktalórántházi leletcsoporttal azonban nem hozható közvetlen összefüggésbe, mert nagyobbak az eltérő vonások.³²

A Trichterbecher kultúra számos csoportjának óriási elterjedési területén, Dániától Csehországig és Közép-Németországtól Lengyelországig követhetők a baktalórántházi leletcsoport párhuzamai. Hazánkban az egyetlen baksi edényt nem tekintve csak a Nyírségben találjuk meg leleteit, s kisebb jelentőségű párhuzamait a péceli kultúrában. Leletcsoportunk helyi előzménye ismeretlen, de hazánktól délre sem ismerünk hasonló edényeket.

Igen valószínűnek látszik, hogy az „északi” megalithikus, ill. Trichterbecher kultúrának nevezett nagykiterjedésű körrel hozhatjuk közvetlen összefüggésbe a baktalórántházi leletcsoportot, úgyhogy ebben az esetben az északi terület volt a kölcsönző fél.

A péceli kultúra északi összetevőjét igen sokan megemlítik, s nagy összefoglalásában Banner János is megfelelő szerepet tulajdonít az északi kultúrák hatásának.³³ Megemlíthetjük, hogy emellett sokkal jelentősebbnek tartja a déli összetevőket.³⁴ Ezt az álláspontot az új leletek ismeretében ma is elfogadjuk.

²⁵ *Sege*, H.: i. m. 34, 140. kép, 37, 165. kép, 47, 194. kép.

²⁶ *Kozlowski*, L.: *Moldsza Epoka kamienna w Polsce*. We Lwowie, 1924. V. t. 3, XIII. t. 2. 4.

²⁷ *Stocký*, A.: *La Bohême préhistorique I*. Prague, 1929. LXXXIV. t. 10, XCII. t. 1, XCIII. t. 32, XCIV. t. 4.

²⁸ Uo. LXXXVI. t. 11, XCVIII. t. 15, CIII. t. 3.

²⁹ Uo. LXXXII. t. 4, XCIII. t. 16, XCVI. t. 3. — *Azamiť*, J.: *Prispevky ke studiu nasi keramie nordické*. PA XXVII (1915) 79, 24. kép. — *Neustupný*, J.: *Ein Grab der böhmischen nordischen Kultur in Dolni Chabry*. PA XXXVIII (1932) 43—44, 27. kép. — *Hájek*, L.: *Ein Skelettgrab der böhmischen „nordischen Kultur“ in Podobanka*. PA XXX (1934—35) 91. kép.

³⁰ *Stocký*, A.: i. m. CIV. t. 16, 18.

³¹ Közöletlen a kolini múzeumban. Említi *Stiková*, E.: *K problematice trideni Ceskeho eneolitu*. PA XLVI (1955) 34, a 4256. leltári számú amphora. — *Dvořák*, F.: *Pravěk Kolínska a Kouřimska*. Kolin, 1936. 32. 6. kép 1.

³² *Pittioni*, R.: *Beiträge zur Urgeschichte der Landschaft Burgenland*. Wien, 1941. I. t. 1. kép.

³³ *Banner* J.: i. m. 155—156, 174—176.

³⁴ Uo. 180—182.

Elég legyen itt csak az ózdi létradisztes töredékek³⁵ és a megfelelő észak-németországi,³⁶ nosswitzi³⁷ és salzmündei³⁸ leletek rokonságára hivatkozni, amikor is ezeket feltétlenül északi eredetűnek kell tekintenünk.

A baktalórántházi leletcsoportban az „északi” jelleg határozottabban nyilvánul meg, mint a péceli kultúrában, hiszen eddig ismert egész formakincs a Trichterbecher kultúra területére vezethető vissza.

A kapcsolat mikéntjére sajnos nincs elég adatunk. Hogy ez csak egy irányú hatás volt-e, vagy az anyagi javak kölcsönös cseréjének az eredménye, vagy kisebb csoportok közvetlen beszivárgása, azt a leletek hézagos volta miatt jelenleg még nem tudjuk eldönteni.

Az összefüggéseknek kölcsönösnek kellett lenniük. Erre mutat az említett északról délre irányuló, Észak-Németország—Salzmünde—Nosswitz—Ózd irányon kívül a salzmündei leletek között előforduló déli eredetű kacsá alakú aszkosz-edény³⁹ és az ezen a területen fellépő kisállat-plasztika.⁴⁰ Ezek északra kerülése hazánkon keresztül képzelhető el. A neolitikumunkra és rézkorunk korábbi szakaszaira jellemző csőtálpas tál is a Kárpát-medencén keresztül juthatott el már korábban messze északra.⁴¹

A kapcsolat útvonala is bizonytalan egyelőre. A kérdés megítélésénél figyelembe kell vennünk, hogy a baktalórántházi leletcsoport leleteit az ország északkeleti részén találjuk meg, s ezt nem tulajdoníthatjuk a véletlennek. Csehország felől hiányoznak az összekötő láncszemek, a Dunántúlról sem ismerünk leleteket.

A hazánkhoz legközelebb talált illmitzi sírleletet sem tekinthetjük hiányzó láncszemnek. Északkelet-Magyarország területéhez rövidebb utat is találunk észak felől. Feltehető, hogy közvetlenül észak, északkelet felől, a Tisza mellékfolyói mentén, a Kárpátok hágóin, az ősi lengyelországi úton jutottak el a hatások, a kereskedelmi csere eszközei, ill. kisebb beszivárgó népcsoportok.⁴²

A péceli kultúránál inkább feltételezhetjük a Csehországon keresztül érvényesülő kapcsolatokat, vagyis az északnyugati útvonalat. Ennek a még erősen bizonyításra szoruló feltevésnek a kapcsán érthetővé válna az a kettőség, mely a péceli kultúra és a baktalórántházi leletcsoport között hasonlóságuk ellenére is fennáll.

Az északról induló hatások az ország két területét külön-külön úton érték el, s az egyik irányból közvetetebben, a másik irányból pedig közvetlenebbül érvényesültek.

A kapcsolatok időpontja és magának a leletcsoportnak az időrendje is felületes szemléletre igen tág határok között húzható meg. A baktalórántházi leletcsoportban előforduló formák legkorábbi megjelenése a dolmen, ill. baal-

³⁵ Uo. LXIX. t. 17, 19, LXXI. t. 5.

³⁶ *Sprockhoff, E.*: i. m. 35. t. 11, 40. t. 1.

³⁷ *Sege, H.*: i. m. 43, 183.

³⁸ *Mildenberger, H.*: i. m. 41, 29. kép. 1.

³⁹ *Behrens, H.*: Archäologische Kostbarkeiten in Landesmuseum für Vorgeschichte. Halle a. d. Saale. 13.

⁴⁰ Uo. 12.

⁴¹ *Hoernes, M.—Menghin, O.*: Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. Wien, 1925. 747, 1. kép.

⁴² *Pittioni* is kisebb csoportok délre húzódását említi meg az illmitzi sírlelettel kapcsolatban. I. m. 3.

bergi periódusban figyelhető meg,⁴³ s a fiatalabb folyosós sírok, Salzmünde, Nosswitz és Csehország ún. északi kerámiájának periódusán keresztül egészen a zsinedigszes kerámia és a gömbamphorák kultúrájának a feltűnéséig megtaláljuk. Abszolút számokban kifejezve Mildenerger kronológiája szerint ez 2200—1800, ill. 1700-nak felel meg.⁴⁴ Természetesen ilyen hosszú időn keresztül nem érvényesülhetett egy bizonyos leletcsoportra jellemzővé vált hatás.

A péceli kultúra abszolút kronológiájára vonatkozólag az újabb kutatások alapján bőségesebb ismeretanyaggal rendelkezünk. Kutzián Ida a bodrogkeresztúri kultúra életének végére két datálási lehetőséget említ (Trójával párhuzamosítva), mégpedig 2200/2150, ill. 2050/2000.⁴⁵ Ennek alapján a péceli kultúra virágzásának kezdete — a két szélső határt tekintve — 2200—2000 között kezdődhetett. A péceli kultúra végét — Trója V. pusztulásával párhuzamosítva — i. e. 1900-ra helyezhetjük.⁴⁶ A péceli kultúra abszolút számokban kifejezett időhatárai megfelelnek Mildenerger közép-németországi kronológiai táblázatában a baalbergi, salzmündei, a dolmen és folyosós sír fokozatoknak.⁴⁷

Ezért az időrend tisztázásánál még tovább kell mennünk. Az ózdi leletek, legalábbis ezeknek egy része, amelyeknél leginkább észrevehető az északi vonások a rézkorvégi történelmi események vizsgálata kapcsán, a fentebb említett időpontnál még későbbre helyezhetők, vagyis i. e. 1900 után. Ez már korabronzkorunk legkorábbi szakasza, amikor a zóki és a hatvani kultúra népeisége véget vet a péceli kultúra önállóságának, illetve a megmaradt részeket kiszorítja eredeti települési területéről Észak-Magyarországra és Szlovákiába.⁴⁸ Eszerint azt mondhatjuk, hogy az „északi” hatások 1900 után is érvényesülnek, még hozzá fokozottan érvényesülnek a legkésőbbi péceli jellegű leletanyagban és azt erősen színezik. A díszítésben az ék alakú bevágásokból képzett sorok ebben a késői szakaszban válnak igen gyakorivá. Ez a díszítésmód érvényesül a baktalórántházi edényeknél is, sőt a Nyírség korabronzkori leleteinek egyik fő díszítőelemévé válik.⁴⁹ Így azt hiszem, hogy nem tévedünk, ha a baktalórántházi leletek korát is a péceli kultúra legkésőbbi szakaszával párhuzamosítjuk, vagyis a korai bronzkor kezdetére tesszük, i. e. 1900 utánra. Így bár Mildenerger a salzmündei csoport korát i. e. 2100—1900-ban álla-

⁴³ Mildenerger, G.: Studien zum mitteldeutschen Neolithikum. Leipzig, 1953. 82—83. A Trichterbecher kultúra kialakulásával kapcsolatban a leletek előzményét a Duna-vidéken, sőt még messzebb, délebbre keresi. Ezzel az elsődleges délről északra irányuló hatással nem foglalkozom dolgozatom keretében. Azt azonban a dolgozatban is hangsúlyozom, hogy a baktalórántházi leletek helyi előzménye nem állapítható meg, a leletcsoport egészében északi jegyeket visel. Így az északon érvényesülő déli hatások a tárgyalt időszakban már erős módosuláson mentek keresztül, vagyis a baktalórántházi leleteknél teljesen elmosódtak.

⁴⁴ Uo. 92, kronológiai táblázat.

⁴⁵ B. Kutzián I.: Über südliche Beziehungen der ungarischen Hochkupferzeit. Acta Arch. Hung. IX. (1958) 184.

⁴⁶ Ennek az időpontnak a megállapításánál Mellaart, J.: The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean. AJA 62 (1958) 9—35. című cikkére hivatkozom, ahol ő a hettita vándorláshoz köti Trója V. és a vele kapcsolatos anatóliai és balkáni kultúrák pusztulását a fent idézett időpontban.

⁴⁷ Mildenerger, G.: Studien.....92. kronológiai táblázat.

⁴⁸ Kalicz N.: Über die Frage der befestigten Siedlungen in Nord- und Ostungarn bis zum Beginn der Bronzezeit. Annales Univ. Scient. Bud. de Rol. Eötvös. Sectio Historica. Tom. II. 1960. 258.

⁴⁹ Szerző összegyűjtött leletanyagában, közöletlen.

pítja meg,⁵⁰ valószínű, hogy valamivel lejjebb kell hoznunk 1900 utánra is. Ugyanis a salzmündei csoportban, amellyel a baktalórántházi leleteknek sok közös vonása van, olyan kaeca alakú aszkosz-edény jelenik meg, amelyeneket hazánkban kizárólag a péceli kultúrát lezáró Vučedól-zóki kultúrában találunk, vagyis egy időben az ózdi és baktalórántházi leletekkel. Ugyanakkor a kisállat-plasztika, mely a salzmündei csoportnál és Ózdon egyaránt előfordul, összefüggésbe hozható a hatvani kultúra kisállat-plasztikájával. Így Salzmünde, Ózd, Baktalórántháza, Hatvan egyidejűségét állapíthatjuk meg. Természetesen a salzmündei egyidejűség a csoportnak csak a késői szakaszára vonatkozhat, mint ahogy az ózdi leletek egy jó része is a péceli kultúra késői típusait képviseli. A hatvani kultúrával, ill. ennek korai szakaszával megfigyelt egyidejűség már azért sem lehet meglepő, mert a Trichterbecher kultúra hatása ennél is észlelhető.⁵¹

Szólnunk kell még a hamvasztás szokásáról. A baktalórántházi sír, mint láttuk, valószínűleg hamvasztásos, magányos temetkezést tartalmazott. Ez hazánkban a bronzkor kezdetén nem meglepő. Az „északi-kör” kultúrcsoportjainál azonban a hamvasztás nem volt szokásos. Hazánkban a hamvasztás a péceli kultúrában jelenik meg először, eltekintve a bodrogkeresztúri kultúrán belül egy szórványos adattól.⁵² Eredete egyelőre bizonytalan, de a kultúra késői szakaszára válik általánosan jellemzővé, így az ózdi leletekkel egy időben. Sajnos még azt sem tudjuk, hogy a péceli kultúra mely időszakába nyúlik vissza a hamvasztás kezdete. Azt azonban bizonyossággal mondhatjuk, hogy a péceli kultúra és a baktalórántházi leletcsoport hamvasztásának szokása a legszorosabb összefüggésben állott egymással, s itt a helyi péceli ethnikum sajátos, hatalmas mértékben kibontakozó új szokása érvényesült. Ez a közössé vált szokás erősebben kapcsolja össze a két leletcsoportot, mint az edények díszítésében megnyilvánuló rokonvonások. Így a baktalórántházi leletcsoportnál is a közvetlenül érvényesülő északi vonások helyi alapokra rakódtak.

Az eddigiek összegezéséül a következőket állapíthatjuk meg:

a baktalórántházi sírleletet és az ezzel összefüggő egyéb leleteket a nagy-kiterjedésű Trichterbecher kultúra közvetlenül érvényesülő hatásának tekinthetjük;

a baktalórántházi leletek időrendjét a hazai legkorábbi bronzkorban állapíthatjuk meg, vagyis a Trichterbecher kultúra késői, esetleg végső szakaszával, Kelet-Magyarországon pedig a péceli kultúra végső, a hatvani kultúra, továbbá az itteni zóki kerámia kezdő szakaszával egyidőben.

Ez az időszak messzeható történelmi események következtében szinte csomópontja a különböző irányú hatások érvényesülésének. Ennek részletes vizsgálata azonban túlesik a dolgozat keretein.

Kalicz Nándor

⁵⁰ *Mildenberger, G.*: Studien.....92. kronológiai táblázat.

⁵¹ A hatvani kultúra anyagának nagy része közöletlen, így az ilyen jellegű edények is. Talán összefüggésbe hozhatjuk ezzel a *Tompa F.*: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 24/25. BRGK. 1937. 30. t. 12—13. képen bemutatott edényeket.

⁵² *Patay P.*: Rézkori temető leletei Jászládányból. Arch. Ért. 1944—45. 8, 19.

THE GRAVE OF BAKTALÓRÁNTHÁZA

The identically decorated four vessels, presented among others in this study (Pl. I. 1—4) were uncovered at Baktalórántháza, Eastern Hungary. From the report of the person finding them we may infer a cremation burial. A similar vessel (Pl. II. 3) and fragments (Pl. II. 1a—c) are known also in the older material of the A. Jósa Museum at Nyíregyháza. A vessel of the same type was unearthed at Nyírgyulaj too (Pl. II. 2).

These few vessels, having an identical form make up the group of finds which may be characterized as the find of the Baktalórántháza grave.

The group of finds is rather strange in this country, only the material of the Pécel (Baden) culture contains a couple of vessels which may be connected with this group.¹⁻⁴ The decoration shows several analogous features. The chief ornamental elements of Baktalórántháza are cuneiform grooves, punched dots and periodically repeated bands of grooved vertical lines. On the vessels of the Pécel culture we may observe these decorative elements separately or together, sometimes only the structure of the ornament.⁵⁻⁹ It is striking that similar features of the decoration appear on vessels of essentially different shapes.

Conspicuous parallels of the Baktalórántháza finds are occurring north of our country. Similar amphorae and funnel-mouthed vessels are known in the various groups of the extensive Trichterbecher culture, in the Megalithic pottery of Northern Germany and Denmark. The ornaments of these show a corresponding similarity.¹²⁻¹⁹

We meet the related features also nearer, in the Central German groups of the Trichterbecher culture, to wit: in those of Baalberg,²⁰⁻²² Salzmünde²³ and Nosswitz.²⁴⁻²⁵ These contain the handled mug too, missing in the northern sites. Some connections may be discovered in Poland;²⁶ numerous parallels are occurring naturally in Bohemia.²⁷⁻³¹ As a remote analogy the find of the Illmitz grave (Austria) may be quoted.³²

The local precedents of the Baktalórántháza group of finds are unknown, nor can we discover the like south of our country.

Most probably we may establish a genetic connection between the Baktalórántháza group of finds and the extensive circle called „Northern” Megalithic or Trichterbecher culture, in a manner that the northern areas were lending in this case.

The northern component of the Pécel culture is mentioned by many, also J. Banner attributes a considerable role to the influence of northern cultures.³³ We agree with him, however, in advocating the preponderance of the southern components.³⁴

We regard the ladder-like ornament occurring in the Late Pécel material of the Ózd find as having a northern character.³⁵⁻³⁸

Northern features are more emphasized in the Baktalórántháza find than in the Pécel (Baden) culture.

We do not know the details of the connections adequately so far; they must have been reciprocal in any case. This is shown by the route leading from the north to the south, i.e. Northern Germany—Salzmünde—Nosswitz—Ózd on one hand, and the duck-shaped askos vessel of southern origin occurring among the Salzmünde finds,³⁹ together with the small animal plastics appearing in this area⁴⁰ on the other.

Also the way of intercourse is uncertain at present. The fact, however, that we meet the Baktalórántháza finds in the north-eastern part of the country, cannot be a mere chance. Connecting links are missing in Transdanubia. We may suppose that influences, objects of commercial exchange or infiltrating smaller ethnical groups arrived immediately from the North or North-east along the tributaries of the Tisza or through the Carpathian passes along the ancient Polish route.⁴²

The connection with Bohemia seems more probable in the case of the Pécel culture. So the influences radiating from the North reached two distinct areas of this country by different ways, acting more directly in one case, more indirectly in the other.

The date of the connections and the chronological situation of the finds may be allocated between very broad limits. In the North such forms occur in the Dolmen and Baalberg periods at the earliest,⁴³ they are noticeable through the periods of the younger corridor graves, the so-called northern pottery of Salzmünde, Nosswitz and Bohemia, till the appearance of the Corded Ware and the Globular Amphora cultures. This is equal to 2200—1800 B.C. according to the chronology of Mildenerger.⁴⁴ It is but natural that the influence becoming typical of a certain group of finds could not be felt through such a long time.

The extreme time limits of the Pécel culture, considering the various chronological fluctuations, may be defined in 2200 and 1900 in our country, the end of the period being parallel to Troy V.⁴⁵⁻⁴⁶ Therefore, as regards chronology, the Pécel culture could have been in touch with all the mentioned northern groups.⁴⁷ This fact makes further investigation necessary.

The finds of Ózd, or at least some of them, may be dated to a later time than mentioned above. This is the earliest phase of the Early Bronze Age in Hungary, when the folk of the Vučedol-Zók culture and of the Hatvan culture brings the independence of the Pécel culture to an end, or drives the remaining elements of it to Northern Hungary and Slovakia respectively.⁴⁸

So we may state that northern influences were at work even after 1900 B.C., nay they gained in weight in the latest Pécel material, colouring it considerably. On this ground we may identify the age of the Baktalórántháza finds with the latest phase of the Pécel culture, fixing it after the beginning of the Early Bronze Age, i.e. 1900 B.C. It is possible that the end of the Salzmünde group⁵⁰ ought to be brought a little lower to the time after 1900 B.C. The askos vessel of the Salzmünde group characterizes the Vučedol-Zók culture, following that of Pécel in this country; the small animal plastics are the features of the Late Pécel material of Ózd and the Early Bronze Age Hatvan culture. This leads to the coevity of Salzmünde, Ózd, Baktalórántháza and Hatvan. This coincidence in time may naturally refer to the late phases of the Salzmünde and Ózd groups, but to the early ones of the Hatvan culture. Influences attributable to the Trichterbecher culture are found also in the material of the Hatvan culture.⁵¹

Cremation was unusual in the northern circle. Setting a sporadical instance within the Bodrogkeresztur culture aside,⁵² it appears in our country only with the Pécel culture, having an uncertain origin. It becomes generally typical only in the late phase of this culture, i.e. at the date of the Ózd finds.

We may state with certainty, however, that the custom of cremation in the Pécel culture and the Baktalórántháza group of finds were closely

connected phenomena ; the specific new custom of the local Pécel folk developed and prevailed on a grand scale here. This custom, becoming common, linked the two groups of finds closer to each other than the related features used in the decoration of vessels. So the immediately received northern influences, proved as regards the Baktalórántháza group of finds, were possibly touching local traditions.

Nándor Kalicz

ADATOK ATTILA SZÉKHELYÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

„Attila székhelyének, sírjának” kiterjedt irodalma van.¹ Azonban ha az egyes tanulmányokat sorba vesszük, azok legnagyobb része egymásnak ellentmondó, egymástól lényegesen eltérő eredményekre vezet. Így feleslegesnek tartom, hogy a végeredményünk szempontjából amúgy is közömbös felfogásokat vagy hibákat megemlítsen.

Tárgyalásunk alapjául nagyrészt *Priskos* bizánci történetíró ismert tudósítása szolgál.²

ÚTI ADATOK

Fontosnak tartom a *Priskos* által említett utazás számadatainak újbóli hangsúlyozását, mert ebből mind *Maximinos* bizánci követségének tartózkodási idejére, mind pedig a *Konstantinápolyba* visszaküldött *Vigilas* bizánci tolmács útjára nézve kapunk összehasonlítható, valószínűségi úti adatokat.

Priskos szerint, „*Konstantinápoly* városa — *Serdiké*, jó gyalog embernek 13 napi járóföldre esik”.

Lovasokra átszámítva ezt az utat, *Maximinos* követsége, amelyhez *Priskos* is tartozott, ezt az 550 km-es távolságot, nyáron, napi 11 órás időtartamú lovaglással, 66 km-es átlag mellett, mintegy 8 nap alatt tette meg. A napi meneteket hajnali 4 órakor kezdhették.

Tehát a *Konstantinápoly*—*Serdiké* közötti út (550 km): 8 nap

A pihenőnapot *Serdikében* tartották: 1 nap

Serdiké—*Naissos* (kb. 145 km): 2 nap

Naissos—*Istros* (kb. 210 km): 3 nap

„*Naissos* (= *Niss*) az *Istros* folyótól (= *Al-Duna*) jó gyalog embernek öt napi járóföldre eső város.”

Priskos úti számadataiból következtetni lehet *Vigilas* bizánci tolmács útjának időtartamára nézve is, amelyet *Eszlász* hun követ kíséretében tett meg *Konstantinápolyba* és vissza, amikor is *Adrianopolis* környékén újból összetalálkozott *Maximinosék* (*Priskos*) szembejövő, hazatérő követségével. Így mindkét követségi csoport utazásának ideje, az *Istrostól* (= *Al-Dunától*) számítva azonos időtartamot kell hogy mutasson.

¹ *Banner J.* — *Jakabffy I.*: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. Budapest, 1954. 433.; *Banner J.* — *Jakabffy I.*: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954—1959. Budapest, 1961. 194—196.

² *Szabó Károly*: Kisebb történelmi munkái. I. Budapest, 1873. 3—75.

VIGILAS ÚTJA

1. Az Istrostól észak felé Attila táboráig (kb. 50 km) :	2 nap
2. Attila táborából visszafelé az Istrosig, átkelés a folyamon (kb. 50 km) :	1 nap
3. Istros—Naissos—Serdiké (355 km) :	5,4 nap
4. Pihenés Serdikében :	1 nap
5. Serdiké—Konstantinopolis (550 km) :	8,3 nap
6. Tartózkodás Konstantinopolisban :	4 nap
7. Konstantinopolis—Adrianopolis (236 km) :	3,5 nap
A lóháton megtett utazás összesen :	25,2 nap

PRISKOSÉK ÚTJA

1. Az Istrostól, észak felé, Attila székhelyéig (kb. 270 km) :	7 nap
2. Tartózkodás Attila székvárosában	4 nap
3. Hazatérés, Attila székhelyétől az Istrosig (kb. 250 km). Átkelés :	3,5 nap
4. Istros—Serdiké (355 km) :	5,4 nap
5. Pihenés Serdikében :	1 nap
6. Serdiké—Adrianopolis (314 km)	4,6 nap
Priskosék lóháton megtett útja összesen :	25,5 nap

Vigilas tolmács és a Maximinos-féle követség egyidejű, de ellentétes irányú útjának 25 napos időtartamban való egyezése meglepően összevág. A két úti adat összevetése és egyezése valószínűsíti, hogy Attila székhelye 250—270 km-re van az Al-Dunától észak felé, és így a „hét napi út végeztével” kifejezés összegezését jelenti a követség által az Istrostól Attila székvárosáig megtett út eseményeinek. Tehát ez a „hét nap” nem újonnan kezdődő útszakaszt jelöl, mint ahogy azt egyes kutatók gondolták és ezen az alapon a hun központot így jóval messzebb keresték észak felé, hanem Vigilas egyező úti idejének figyelembevételével, a követség által az Istrostól a hun székhelyig összesen megtett útszakaszt jelenti. A két követség egyező úti idejének figyelembevételével az egyik hibaforrás: a túlszámítás, egyszerűen kiküszöbölhető.

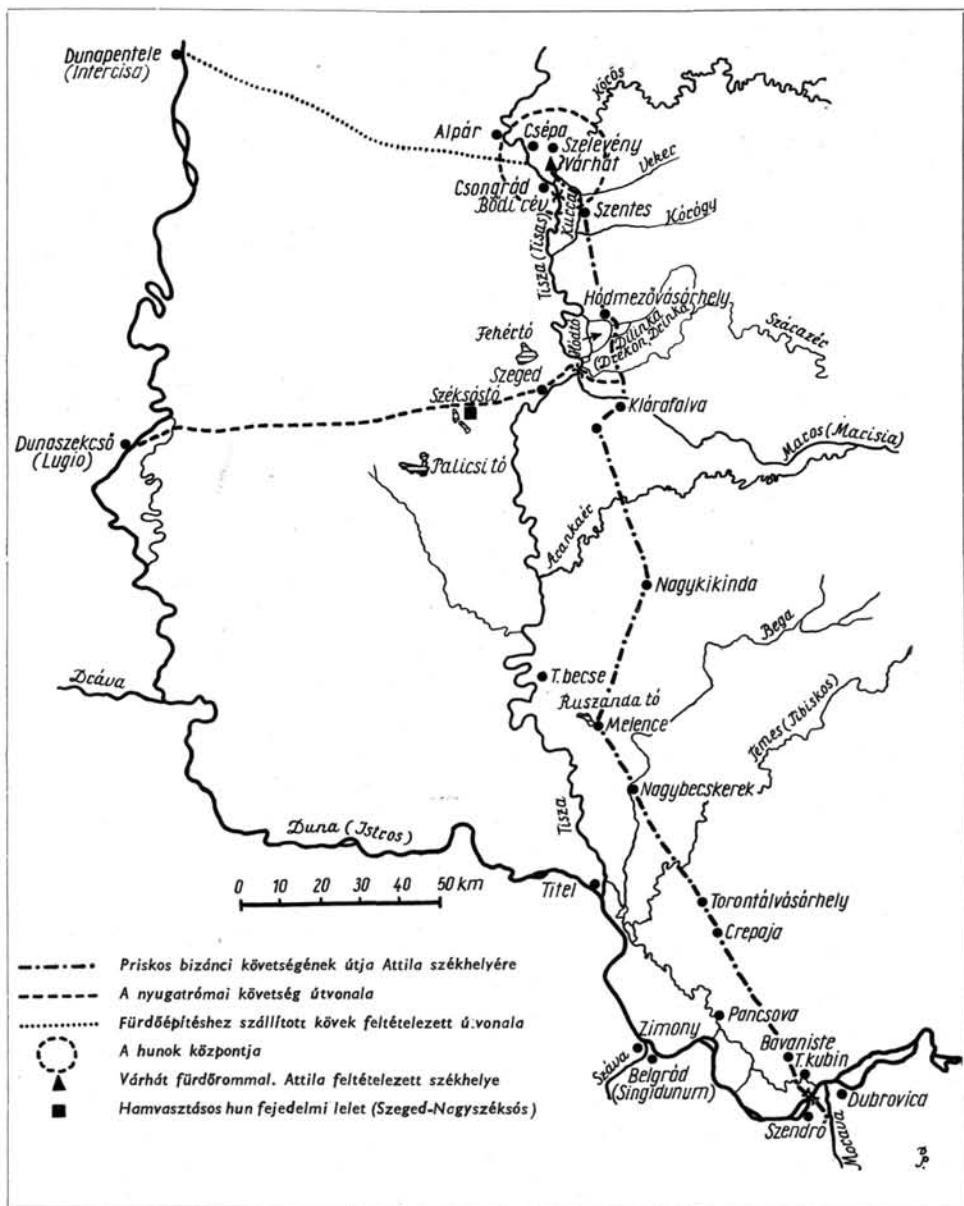
UTAZÁS A HUN FÖLDÖN

1. nap. „Miután az Istrosra átkeltünk s a barbárokkal mintegy 70 stadiont mentünk, egy térségen megállapodnunk parancsolták, hogy Edekón emberei Attélásznak jövetelünk felől jelentést tehessenek.”

A Morava torkolata vidékén keltek át és a korábbi útirányt megtartva északi irányban haladtak, mintegy 13 km távolságra, a Plosic—Bavaniste vonalon.

Az általános történeti felfogás szerint a hunok a 400-as évek után az Al-Dunánál Margummal szemben ütötték fel székhelyüket. Harmatta János, a hun hatalmi központnak a Duna—Tisza vidékére való helyezését a 420-as évekre teszi.³

³ Harmatta J.: Előszó Fettich Nándor, A szeged—nagyszéksósi hun fejedelmi sírlelet c. munkához: Arch. Hung. XXXII (1953), 8. skk. — Ferenczy E.: A magyar föld népeinek története a honfoglalásig. Studium könyvek, 3. Budapest, 1958. 95. skk.

1. kép. Maximinos (Priskos) bizánci követségének feltételezett útja Attila székhelyére 448-ban

Ha az idézett átkelőhelyen az Al-Duna északi partján, Maximinos 448. évi követségjárása idején fontosabb hun központ lett volna, ezt Priskos bizonyára megemlítette volna, az „egy térségen” való megállapodás megjelölése helyett. A Morava vonala a bizánci—hun kapcsolatok legfontosabb ütőere volt (1. kép).

2. nap. „Az úton kalauzoltak bennünket. S elérvén azon nap 9 óra tájban Attélász sátrait (melyek számosan valának), amint egy halmon sátort akartunk volna ütni, az oda vetődött barbárok letiltottak bennünket, minthogy Attélász sátra síkon van.”

A követségjárasi adatokból látható, hogy nem sötéttel, hanem napkel-tével indultak, így kb. hajnali 4 órakor kerekedhettek fel és koradélután érkeztek a táborba. Nem hiszem, hogy a hun vezetőkhöz alkalmazkodó követség ebédig 6 óra hosszánál többet, tehát mintegy 37 km-nél hosszabb utat tett volna meg. Így eljuthattak Torontálvásárhely—Crepaja vidékére.

Érdekes, hogy a szintkülönbségek milyen szerepet játszottak a hunoknál. Sértésszámba ment, ha egy alacsonyabb rangú magasabb szinten helyezkedett el mint Attila. A hun halottaknál is megvan ez a rang-kihangsúlyozás, amint ezt a kurgánok (korhányok, temetkezési halmok) kisebb-nagyobb méretei, méretkülönbségei mutatják.

Azt hiszem, hogy Attila táborozása ezen a vidéken nemesak vadászati szándékot vagy háborúra való készülődést jelentett, hanem biztosító csapatösszevonást, hogy a keletről győztesen hazatérő Onegesios hun fővezér útját esetleges bizánci orvtámadástól tehermentesítse. Ennek hazatéréséről Attilának már biztos tudomása volt.

3. nap. Kihallgatás Attilánál. Vigilas „minden késedelem nélkül” való visszaküldése Attila által, Eszlász kíséretében. Nem tűrte a hunok földjén az ellene kitervelt orgyilkosság végrehajtó eszközét, Vigilast, de ezen túlmenően nagyszabású kelepccét tervelt ki a főbűnösök leleplezésére.

Maximinostól követelte az ajándékokat, és megparancsolta, hogy várják be Onegesios (a székhelyen), hogy a császár által küldött és az egyéb ajándékokat ő is megkaphassa.

A követség, a visszaküldött Vigilas tolmáccsal csak dolgavégezte után, Adrianopolis környékén találkozott újra össze.

4. nap. „Vigilas távozta után másnap az ország északibb része felé útnak eredénk. S miután egy ideig a barbárral együtt haladtunk, egyszer csak más útra fordulánk, ezt parancsolták a bennünket vezérlő szkíták; minthogy Attélász egy faluba fog térni, hol egy Eszkám nevezetű lánnyal akart egybekelni, kit, bár sok neje volt, a szkíta szokás szerint, szintén nőül volt veendő.

Innen sík térségen vezető úton mentünk és hajózható folyókra akadtunk, melyek közül az *Istros* után a *Drékon*, a *Tiga* és a *Tifésza* voltak legnagyobbak. S ezeken faderékből vágott dereglyéken keltünk át, melyeket a folyam mellett lakók használtak, a többieken pedig tutajokon hajóztunk át, melyeket a barbárok szekereken hordanak a vizenyős helyeken keresztül. S falunként szolgáltatnak számunkra eleséget...

Nagy utat tévén, estefelé sátort ütöttünk egy tó mellett, melynek vize iható volt, s melyből szoktak inni a közel falu lakosai... A falu úrnője pedig Bledas nejeinek egyike volt.”

Crepaja—Torontálvásárhely vidékéről indulva a követség négy napi utat tett meg. Kezdetben alkalmazkodott Attilaék északi útirányához és tempójához, majd ettől eltértek, tekintettel a hun székhelyre, mint végecélra.

Attila úti célját a hun kísérők úgy jelölték meg, hogy egy Eszkám nevezetű leánnyal akar egybekelni, és ezért egy faluba tér ki. Ezt a közlést indokolja, hogy Attila az ajándékokat már útközben követelte, bizonyára azért, hogy nászajándékot adhasson. A székhelyre való megérkezéskor a fogadtatás a fátyolos lánycsoport részéről, szintén az esküvővel kapcsolatos ünnepélyes fogadtatást mutatja.

Nem a követség tért el az útvonaltól, hanem Attila, akit azonban nem előzhettek meg a fővárosba való bevonulása előtt.

Attila, a kapott értesítések értelmében bizonyára várta a Maros völgyén át hazavonuló expedíciós hadsereget Onegesiosszal az élen, valamint a fiát, aki karját törte. Lehet, hogy megtörtént ez a találkozás, de a beszámoló jelentését Onegesios csak később tehette meg. Nem tartották szükségesnek, hogy a bizánci követség tagjai a kelleténél hamarabb találkozzanak a keletről hazatérő harcosokkal és hírszót gyűjtsenek a hun expedíciós hadsereg állapotáról, ezért tehát más útvonalon irányították őket a cél felé.

A síkságra érve, elérkeztek az első nagy folyóhoz az Istros után a *Temeshez* = Tiphesashoz = Tibiskoshoz, amelyen Nagybeckerek felé, dereglyéken keltek át.

A Temes, a Priskos által használt névalakkal azonosítható.⁴ Az útirány meghatározásának egyik fontos állomása.

Priskos a leírásában csak azoknak a folyóknak nevét hangsúlyozta ki, amelyeken dereglyéken keltek át. Más, meg nem nevezett folyókról is szó van, azonban mindezek nem a negyedik nap folyamán keltek át, hanem a 7 napi út keretében. A kutatók zömét megtévesztette az, hogy itt még két folyón, a Begán és a Tiszán is át lehetett kelni egy napi út tartama alatt.

A Begát korábban Kis-Temesnek nevezték, a Temes vízrendszeréhez számították és a Temes egyik ágának tartották.⁵ Így nem volt szükség arra, hogy mint külön, hajózható nagy folyót hangsúlyozzák ki, annál is inkább, mert Priskosék nem a folyó torkolati szakaszán, hanem Nagybeckereknél keltek át a Begán.

Ha a követség a Tiszán átkelve, annak nyugati oldalán ment volna észak felé, éppen úgy elérhették volna Attila székhelyét, de kerülővel és kétszeri tiszai átkelés mellett. Nem érinthették volna az iható vizű tavat, nem kelhettek volna át a Drékonon (Dricán) mint Dacia egyik folyóján, és nem csatlakozhattak volna a nyugat-római követekkel együtt a Tiszántúlon hazatérő Attila menetéhez.

A kettős folyóágon (a Temesen és Begán) való átkeléssel, a mintegy 60 km-t kitevő napi hosszú út a Melence melletti *Ruszanda tónál* ért véget. Mind a megtett távolság, mind az útirány valószínűvé teszik, hogy az iható vizű tó a Ruszanda tóval azonos, melynek gyógyhatású vize még ma is messze-földön híres. A tó 6 km terjedelmű.⁶ Ilyen iható vizű tavat, nyáron, sem a Tiszán túl, sem a Tiszán innen, a jelzett távolságokat figyelembe véve, másikat nem találhatunk.

⁴ *Milleker B.*: Délmagyarország középkori földrajza. Temesvár, 1914, 261. skk. — *Harmatia J.*: i. m. Arch. Hung. XXXII (1953), 8. skk. — *Szabó K.*: i. m. 26–27. — *Szádeczky-Kardoss, S.*: The Name of the River Tisza: Acta Antiqua Hung., II (1954), 83. skk.

⁵ *Milleker B.*: i. m. 263. skk.

⁶ Torontál vármegye monográfiája. Magyarország Vármegyéi és Városai. Budapest, 1911. 9–10, 80.

A tó melletti falu valószínűleg szarmata település volt, és mivel Bledas nejeinek egyike birtokolta, következtetni lehet arra, hogy a Tisza bal partjának ezen a vidékén Bledas családjának és hunjainak rátelepülésével kell számolnunk.

5. nap. Az előző napi zivatar után, amikor is a szélvihar a sátort és a holmikát a tó vizébe sodorta, a követség tagjai az egész napot pihenéssel és szórakozással töltötték el. Az úrnőnél tett látogatás és ajándékozás után, „jót kívánva eltávoztunk”.

A teljes erővel sütő nap egy-kettőre megszáritotta a holmikát, így nem volt szükség arra, hogy elbúcsúzás után is, a követség tagjai a faluban maradjanak és ott töltsék el az éjszakát. Valószínűleg a késő délutáni órákban útrakeltek és az időt kihasználva, az 5. napon még mintegy 35 km-t tehetek meg és eljuthattak Nagyikindáig.

6. nap. Esemény nélküli utazás, mely számos falun és több tutajozható, vagy gázolható folyón vezetett át. Mintegy 60 km-t tehetek meg, Óbéba, Klárafalva, Maroslele irányában, átkelve dereglye nélkül a Maroson is. A Maros Marisia néven ismert, és a Drékonnal együtt szerepel a történeti forrásmunkákban.⁷ Nyár derekán olyan kicsiny a vízállása, hogy akár gázlón, akár tutajjal átkelhetek rajta, anélkül hogy nevét külön ki kellett volna hangsúlyozni. Erre a napra számíthatjuk még a *Drekon* (Jordanesnél *Dricca* = *Drinka*) folyón való áthajózást dereglyéken.

A Ravennai Geográfusnál, Dácia folyói között a *Tisia* (= Tisza), *Tibisia* (= Temes), *Dricca* és *Marisia* (= Maros) szerepelnek.⁸ Tehát a Drekon (*Dricca*, *Drica*, *Drinka*) a Tiszának keleti, nem pedig annak nyugati mellékfolyója volt. Nem azonosítható a Marossal, mert azzal együtt szerepel. Ilyen nagy folyónak nyomát, mely nagyságra az Istros folyam után következett, feltétlenül meg kell találnunk, mert nevét éppúgy átörökölhette, mint a többiek. A szarmaták, gepidák, avarok közvetítésével megmaradhatott a Drekon—*Dricca* (*Drinka*) folyónév.

A kutatók többsége ezt a nagy folyót a Begával (Kis-Temessel), esetleg az Arankával azonosította, mert feltételezték, hogy a követség egy napi út (4. nap) keretében kelt át a három megnevezett folyón. Priskos csak a *sík térséget* és a *tó melletti sátorozást* hangsúlyozta ki az első folyó után, azonban a folyókat nem az átkelési sorrendben, hanem nagyságuk sorrendjében sorolta fel (Al-Duna, Drekon, Tisza, Temes), így ezeket a folyókat csupán közbevetve, mint a hunföldi utazásának legnagyobb folyóit említi meg. A Bega túl közel esett a 4. napi nagy útnál, az Aranka pedig túl távol. Így a Maros alatti elgondolások téves útra terelték a kutatást.

Számolva Attila székhelyének az Al-Dunától való 250—270 km-es távolságával, a nyugatrómai követséggel való találkozással, Attila megérkezésével: a Drekon—*Dricca* (*Drinka*) folyót a Maros felett, a megtett út utolsó szakaszában kell keresnünk. Annál is inkább, mert Priskos értesítése szerint „Anatolios és Nómios kíséretökkel együtt az Istroson átkelven, a *Drenkón* nevezetű folyóig mentek be Szküthiába; Attélász ugyanis ezen férfiak iránti kíméletből, hogy messze útra ne fáradjanak, azon helyen tartott velök összejövetelt”,⁹

⁷ Szeremlei S.: Átilla székhelye H.-M.-Vásárhely határában volt. Századok, 1898. 896—897.

⁸ Szeremlei S.: i. m.

⁹ Szabó K.: Kisebbségi történelmi munkái. I. Etel lakáról. Budapest, 1873. 66—67.

így a kérdéses folyó nem lehetett Attila székhelyétől 1 napi járóföldnél meszszebb. A Drekon nevének, mint Dácia jelentős folyójának többszöri szereplése bizonyíték arra, hogy Attila székvárosa a Tizántúlra és a Drinkától északra esik. A Tizán (Tigas—Tisas) való átkelés ellentmondása csak látszólagos, amint a későbbiekből kiderül.

Ha a Körös és Maros folyók közötti vízrendszert megvizsgáljuk, találunk ott egy hatalmas méretű folyórendszer, melyen a régebbi századokban Gyuláig hajóval közlekedhettek. Ennek egyik szakasza a *Kakasszék* folyó, mely 100—600 m széles s helyenként igen mély folyammeder. A Peres-kutas dűlő északi végénél *Kútvölgy* nevet vesz fel, *Kistóhajlás* név alatt folytatja útját nyugat felé s a *Hód-tava* északkeleti nyújtványát képező *Kis-tóba* torkollik, ahol is ezt a szakaszt *Kistó-érnek* hitták. A *Kis-tó*, a *Dilinka* = *Dillinka-érrel* és *Sarkaj-érrel* együtt, mely utóbbi a Hód-tó medrének egyik nyúlványa, a fenti folyórendszer deltáját alkotják a Hód-tó felé. A *Hód-tava* a régebbi századokban nem volt önálló víz, tó, hanem egy részét képezte a többi, vele összefüggő tavaknak, ereknek és a fent említett folyórendszernek. Alakja patkó formát mutatott, hossza a múlt század közepén a Kishomoktól a Kenyérváró-halomig számítva 16 km volt. Szélessége Hódmezővásárhely város irányában 1130—1090 m-re becsülhető. Legrégibb neve *Hudus* és *Hodus* lett volna. A Tisza északi részeire innen a *Térén*, a déli vidékeire pedig a *Porgányon* jártak ki a hajók. Vízét a Tisza, Maros, és Körös táplálta.¹⁰

Ez a folyórendszer hatalmas víztömegével és szövevényes vízhálózatával együtt alkalmas volt arra, hogy benne a Priskosnál említett, hiányzó harmadik folyót: a *Drekon*—*Drenkón*-t, Jordanesnél *Dricca* (Drinka) folyót lássuk. A *Hód-tó* mint folyamszakasz olyan méretű, hogy a Tizát (Tisas) szélességi méretekben messze felülmúlta, és így érthető, hogy Priskos miért sorolta a vele azonosítható Drekon—Drenkon—Drinka folyót mindjárt az Istros folyam (Al-Duna) után.

Meglepő, hogy ennek a folyórendszernek, melynek vize a lecsapolások és szabályozások következtében nagy részben elapadt és egyes szakaszai is külön-külön neveket kaptak az idők folyamán, nincsen egységes neve. Valószínűleg valaha volt ilyen, de a köztudatból már korán kiveszett.

A folyó deltájában, Hódmezővásárhely délkeleti részén találkozunk a *Dilinka*-, *Dillinka-érrel*, mely meglepően egyezik a keresett *Drinka* folyó nevével. Nyelvészetileg helytálló az összevetésük, és mivel a népvándorlás korában már meglévő település tövében maradt meg, így a továbbélő szarmata—gepida—avar—magyar lakosságon át a *Hód folyó vízének* egy népvándorláskori névalakja is megőrződhetett és fennmaradhatott a Dilinka—Dillinka névben. Nem tudom, hogy az ér neve (mint folyódelta) meddig vihető vissza az oklevelekben. Szeremlei monográfiájában egy 1774-ben készített térképvázlaton már szerepel.¹¹

Hódmezővásárhely—Dilinka, mint népvándorláskori lelőhely is ismert. A temetőjében és a Franciszti téglagyár területén *szarmata*, *gepida* és *avar* régészeti leletek kerültek felszínre,¹² így a lakosság folyamatosága folytán,

¹⁰ Szeremlei S.: Hód-Mező-Vásárhely története, I. Hódmezővásárhely, 1900. 2. sz. térkép, 51. skk. — A Tisza szélessége itt, összehasonlításként, 150—295 m.

¹¹ Szeremlei S.: i. m. 95.

¹² Párducz M.: A hódmezővásárhelyi ref. gimnázium régiséggyűjteménye. II—V. rész. Dolgozatok, 1937. 134—136, 174—175, 177. De ezt a kört Hódmezővásárhely egész határára ki lehet bővíteni.

a gótos-gepidás névalakú *Drinka*, *Dilinka*, *Dillinka* átöröklődése az V. századtól a magyar időkig lehetséges volt.

7. nap. „Hét napi út végeztével egy faluban megállapodánk, azt parancsolván a bennünket vezérlő szküthák, minthogy tudniillik Attélász útját annak fogja venni s nekünk utána kelletik majd utaznunk. Itt találkozánk a nyugati rómaiak embereivel, kik szintén mint mi Attélászhoz követségben jártak (Rómülös és társai), akik azért jöttek a barbár után, hogy bármi választ adva bocsássa el őket.”

Úgy a nyugatrómai, mint a keletrómai követség kötött útvonalon, melléjük rendelt hun vezérlők és kalauzok parancsai szerint haladt a kitűzött cél felé.

A nyugatiak Pannonián át, valószínűleg Dunaszekcsőből (Lugio) kiindulva utaztak azon a feltételezett útvonalon végig, amely Pannoniát Szegeden és a Maros folyó vonalán át Dáciával összekötötte. Szegedre megérkezve, északi irányban egyenesen mehettek volna a hun székhely felé, ha az a Tisza nyugati oldalán lett volna. Azonban a hun vezetők vagy a maguk óhajára Attila után kellett menniük, hogy tőle választ kaphassanak. Mivel értesültek arról, hogy Attila nem székhelyén tartózkodik, hanem a Temes—Maros vidékéről hazafelé menet úton van, ezért abba a faluba kellett menniük, amelyik Attilának útjába esik. Nem volt ugyanis illő, hogy a követségek őt megelőzve jussanak a fővárosba.

Attila a Makó—Hódmezővásárhely útvonalat használhatta,

Priskosék a Klárafalva—Lele—Gorzsa—Hódmezővásárhely irányt követték,

Rómülös nyugatrómai követsége pedig Szeged—Tápé—Malajdok—Porgány-ér vidékén át tartott Hódmezővásárhely felé.

A nyugatiak útvonalának egyik pontját: Szeged—Nagyszéksóst hun fejedelmi hamvasztásos sírlelet jelzi,¹³ de hun vonatkozásai vannak a tápé-malajdoki népvándorláskori temetőnek is.¹⁴

Már megemlítettem, hogy Attila Anatólios és Nómios bizánci követsége iránti udvariasságból a *Drenkon* nevezetű folyóig ment, amely helyen való megbeszélésiük így *Hódmezővásárhelyre* tehető.

A mostani követségjárásoknál is, a hét napi út végeztével *Hódmezővásárhely* város területén volt az a falu, ahol megállapodva megvárták Attilát.

„Egy úton járván hát vele, megvárva hogy előttünk elhaladjon, ez egész sokasággal követtük őt.

És némely folyókon átkelven egy igen nagy faluba jutottunk, melyben, mint mondták, Attélásznak bárhol levő lakai közt legfényesebb lakása állott, szépen kidolgozott gerendákból és deszkákból összeállítva, és nem erősségre, hanem ékességre számított fakerítéssel körítve.

A királyné után az Onegesios laka volt a legkitűnőbb, melynek hasonló a fakerítése, de tornyokkal nem volt úgy díszítve, mint az Attélászé.

Nemigen távol a kerítéstől egy fürdő volt, melyet a szkütháknál Attélász után legtehetősebb Onegesios Paioniából hozott kövekből építtetett. Mert

¹³ *Alföldi A.*: Leletek a hunkorszakból és ethnikai szétválasztásuk. Arch. Hung. IX (1932). — *Fettich N.*: A szeged—nagyszéksósi hun fejedelmi sírlelet. Arch. Hung. XXXII (1953). — *Párducz, M.*: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. Acta Arch. Hung. II (1959), 309—398., a hunkori leletek térkép-vázlata a 355. lapon.

¹⁴ *Párducz M.* — *Korek J.*: Germán befolyás a Maros—Tisza—Körös-szög késő szarmata emlékményében. Arch. Ért. 1946—1948. 291—312.

sem kő, sem fa nincs az ezen részen lakozó barbároknál, hanem ott másunnan hordott fát használnak.

A fürdő építő mestere, ki Szirmionból hurcoltatott fogságba, s ki azt reménylette, hogy tervéért jutalmul szabadságot fog nyerni, meg sem gondolta, hogy nagyobb bajba jut a szkütháknál levő szolgaságnál. Onegesios ugyanis fürdősének tette, s őt és hozzátartozóit kellett a fürdés közben szolgálnia.”

A fejedelmi udvarba az út Onegesios laka közelében vezetett keresztül. A fejedelmi lak a többinél magasabb volt és emelkedettebb helyen feküdt.

Hódmezővásárhelyről észak felé indultak meg Attiláék és velük a követ-ségek. Útközben „némely folyókon” keltek át. Priskos, aki útleírását utólag foglalta össze, itt sem említi külön-külön azoknak a folyóknak a neveit, amelyek átkeltek, így a Tisza nevét, a Maros, Körös folyó nevét sem, mivel előzőleg a legnagyobb hajózható folyókat már név szerint hangsúlyozta ki.

A hun székhely nem lehetett 40—50 km-nél messzebb a Drinkától—Dilinkától, tehát Hódmezővásárhelytől. A Priskos által említett három hunföldi hajózható folyó közül a *Temessel* (Tiphesas, Tibiskos) és a *Hodus, Hados folyó vizével* (Drinka, Drenkón—Dilinka) már találkoztunk, de még nem értük el a *Tisza* (Tisas, rontott alakjában Tigas) folyó révét.¹⁵

Hódmezővásárhelytől északra eső terület folyói¹⁶ nyugaton, északnyugaton a *Tisza*, mellékfolyói a *Kórógy* (melyet Anonymus még folyónak mond), amely Szegvárnál torkollik a Kurcába. Továbbá a *Kurca vize*, az ebbe ömlő *Veker-ér* és végül a *Körös folyó*, mely egyúttal lezárja azt a 40—50 km-nyi távolságú utat, amelyet a követségnek még meg kellett tenni. A hátralevő utat 7—8 óra alatt kényelmesen megtehették és késő délután érkezhettek meg a székhelyre, mert még utána ebédeltek. Ez a központ igen nagy falu volt, nem volt erősség, hanem úgy látszik vízvár volt, folyók által közrezárt és védett terület.

A „némely folyókon” való átkelés keretében átmentek a *Kórógyon*, Szentés északi oldalán, az ősi Bódi-rév irányában áthaladtak a *Kurca vizén*. Az átkelés keleti oldalán Szentés-Sárgaparton, Felsőcsordajáráson, Nagyhegyen sok hunkori szarmata sírleletet ismerünk. De hasonló sírleletek tömege kíséri végig a követség itt jelzett egész útvonalát. Természetesnek vennénk, ha a követség a Bódi-réven a Tiszán is átkelt volna, hiszen Priskos világosan megmondta a Tiszán való átkelést.

Priskos tiszai átkelési adata és Attila feltételezett tiszántúli (Tisza melléki) székhelye közt logikai ellentmondás látszik. Ugyanis a zavart az okozza, hogy a *Kurca vize* eredetileg nem a *Körös* folyó torkolati szakasza, hanem a *Tisza* egyik korca, fattyúága, amely Csongrádnál ágazott ki és Mindszentnél ömlött a Tiszába. A *Körös vize* eredetileg a Tisza keleti korc-ágába, a Kurcába ömlött. Csak midőn a *Köröst* és Tiszát mesterséges átvágású csatornával Csongrád irányában összekötötték, s ezzel a Kurca északi kiindulását is elvágták, a Kurca, a *Körös* folyó torkolati szakaszává vált. A Tisza és Kurca által közrezárt sziget, amelyet a Bódi-révhez vezető út szel át ősi idők óta, igen alkalmas terület arra, hogy rajta egy nomád sátorvárost, vízvárat kialakítsanak. A Kurca mint a Tiszának egyik, de keskenyebb ága, könnyebben átkelhető folyó volt és éppen úgy jogosan hordozhatta a népvándorláskorban

¹⁵ Harmatta J.: i. m. Arch. Hung. XXXII (1953), 8. skk. — Szádeczky-Kardoss S.: i. m. Acta Antiqua Hung. II. (1954), 83. skk.

¹⁶ Zsilinszky M.: Csongrádvármegye története. Budapest, 1897. 284. lap, térkép.

a *Tisza* (*Tisas*) nevét, mint maga a főág. Tehát megszűnik az ellentmondás, ha a tiszai átkelést, Priskos Tigasát—Tisasát, nem a főágra, hanem a tiszai keleti ágra : a Kurcára értjük. És így átkelhattunk a Tisza folyón, anélkül, hogy a Bódi-réven is át kellett volna kelni és Attila székhelyét a Tisza Duna—Tisza közötti nyugati partjára kellene tennünk. A Csongrádtól Mindszentig húzódó sziget révjei folytán nemcsak kelet és nyugat felé volt járható, hanem a Kurca-ágon át, mintegy folyosón keresztül, észak felé a Tiszazug vidékét kapcsolta magához, és dél felé is megközelíthető volt.

Az „igen nagy falut”, amelyet Priskos említ, a Tisza és Kurca között a Bódi-rév vidékén, Csongrád és Szentes által határolt területen helyezhetjük el. Mint központot, körülölelik ezt a sziget déli részén, a Szentes—Körös folyó közötti, a Bód—Csongrád közötti, valamint a tiszazugi hunkori települések. A Kurca eredete, a hódmezővásárhelyi kiindulástól számítva az utat, nem több 40 km-nél.

RÉGÉSZETI FELTEVÉSEK

A Csongrád—Csépa közötti kövesút építésekor 1936-ban, *Várháton*, egy fürdő földalatti melegítőkamráját találták meg. Csallány Gábor, a szentesi múzeum akkori igazgatója tárta fel a mintegy 2,5 m mélyen levő téglalap alakú helyiséget. A falak összeálló égett téglamasszából álltak, a fal mellett bizonyos távolságokra égetett falú tűzterek (hamuval) voltak, amelyekből a bemondás szerint agyagesőnyílás nyúlt fel. A felépítmény és az építmény oldalfolytatása hiányzott. A nyári utat nyugat-keleti irányban keresztezve, az építményt elhordták. A hely azon a ponton van, ahol a csongrád-ellési Tiszakanyar és a Körös folyó holtága legközelebb van egymáshoz. A földhátat a Tisza kanyara látta el vízzel. A lelőhely a Szabó-féle tanya területéhez tartozott, a földhátan még egy iskola és egy tanya foglal helyet.

1959-ben végeztünk a lelőhelyen egynapos próbaásatást, de a húzott néhány árok (részben másodlagos helyen) nem vezetett eredményre. (Csak egy szarmata cserép került elő.) A tanyaiak bemondása szerint a Szabó-tanya északnyugati részén építmény-nyomokat is találtak már, de ezt nem vizsgáltuk meg; a sikertelenség és az eredmény bizonytalansága miatt további kiadásokba nem bocsátkoztunk. A korábbi feltárások fényképdokumentációja a szentesi múzeumban úgyszólván hozzáférhető.

Egy ilyen föld alatti helyiségnek, fürdő melegítőkamrájának látszó objektum jelenlétét a Tiszavidék ilyen elhagyatott helyén semmi sem indokolja, és semmiféle nyoma sincs annak, hogy Onegesios hun fővezér fürdő-építkezése óta ezen a tájon bárki épített volna ilyet. A fürdőt, ha ugyan hitelesítő feltárás, igazolás nélkül ez annak tekinthető, a Tiszakanyartól idevezetett vízzel táplálhatták.

Csallány Gábor is foglalkozott annak idején Attila székhelyének és sírjának problémájával¹⁷ és a székhelyet Szentes határába Dónátra helyezte a Kőrös vize mellé. A fürdő fűtőhelyiségének látszó föld alatti kamrával, a ténymegállapításokon túl nem foglalkozott, azt törökkori fürdőnek könyvelte el. A lehetősége ugyan fennáll, hogy ezt a csongrád-várháti melegítőkamrát

¹⁷ Csallány Gábor : Attila székhelye és sírja Szentes határában — Dónáton. Szentes, 1900.

Onegesios fürdőjével kapcsolatba hozzuk, azonban a probléma megoldásának régészeti vonalon való megközelítése az ügyet továbbra is bizonytalanná tette.

Az Al-Dunától, és a Drinkától—Dilinkától való távolsági adatok megengedik, hogy a Kurca felső ágán átkelve, itt kereshessük Attila udvarát, a Tisza kanyara és a Körös folyó által közrezárt területen. Feltehető, hogy ez a „vízvár” Várhát központtal csak az udvar és az előkelők szálláshelye volt, maga a tulajdonképpeni falu és a köznép ekörül és a Tisza—Kurca szigetén helyezkedett el. Helytálló lehet Priskos azon adata, hogy a hunok székhelyén sem kő, sem fa nem volt. A Tiszának ez a szakasza van legközelebb a Dunántúlhoz, és így könnyen megvolt a lehetősége annak, hogy a fürdő felépítményéhez szükséges építőanyagot Pannoniából, közelebből Intercisából (Dunapentele—Dunaújváros), továbbítsák Csongrád—Várhát felé. Onegesios fürdőjét Attila családja is használhatta, hiszen közelében vezetett az út Attila fapalotájához, amely emelkedettebb helyen feküdt.

Szarmata és hunkori régészeti leletanyag vidékünkön bőségesen fordul elő, így tárgyi anyag is erősíti a hun központnak erre a vidékre való helyezését.

Egyes kutatók a 7 napi megtett utat a „tótól” számítják és így messze északra jutnak el. Vigilas útja és Priskosék megtett útja 25—25 napra tehető, egymással összhangban áll, és ezért többlet-úttal a követséggel kapcsolatban nem számolhatunk.

Priskosékat 4 nap után bocsátotta el Attila. A követség visszafelé megtett útjára vonatkozó adatok homályosak, így pontos támpontjaink itt nincsenek. Azonban a számítások alapján az utat a hun székhelytől az Al-Dunáig mintegy 250 km-re tehetjük, amit 3½ nap alatt tehettek meg a dunai átkelésrel együtt. Priskos előadásából 2 nap biztosan kikövetkeztethető. Hozzá kell ehhez számítanunk az elbocsátást követő utazást és a dunai átkelésre fordított időt, az erős lovaglási tempót, s így a felvett időnorma nem túlzás.

Jordanes elbeszéléséből¹⁸ az tűnik ki, hogy Attila 453-ban székhelyén halt meg. Holttestét egy selyemsátorban tették ki közszemlére. Miután holtteste felett nagy tort ültek, a hunok titkon ásatták el a hun király koporsóját, s a közreműködő szolgákat, hogy a helyet el ne árulhassák, nyomban leölték.

Mind az oroszországi, mind a magyarországi hun temetkezéseknek egyik jellemző vonása a kurgános temetkezés. Legutóbb rámutattam a szabolcsi kurgános hun temetkezésekre,¹⁹ ahol a hun előkelőt fakoporsóba (faládába) helyezve, föléje kamrát építettek, majd erre 8—13 m magas földhalmot (kurgánt, korhányt) hordtak össze a környező földszínről. Minden halomban közép tájon ott feküdt a kísérő áldozat is.

Bizonyára Attilát is hatalmas kurgán alá temették, és a halomba bizonyára nagy számú feláldozott rabszolgát helyeztek el kísérőnek. Ismerve a szintkülönbséget a hunoknál, Attila kiemelkedő egyéniségére és rangjára való tekintettel, csak a legmagasabb kamrás kurgánok jöhetnek számításba. A Tiszától keletre eső területen Csépa és Szelevény vidékén a kurgánoknak — korhányoknak egész sorozatát találjuk.

A felsorakoztatott adatokkal, egy másfélezer éves problémára, Attila székhelyének és sírjának kérdésére próbáltam választ adni.

Csallány Dezső

¹⁸ *Jordanes*, De rebus Get. XLIX.

¹⁹ *Csallány D.*: Hamvasztásos és csontvázas hun temetkezések a Felső-Tisza vidékén. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, II (1958) 88—91.

ANGABEN ZUR
FRAGE DER STÄNDIGEN RESIDENZ ATTILAS

Zur Lösung dieses Problems stütze ich mich größtenteils auf den Bericht des byzantinischen Geschichtsschreibers *Priskos* über das Hunnenland.

Mit Berücksichtigung auf die von *Priskos* erwähnten Tagesetappen konnte ich diese Daten verwenden, um sie mit dem zu Pferde zurückgelegten Wege der byzantinischen Gesandtschaft unter *Maximos* (zu welcher auch *Priskos* gehörte) und auch mit dem des byzantinischen Dolmetsch *Vigilas* zurückgelegten Wege zu vergleichen. Die Reise der beiden Gruppen, die sich gleichzeitig, aber in entgegengesetzter Richtung vollzog, dauerte erstaunlicherweise beiderseits je 25 Tage. Der Vergleich und das Übereinstimmen der Angaben der beiden zurückgelegten Strecken fördern die Wahrscheinlichkeit, daß die Residenz *Attila's* 250—270 Km. nordwärts der unteren Donau zu finden ist. Somit kann eine übermäßige Berechnung ausgeschaltet werden da die erwähnten „7 Tage“ sich auf die Zusammenfassung der Reiseereignisse beziehen und nicht einen weiteren, von Neuem angetretenen Wegabschnitt bezeichnen.

In der Gegend der Morawamündung fuhren sie über die untere Donau.

Nachdem sie gegen Norden in die Tiefebene gelangten, fanden sie schiffbare Flüsse, die sie mit Prahmen und Flößen überquerten. Die größten Flüsse des Hunnenlandes waren: *Istros* (untere Donau), *Drekon* (dazischer Fluß), *Tisas* (*Tisza* = *Theiß*) und *Tifesas* = *Tibiskos* (*Temes* = *Temesch*).

Die erwähnten Flüsse überfuhren sie natürlich nicht im Laufe eines einzigen Tages. Nach der Überfahrt von *Temes* und *Bega* führte man sie nicht an das westliche Theißufer. Nach einem langen Wege hielten sie neben dem heutigen *Melence* an, dem jetzigen *Ruszandasee*, dessen trinkbares, heilkräftiges Wasser auch heutzutage noch weit und breit berühmt ist.

Mit der Überfahrt des unbekanntes Flußes *Drekon* (*Drica*, *Drica*, *Drinka*) gelangten sie zur letzten Etappe der Reise. Dieser Fluß könnte mit der heutigen *Dilinka* (*Dillinka*) neben *Hódmezővásárhely* identisch sein, einst ein Teil des Deltas der einem gewaltigen Fluß-System, dem *Hódsee* (*Hódos-Fluß*) angehörte. *Hódmezővásárhely*—*Dilinka* (*Dillinka*) ist auch als Fundplatz aus der Völkerwanderungszeit bekannt. So wurde die Vererbung des Namens *Drinka*—*Dilinka*—*Dillinka* auf Grund der Stetigkeit der dortigen Einwohnerschaft möglich.

Im Gebiete von *Hódmezővásárhely* lag das Dorf, wo die byzantinische Gesandtschaft mit den weströmischen Gesandten zusammentraf und wo sie auf den heimkehrenden *Attila* warteten.

Von hier fuhren sie noch einige Flüsse und gelangten endlich in ein großes Dorf, Hauptsitz der Hunnen, wo auch *Attilas* Holzpalast stand.

Ungefähr 40—50 km nordwärts der *Dilinka* bei *Hódmezővásárhely* mag der Hauptsitz gelegen sein. Sie überquerten die *Kórógy* und nördlich von *Szentes* passierten sie in der Richtung der *Bódi-Fähre* die Gewässer der *Kurca*, keineswegs der Mündungsteil der *Körös*, sondern der östliche Arm der *Theiß*. Den bei *Csongrád* beginnenden Teil durchschnitt man anlässlich der Regulierung der *Körös*. Wir können deshalb mit Recht annehmen, daß die bei *Priskos* erwähnte *Tisas* (*Tisza* = *Theiß*), sich auf den östlichen Arm der *Tisas* (*Kurca*) bezieht. So konnten sie die *Tisza* überqueren, ohne über die westliche Seite des Hauptarmes gehen zu müssen. Auf der durch die beiden

Arme umschlossenen Insel (Wasserburg), in der Gegend der Bódi-Fähre, musste „das ziemlich große Dorf“ gelegen sein, das zu Attilas Residenz gehörte. Die um die ganze Insel liegenden hunnenzeitlichen Ansiedlungen umarmten die Residenzstadt ringsherum. Es scheint, daß Attilas Residenzstadt aus zwei Teilen bestand. Ein Teil auf der erwähnten Insel, der andere mit den Wohnsitzen der Vornehmen durch die Kurca getrennt, in der Umgebung von Csongrád-Várhát (Tiszazug). Dieses Zentrum konnte zwischen der Theißbiegung bei *Ellés* und den toten Armen der Körös gelegen sein.

Hier in Csongrád-Várhát grub man im Jahre 1936 eine, tief in der Erde gelegene, Heizkammer eines Bades aus, welche wir auf Grund eines Berichtes von Priskos mit dem Badehause des Onegesios identifizieren könnten. Die Entfernungsangaben würden diese Annahme erlauben.

Im Jahre 1959 ergab die eintägige Probegrabung außer der vom Jahre 1936 verbliebenen Photographie und mündlicher Berichterstattung kein weiteres Ergebnis.

Auf Grund der Analogie der hunnischen Kurgane in Komitat Szabolcs ist anzunehmen, daß auch Attila in einem Holzsarge in ein Kammergrab bestattet wurde. Über das Grab häufte man den cca. 8—13 Meter hohen Kurgan (Grabhügel) in dessen Mitte das begleitende Opfer gelegt wurde. Wahrscheinlich war auch Attila unter einem der höchsten Kurgane bestattet worden und zahlreiche geopfert Sklaven als Begleiter beigesetzt. Wenn wir die Bedeutung der Niveau-Unterschiede bei den Hunnen in Betracht ziehen, so können wir wohl annehmen, daß Attila in einem der größten Hügel bestattet sein muß.

In der Umgebung von Csépa und Szelevény (Tiszazug) sind eine ganze Reihe von Kurganen (ung. Korhány) zu finden.

Dezso Csallány

A BESZTERECI ROMÁNKORI ASPERSORIUM

A besztereci szenteltvíztartó (aspersorium) románkorkunk vezetőművészetének, az ötvösségnek, egyik kitűnő alkotása, XII. századi díszítőszobrászatunk kérdésének egyik forgópontja. Bár több mint ötven év telt el azóta, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumba került és első publikációja megjelent,¹ a művészettörténet tanácstalanul áll vele szemben. Románkorkunk összefoglaló ismertetéseiből rendszeresen kimaradt, még Gerevich Tibor összefoglaló nagy könyvének ötvösségi fejezetében sem szerepel. Moravcsik Gyula pedig csupán fényképét közli a Szent István Emlékkönyv I. kötetében (409.), a szövegben pedig nem beszél róla. Az 1931. évi párizsi bizánci kiállításon ki volt állítva. Nyilván görög felirata alapján bizáncinak tartották, de lelőhelyét tévesen „Besztercének” írták,² anyagát — mint az első publikációban is — tévesen bronznak határozták meg, az állatmotívumot pedig ugyancsak hibásan griffnek nézték. Legutóbb a B. Thomas Edit által szerkesztett kiadványban (Archäologische Funde in Ungarn. Budapest, 1956) az első publikáció téves technikai meghatározása él tovább az állatalakok szabatos meghatározása nélkül (412.). Románkorkutatóink szempontjából időszerűnek tartom, hogy ezt a hazai emlékanyagunkban egyedülálló, elsőrendű fontosságú leletünket újra elővegyük és megpróbáljuk a vele kapcsolatos kérdéseket is újra megfogalmazni.

Az eredetileg három öntött lábon álló hatszögletes edénynek fönny össze-
szűkülő alakja és csuklóra járó, tömören öntött fogantyúja van (III. t.). E körülményekből nyilvánvaló, hogy olyan edényről van szó, amelyben a szenteltvizet a templomon kívül hordozták, rendszerint a házaknál végzett szentelés céljára. A felirat tartalma és a tunikás gyógyító páros szentek mellképének jelenléte a betegségek elleni gyógyítás céljára utalnak. Ez az a pont: a betegségek gyógyítása, amelynél az egyháznak szembe kellett állítani a maga képességeit és eszközeit az akkor szerte az országban ismert sámánság gyógyító tevékenységével.

LEÍRÁS

Teljes magasság a fejeket is beleszámítva: 22,7 cm; a felső részhez csatlakozó, csuklóra járó fogantyúval együtt: 26,2 cm. A nemzeti múzeumi leltár (15/1903) leírása szerint „eredetileg három lábon nyugodott, amelyek oroslánláb idomúak és felül oroslánfejben végződnek. E három láb közül az egyik teljesen hiányzik, egyik csonka”. Két láb tehát a múzeumba való

¹ *Hampel J.*: A M. N. Múzeumi Régiségszolgáltató gyarapodása az 1903-ik évben. Arch. Ért. XXIII. 1903. 436. skk.

² Exposition d'art byzantin 28 Mai—9 Juillet 1931. Musée des arts décoratifs, No 443.

kerülés után készült modern pótlás, csak a harmadik eredeti. Megvizsgálva az anyagot, ez utóbbit csekélyebb finomságú ezüstnek, a pótoló részeket bronznak találtam. Hasonlóképpen csekélyebb finomságú ezüsből van az egész edény a füllel együtt. Ez utóbbi tömör öntvény. Tartója : a két emberfej, a hozzátartozó téglalap alakú résszel együtt, szintén tömör öntvény. A görög nyelvű feliratot viselő, hasonló finomságú ezüst téglalap-mezők a felirattal együtt szintén öntés útján készültek (vastagságuk 3,5 mm); fel vannak forrasztva az edény felső szélére. Magának az edénynek a teste vékony ezüstlemezről készült, amelynek vastagsága az 1 mm-t nem éri el. Az öntvényekről még azt kell megjegyezni, hogy a betűk erősen plasztikusak, a felírási részek háttérét pedig utólag apró köröscékkel sűrűn borították. Ugyanazzal a poncolóval veregették be a cizellált növénymintás oldalakon is a háttér-részeket. Az öntvényrészek és a lemezrészek egész felülete citromsárga színű aranyozással van átfuttatva (elektron).³

A növény minta lényege a változatosság. A felső, keskenyebbik, hatszögletes rész mindegyik oldalát szimmetrikus növényi minta díszíti. E növényi minta minden második mezőben nagyjából azonos. De ezeket az azonos mintákat nem préselőmintán verték ki, hanem mindegyiket újra cizellálták.

Az edény alsó, szélesebb része szintén hatszögletes. Oldalain ugyanaz az elv : minden második oldal mintája lényegileg azonos. Mivel azonban nagyobb a tér, nagyobbak a minták is. Több lehetőség volt tehát változatosságot vinni a részletekbe. Az edénynek külön megjelölt fő-nézeti oldala nincs, nem is lehet, mert a fogantyút véve alapul és keresztbeállítva azt, nem is oldallap, hanem két oldallapnak az éle jut a néző elé. Mindegyik oldal egyforma jelentőségű tehát. Ennélfogva a háromszor ismétlődő központi szárnyas (illetőleg egy esetben szárnyatlan) oroszlánalak azonos értékű minta a másik három oldal központi nagy palmettájával, amelynek szára alul kétfelé ágazik. Itt van tehát a kétfelé ágazó szárú keleti palmetta, mely az edényen többször nem is fordul elő, csak e három központi helyen. Ez a palmetta mindhárom esetben azonos, bár kézi cizellálás és nem préselés útján való megismétlés. A három oroszlán azonban nem egészen egyforma. Kettő a néző szerint tekintve bal felé tart, jobb mellső lábát fölemeli; az egyik szárnyatlan, a másik szárnyas. A szárnyatlan szája nyitva van, a szárnyasé pedig csukva. A harmadik oroszlán a néző felől tekintve jobb felé halad, bal lábát fölemeli, szárnyán és mellén pontsorrallal díszített szalagkötés van. Száját nyitva tartja.⁴

A FELIRAT

Kérésemre *Moravcsik Gyula* szíves volt foglalkozni a felirattal. Megfejtése a következő :

ΗΖΟCΙΙ ΠΗΓΗ ΚΕΙΜΗΤΟΝ ΝΗ ΙΙ ΑΜΑΤΟ

Ἰησοῦς πηγῆ καὶ τῶν ἱαμάτων

Jézus forrása a gyógyításoknak is

³ Mind a leltárkönyvben, mind pedig az összes későbbi közleményekben az edény anyagáról és technikai kivitelezéséről téves és teljesen hasznavehetetlen, sőt félrevezető leírások jelentek meg. Éppen erre való tekintettel a technikai vizsgálatot különös gonddal végeztem.

⁴ Az Arch. Ért. 1903. kötetében megjelent tusrajzok elég jók, bár a stílust a tusrajz technikája miatt nem érzékeltetik, kisebb részletekben pedig, például a szárnyatlan oroszlán fölötti benyúló indarészletnél, pontatlanok.

A felirat írása nagyon hibás, ún. itaciszitikus hibák vannak benne, azaz egyes szavak fonetikusan vannak írva. Észertint HZOC (kiejtése *izosz*, ugyanakkor az Ἰησοῦς kiejtése *iiszusz*), ΠΗΓΙ (kiejtése *pigi*, ugyanakkor a πηγή kiejtése szintén *pigi*), ΚΕ (kiejtése *ke*, ugyanakkor καί kiejtése szintén *ke*). A fölötte levő vízszintes vonás az ún. nomen sacrumok (Jézus, Úr stb.) esetében azt szokta jelenteni, hogy rövidítés. A ΚΕ tehát jelentheti: Κ(ύρι)ε — Uram (vocativus). Lehet tehát, hogy az, aki leírta, vagy az ötvös-műre átvitte a szöveget, félreértette azt, s azt hitte — nem értvén meg értelmét —, hogy a ΚΕ nem καί („is”), hanem ΚΕ = Κ(ύρι)ε, „Uram”; TON hibásan τῶν helyett (itt az o hosszú, míg az írás O-ja rövid ejtésű); NHAMATO szóban a szó elejére került egy felesleges ν; itt is hibás az írás, az Η betű ι helyett (a kettő ejtése azonos) és a szó végén levő o betű ω helyett (lásd TON -t). (Moravcsik Gyula meghatározása.)

Az írásmód és a betűkarakter alapján Moravcsik a felirat készítésének helyére nem tud következtetéseket levonni, mert még a konstantinápolyi császári műhely alkotásain is hasonló hibák szoktak előfordulni. Csupán Jézus nevének írását találja szokatlannak, „mert ez valami speciális alakra vall. A görög Iiszusz helyett Izosz-t írni szokatlan. Itt lehetne esetleg idegen anyanyelvűre gondolni...” A ΚΕ(καί), ΚΕ(κύριε) összekeverése is arra mutat, hogy az ötvös nem tudott görögül. Tévedése annál figyelemre méltóbb, mert csak munkatöbbletet jelentett neki. Ugyanis a két betű fölötti vízszintes vonal elkészítése fölösleges munkát jelentett számára, viszont ha tud görögül és érti a szöveget, akkor ezt a munkatöbbletet semmi esetre sem vállalta volna. Ez a hibája tehát nem rövidítésből vagy könnyítésből származott, hanem ellenkezőleg, görögül nem tudása miatt követte el a hibát és szerzett magának munkatöbbletet.

A felirat nem a szentírásból vett idézet, hanem a keleti kereszténység köréből származik. *Dusan Vujić* pesti szerb esperes volt szíves a pravoszláv egyház szertartáskönyvéből (Trebnjyk) a nagy és kis vízszentelés szertartásának imádságai és énekei közül, a feliratunkkal és a páros gyógyító szentekkel kapcsolatos szövegeket kikeresni. Ezek a szövegek megegyeznek a görög katolikus egyház hasonló szertartásainak szövegeivel. A templomban végzett ún. nagy vízszentelés (egyszer egy évben: jan. 6-án, Vízkereszt ünnepén) imái között már több hasonló szöveget találunk: „... ez a víz ... a megszentelés ajándékát, a bűnöktől való megszabadulást, a léleknek és a testnek gyógyulását ...”⁵ Más helyen: „... legyőzhetetlen Isten, forrása az életnek és a halhatatlanságnak ... Tedd, hogy (ez a víz) a megromolhatatlanság forrása legyen ...”⁶

A kis vízszentelés fejezetéből még többet tudunk meg. E szertartást templomon kívül, házaknál és más helyeken végzik év közben, alkalmilag. Az itt előírt imák között ilyeneket találunk: „Krisztus, aki a vizekkel lebecsátottad a gyógyulások forrását, a szűznek legszentebb templomába, áldásod hínésével előződ a betegségeit, Te lelkeinknek és testjeinknek orvosa.”⁷ Más helyen: „Hogy Te légy, Krisztus, a mi Istenünk, a gyógyítások forrása.”⁸

⁵ Euchologion, Róma, 1873. 219.

⁶ Euchologion, 223.

⁷ Euchologion, 211.

⁸ Euchologion, 214.

Egy kis vízszentelési ének ezzel kezdődik : „*Ti ingyenesen gyógyító szent orvosok, akiknek megvolt a gyógyulások forrása, minden arra szorulóknak gyógyulást adtok, mert nagy adományban részesültek az örökké folyó (kiapadhatatlan) forrástól, Megváltónk . . .*”⁹ Ezek az ingyenesen gyógyító szent orvosok a nevek említése nélkül is *Kosmas* és *Damjanos*, vagy *Kyros* és *Ioannes*, vagy *Pantaleimon* és *Hermolaos*. Ezek a szentek párosával szenvedtek vértanúhalált a 300. körüli keresztényüldözések alkalmával. Az arab származású Damianos Kosmassal együtt a Szíriával határos kisázsiai Kilikiában tevékenykedett. Az alexandriai Kyros és a mezopotámiai edesszai Ioannes szintén együtt gyógyítottak és hirdették a kereszténységet; a Nikodémiában született Pantaleimon pedig Hermolaossal együtt működött és halt meg szülővárosában.¹⁰ A tunikás viselet a keletromai birodalom országaiban volt divatban. Mivel a besztereci aspersoriumon a felirattal összekapcsoltnak fordulnak elő, antik viseletük alapján is csak e párok valamelyikéről lehet szó.¹¹

A LELŐHELY

Kérdés, hogy miképpen kerülhetett Beszterecre ez a kiváló munkájú ötvösmű. Vajon a verekei szoroson át hozták-e be keletről, vagy ellenkezőleg, délről került-e ebbe a lápi községbe? A lelőhely: A múltjának vizsgálata utóbbi értelemben dönti el a kérdést. *Kiss Lajos*: A Rétköz helynevei c. kéziratosa munkája szerint, amelyet szerző szíves volt betekintésre rendelkezésemre bocsátani, Beszterec régen egyetlen utcából álló lápi község volt, melyet körös-körül tavak és mocsarak vettek körül. Mint a Rétköz kellős közepén fekvő hely, annyira védett volt, hogy még nyáron is ritkán lehetett száraz lábbal bemenni a faluba. Honfoglaláskori sírt is találtak itt normann karddal. 1290 előtt monostoros egyháza volt a *Megváltó tiszteletére*. Egyhajós temploma még ma is áll (2. kép);¹² nem téglából, hanem faragott kőkövek-ből készült, ami nagy dolog egy ilyen eldugott kis faluban. Három, román stílusú ablaka van. Szentélye eredetileg félköríves volt, három támpillérrel. A templom belső terének eredeti méretei: 10,5 és 5,8 m. Az ablakok magassága 1 m, szélessége 40 cm; fönn ívesek. A hossz tengely pontosan kelet-nyugati irányú, a szentély keletre esett. *Kiss Lajos* maga mérte fel és térképezte az adatokat az 1898-ban történt átalakítás előtt közvetlenül, amikor is a szentélyt elbontották és a templomot négy méterrel meghosszabbították.

E templomtól kétszáz méterre találták az aspersoriumot (*Jósa András* adata *Kiss Lajos* nyíregyházi ny. múzeumigazgatójánál).¹³ Valószínűleg a ma is meglévő ősi templom közelében állt a monostor; akár a templomból, akár a monostorból, de menekülés közben vihették el a nagybecsű kegyszert,

⁹ Euchologion, 215.

¹⁰ Ménologion, Miskolc, 1839. II. 48; VI. 17; IX. 60.

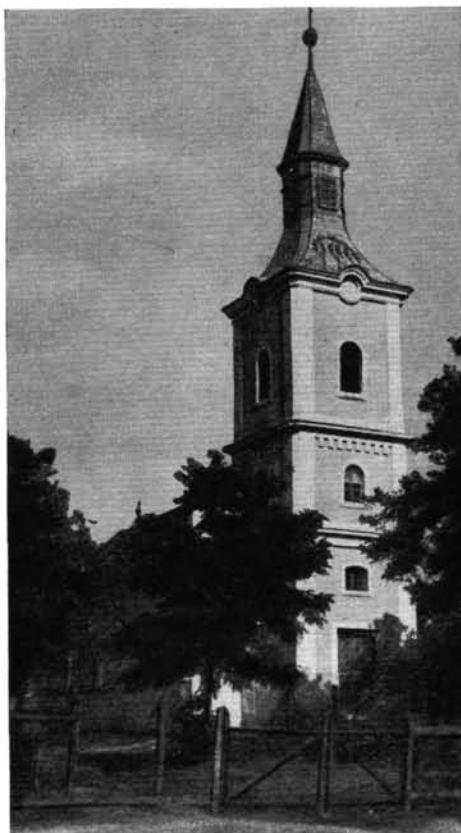
¹¹ Az Euchologion hivatalos (görög) szövegének magyar nyelvű fordítását lásd: Görögkatholikus Egyházi Szerkönyv (Euchologion). Nyíregyháza, 1927. Ezenkívül: A görög szertartású katolikus egyház Szent és Isteni Liturgiája. Nyíregyháza, 1920. Ez utóbbiban lásd a három ingyen gyógyító szent orvost együtt: 105 („*Kozma és Damjának, Cirusz és Jánosnak, Pantaleimon és Hermelaosznak és minden szent ingyenesnek*”).

¹² A templom mai állapotának képét *Koroknay Gyulának* köszönhetem.

¹³ A Beszterecre vonatkozó összes adatokat *Kiss Lajos* szíveségének köszönhetem. *Kiss L.*: Beszterec (egy lápi kisközség leírása). Föld és ember, II. 1922. 209. skk. — Szabolcs Vármegye Monográfiája. Budapest. 1900. 331. skk.

mégpedig észak felé, a mocsarak irányába, mert dél felől, az egyetlen szárazföldi úton jöhetett a támadás, és menekülni csak észak felé lehetett. Menekülés közben ejthették a mocsárba az edényt. Ezt a föltevést Koroknay Gyula volt szíves velem közölni, miután a helyszínt kérésemre megvizsgálta volt. Az edény lelőhelyén régen mocsárnak kellett lenni. Ott a monostor nem állhatott.

A középkori oklevelek említik ezt a monostort: *Beztruchmonostora*, *Monasterium de Biztírch*. Az aspersorium itteni előfordulása tehát nem véletlennek tulajdonítható, hanem összefüggésben lehet az ősi monostorral. Ugyancsak Kiss Lajos szerint (aki után idéztem az okleveles adatokat) első királyaink alatt valószínűleg királyi birtok volt, erre mutat a határba eső *Királytava* helynév (i. m. 209.). A községhez tartozó *Pap-földe*, *Pap-ere* és *Pap-földje-láp* helynevek arra vallanak, hogy a köznemesek egyházuknak, a monostornak jövődelmi forrásokat adományoztak (i. m. 209.). Így talán föltehető és indokolt lehet, hogy az aspersorium a királyi birtok monostorába az alapítást követő berendezés során került a királyi udvar műhelyéből. Az útirány *Kék* községen át vezetett dél felől Beszterecre. Északon akkor a mocsárvilág és a Tisza zárta el a közlekedést.

2. kép. A besztereci románkori templom mai formájában. (Koroknay Gyula felvétele)

A KÉSZÜLÉS HELYÉRŐL ÉS KÖRÜLMÉNYEIRŐL

Az ötvösség technikai dolgaiban járatos ember azonnal látja a cizellált minták finomságán, az öntött alkatrészek rutinos kivitelezésén, az edény szakszerű felépítésén, az aranyozás kiválóságán, hogy ez a darab nem valamely vándorötvös, hanem udvari ötvösműhely kiváló alkotása. Az öntési berendezések, finom cizelláló szerszámok, nemesfém nyersanyagok különböző alakban (ezüstlemez, aranypor, hulladékezüst öntéshez, forrasztóezüst, higany az aranyozáshoz), műhelyberendezés, mely ilyen bonyolult ötvösségi feladat végrehajtásához elengedhetetlenül szükséges, csakis fejedelmi vagy főpapi udvarban volt akkoriban lehetséges.

A királyi, vagy főpapi udvari műhelynek az a mestere, aki ezt az aspersoriumot megalkotta, annak a kornak egyik legelső cizellálója, illetőleg ötvöse

volt. Az ilyen kiváló ötvösmesterek művészete igen nagy hatást gyakorolt az udvari művészetek minden területén, az építészetet is beleszámítva. A besztereci aspersorium ez idő szerint egyetlen megmaradt, ismert darabja ennek az ötvösműhelynek, illetőleg ötvösmesternek. A többi alkotások mind elpusztultak, elvesztek az idők zivataraiiban, csak igen kevés kerülhetett belőlük a földre, mint ez a darab is. Ha körülnézünk a középkor építészetének, díszítőszobrászatának és festészetének maradványain, a Dunántúlon mindenfelé rábukunk az udvari ötvösműhely hatásának nyomaira, amely műhelyben a besztereci aspersorium is készült. Nagyobb számú, eredeti ötvösmű hiányában ma még csak hatásában tudjuk tanulmányozni ennek az udvari ötvösműhelynek a tevékenységét, és e hatásból visszakövetkeztetve az eredeti ötvösművekre, próbáljuk körvonalazni annak művészetét.

Mindenekelőtt az itt számításba vehető emlékéanyag időrendjét kell áttekintenünk. Kiindulópont a tarsolylemezek köre, amely a postsassanida művészet erős hatása alatt, kringót-hun alapokon, az ariánus kereszténység némi periferikus hatása alatt, a magyarság levediai korszakában virágzott a 840—889 közötti idő alatt Ukrajnában, a nagyobb városok, mint Kiev, Csernyigov, Szevasztopol stb. műhelyeiben.¹⁴ Ezt a művészetet a normannok részben eredeti levediai tárgyakon, részben oroszországi normann készítményeken elvitték Skandináviába, ahol az ún. Jellinge- és Ringerike-stílus egyik alap-elemévé lett.

A skandináv temetőekben és kincsleletekben levediai készítmények külön is, meg Jellinge-stílussal keveredetten is előfordulnak. Például a *vårby*-i leletben a kettő együtt van.¹⁵ A híres skandináv hajózáslók a X. századból származó Jellinge-kő díszítményeivel közeli rokonságban vannak, egyébként a tarsolylemezek traszírozott és pontozott mustráinak átültetései; a skandináv művészet körébe tartoznak. Koruk: az 1000 körüli évtizedek. Velük teljesen egykorúak az ugyancsak jól ismert *cammini*, *bambergi* szekrény, *Szent István kardja* (elefántcsont alkatrészeivel), a *krakkói* szekrény vörösrézkeretelése, a *wincesteri* lemez és más rokon leletek.¹⁶

Középnémet (bajor) és északnyugatnémet területeken ennek az udvari művészetnek folytatásai ismert nevű apátnók keresztjei és Gizella, magyar királynénak anyja sírjára rendelt keresztje, amelyeknek hátsó oldalán rendszerint traszírozott evangélista-ábrázolások között a tarsolylemezek köréből, illetőleg annak is postsassanida forrásából kerülő úton (Skandinávián át) elszármazott pontozásos háttérű növényi minták vannak. A IV. t. 2. alatti részlet Theophanu apátnő (megh. 1054) keresztjének hátsó oldalán látható mintájából származik.¹⁷ A besztereci edény nagyobb növéymintáira jellemző visszahajló levelek már itt megvannak. De ez semmi esetre sem keleti munka, hanem mint J. Braun is mondja, az esseni udvari ötvösműhely alkotása. Olyan részletek árulják el a skandináviai mintaképekből való leszármazást, mint Theophanu keresztjén a hosszú levelek váltakozó helyzetű fonása a medaillon-

¹⁴ Ennek időrendjéről, az ún. Nagy Károly-kard idejéről: *Fettich N.*: Die altungarische Kunst. Berlin, 1942. 29. skk.

¹⁵ *Arne T. J.*: Om det forntida Södermanland. Strängnäs, 1909. 58. skk.

¹⁶ *Goldschmidt, A.*: Elfenbeinskulpturen, II. 1918. 59. — *Paulsen, P.*: Der Goldschatz von Hiddensee. Mannus, 1934. 113 (szerinte a közös művészeti központ: Nordjütland).

¹⁷ *Braun, S. J.*: Meisterwerke der deutschen Goldschmiedekunst der vorgotischen Zeit, I. München, 1922. III., 17. tábla közepén; II. kötet, 14. t. közepén.

keret körül és a kisebb levelek és kacsok Jellinge-stílusú alakítása (például a rokon IV. t. 2. alatti darabon).

A IV. t. 3. és 4. alatti minták *Mathild* apátnő (megh. 1011) *esseni* keresztjének hátsó oldaláról valók. Akár a pécsi altemplomi lejárók növénymintás faragványaihoz közvetlen mintaképpnek is lehetne tekinteni ezeket. Az *esseni* műhely a kor többi vezető műhelyével kapcsolatban állott. Gizella királyné keresztje már nem ott, hanem valószínűleg a regensburgi Szt. Emmeram-kolostor műhelyében készült egészen hasonló technikával és stílusban.¹⁸ Braun e mintákat a bizánci művészet körébe sorolja, mert a skandináv származás emlékanyagát nem ismeri. Itt kétségtelenül A. Goldschmidtnek van igaza, aki *Elfenbeinsulpturen* c. művének II. kötetében (12. skk., 58. skk.) helyesen fogalmazta meg a kérdést: vannak keletről nyugatra importált eredeti darabok és vannak ezeknek nyugaton készült utánezatai, illetőleg továbbképzései. Gyakran nem is lehet eldönteni, hogy a darab keleten vagy nyugaton készült-e — mondja Goldschmidt. A bambergi és cammini szekrénykéek azonban kétségtelenül nem keleti készítmények. A szóban forgó kereszték is, mint Braun helyesen mutatott rá, kivétel nélkül mind nyugati munkák.

Az ilyen kereszték Magyarországra is elkerültek a királyi udvarba és az előkelő egyházakba. Az esztergomi kincstár körmeneti keresztjének (IV. t. 1—1a) korpusza a Gizella királyné keresztjén levő korpusszal olyan közeli stílusrokonságot mutat, hogy egy kéztől való származásuk valószínűnek látszik. Hátsó oldalának fonatos mintája sem beszél a közös származás ellen, bár a minta más. Ennek az udvari művészetnek provinciális utánezata a Magyar Nemzeti Múzeum egy nagy körmeneti keresztje (7. kép), amely világosan mutatja az ún. Kettlach-kultúrával való szoros összefüggést (dőltkereszt, hegyére állított négyszög, fogazás és a mintáknak tremolórozással való megrajzolása).¹⁹

Az emlékanyag időrendjének áttekintésénél meg kell említenem a Kettlach-kultúra elnevezés alá foglalt emlékesoportot, mint határterületet a besztereci *aspensorium* keletkezésének hátterében. Ennek az alsó-ausztriai lelőhelyről, Kettlach-ról, elnevezett félig keresztény, félig barbár-pogány kultúrának történeti és időrendi helyzetéről a következőket mondhatjuk: egyes közép-európai egyházi központokban (Regensburg, Pettau, Aquileia, Salzburg) a pogány, vagy nemrég még pogány népek körében végzendő missziós munka céljaira olyan apró és olcsó kegszereket készítettek, amelyek mintái e pogány, vagy nemrég még pogány népek előtt még pogány korukból jól ismertek voltak, de most már keresztény átértelmezést nyertek. Az így keletkezett népies ízű művészet természetesen a fejedelmi udvarokat sem hagyta figyelmen kívül, csak ezek számára aranyban és ezüstben, gazdagabb kivitelben és nagyobb méretezésben készítették ugyanezeket a kegszereket: ereklyetartókat, amuletteket, fülbevalókat stb. A mintákat többféle forrásból vették. Egyik volt az avar művészet, amely az avar birodalom nyugati végein letelepített és a IX. század közepétől kereszténnyé lett avar—gepida néptörzsek és avar—frank—szláv központok lakossága körében maradt fenn inkább csak emlékeiben, mint virágzó eredeti formájában. Másik forrása volt a kelta hagyomány, mely

¹⁸ Nincs kizárva természetesen az sem, hogy Regensburgból behívott ötvös készítette a magyar királyi udvar műhelyében, Esztergomban. Gerevich Tibor szerint itt készült: *Gerevich T.*: Magyarország románkori emlékei. 238, CCLIII. t. A szív alakú zománcos minták, bennük háromlevelű palmettával, különös figyelmet érdemelnek.

¹⁹ Az itt közölt vázlaton a tremolórozás nincs érzékeltetve. Ezt a technikát fényképen lehet csak jól ábrázolni.

több mint ezer éven át a Kárpát-medence népeinél, közöttük az avaroknál sem szűnt meg ható erő lenni, s most egyes ősi kelta mintákon kívül a színes zománcot szolgáltatotta a Kettlach-kultúra művészetének. A legfiatalabb forrás a honfoglaló magyarság által a Kárpát-medencébe behozott keleties, palmettás művészet volt. A mi románkor-kutatásunk szempontjából nem lehet eléggé hangsúlyozni azt, hogy ez a művészeti forrás, a maga keleti virágzási területeiről Skandinávián át terjesztve hatását Nyugat-Európa központjainak műhelyeihez, csak akkor nyert befogadást a kegyszereket előállító említett központokba, amikor az új hazában elhelyezkedett magyarság körében az őshazából elhozott pompás tarsolyok, palmettás veretek, díszes fémveretes övek és lószerszámok már vagy a földbe vándoroltak a pogányos, sámános temetkezések alkalmával, vagy a hosszas használat következtében tönkrementek, és utánpótlás hiányában kezdtek kimenni a divatból. Föltételezhető, hogy ezek a pogány életre emlékeztető ezüstveretes fölszerelések Szent István korában semmiképpen sem voltak összeegyeztethetők az új típusú állam és az egyházi szervezet célkitűzéseivel. Még a bezdédi tarsolylemez keresztje sem segített ezen, egyrészt mert az első megszállókkal a sírba került pogány temetési szertartás kíséretében (a X. sz. elején), másrészt, mert a honfoglaló magyarság körében ismeretes kereszténység az eretnek Arianus-féle kereszténység dél-oroszországi hagyománya volt, s mint ilyen, Szent István előtt alig jöhetett számításba. Szent István nagyon jól ismerte ezt a palmettás pogány művészetet, hisz kincstárában volt őseinek palmettás díszű, csodálatos művű szablyája, amelyet később a német-római császárok koronázási alkalmakkor hatalmi jelvényként forgattak kezükben, de maga inkább az észak-európai, immár keresztény udvarok egyikéből szerzett magának egy olyan modernebb kardot, amelynek díszes elefántcsont markolatgombja és széles ellenzője a főntebb említett Ringerike-stílusban készült. A honfoglaló magyarság palmettás művészete azonban nem omlott össze mindenestől a Kárpát-medencében. A kalandozások hat évtizedet felölő korszakában szünetelt ugyan a művészeti tevékenység nálunk, de 955 után a szív alakú csüngős veretek (ha kisebb méretezésben is) a helyi fémművesség mintakészletében számos változatban szerepelnek (eredetileg álcások). Ugyanílyenek lehettek az áttört nagy bronzkorongok, amelyek rendszerint egy állatalak vagy egy életfa, vagy a kettő egyesítve, alkotta a jól szembezőkő mintát. A Magyar Nemzeti Múzeum múlt századi raktáranyagában több ilyen korongot őriznek. Ezek közül kettőnek rajza jól szemlélteti a mondottakat (3—4. kép). Mindkét korong lelőhelye ismeretlen, de kétségtelenül hazai leletek. A besztereci aspersorium két alapvető díszítőelemét találjuk rajtuk: az alul kettéváló szárú palmettát (a korábbi finom erezések helyett durva vonalkázással díszítve) és az oroszlánalakot, primitív kontúrvonalakkal és a nyakon az oroszlánsörény jelzésével. Ezek a korongokon már ugyanazon a primitív fokon állóknak látjuk a keretbe állított állati vagy növényi motívumot, akárcsak a Kettlach-stílus bronzain. A kontúrozás is ugyanaz. A különbség csak az, hogy míg a honfoglaló magyarság kezén levő áttört korongokon nyoma sincs a nyugati keresztény gondolatvilág hatásának, a kettlachi jellegű zománcos kegyszerek zománcszínei a maguk szimbolikus jellegével, és egyes félreérthetetlenül keresztény ábrázolásukkal (Crucifixus, Agnus Dei) világosan mutatják azt a tendenciát, hogy minden mintának keresztény vallási jelentése legyen. A zománcszínek az egyébként közömbösnek látszó egyszerű, primitív állatalakoknak a keresztény gondolatvilágnak megfelelő új értelmet adnak. Az ún. Kettlach-kultúra

3. kép. Honfoglaláskori áttört bronzkorong. Magyar Nemzeti Múzeum

4. kép. Honfoglaláskori áttört bronzkorong. Magyar Nemzeti Múzeum

virágzásának kora a X. sz. közepe és a XI. sz. közepe közötti száz év. Szent István kaphatta azt az ezüst enkolpiont (zománcos aranylemezekkel), amely mint öreg, elrongálódott Kettlach-stílusú darab III. Béla király sírjából került napvilágra.²⁰ Ennek bronzban készült, olcsó, zománcos, kisméretű utánzatát az aquileiai múzeum őrzi.

Ennél az időrendi áttekintésnél meg kell említeni azt is, hogy a Kettlach-kultúrával teljesen egykorú az ún. bjelo brdo-i kultúra; sőt egyiknek felvirágzása bizonyos okozati összefüggésben van a másikéval.

Visszatérve a besztereci aspersorium alul kétfelé ágazó szárú palmettájához és oroszlánalakjaihoz, megállapíthatjuk a fentiek alapján, hogy ez utóbbiak nem abból a fejlődési vonalból származnak, amely a honfoglaló magyarság levediai palmettás művészetétől vezetett az említett áttört korongon át a Kettlach-stílusú fejedelmi és olcsó tömeg-kegyszerekig, hanem abból az udvari művészetből, mely a postsassanida művészet keleti központjaiból a normannok által szerzett és Skandináviában és Nyugat-Európában elterjesztett palmettás és állatalakos ötvösmunkák és textiliák tömegét kapta és azokat mint utánzandó mintaképeket gyakorlatának alapjává tette. Mégis igen nagy jelentősége volt a másik származási, illetőleg fejlődési vonalnak is, mert a magyar nép széles rétegeiben ezen az úton terjedt el a palmettás művészet és a vele kapcsolatos szimbolika ismerete, és mert a Kettlach-kultúra próbálta itt elsőnek keresztény tartalommal megtölteni a pogány világból származó mintákat. A besztereci szenteltvíztartónak és a hozzá hasonló, nagy számban készült, de elveszett templomi felszereléseknek és az ezek hatása alatt keletkezett templomi „díszítő” szobrászatnak a Kettlach-kultúra vetette meg az alapját. Ezért kell a besztereci szenteltvíztartó tanulmányozásánál is figyelemmel lenni ezekre az alapokra.

Időrendi áttekintésünk utolsó emlékcsoportja a XII. sz. második feléből származik, de ez a csoport szerves összefüggésben van az esseni és más nyugat-európai műhellyel, s azokon át a postsassanida Kelettel. E csoport emlékeire jellemző az olyan palmettasorozat (medaillon-szerű keretekben), melynek minden egyes palmettája más és más, azonkívül pedig a palmetták levelei

²⁰ Forster Gy.: III. Béla magyar király emlékezete. Budapest, 1900. 211. skk. Méretei: hossza 6,7 cm, szélessége: 6,2 cm, vastagsága: 0,5 cm. (Somogyi Árpád szíves közlése.)

5. kép. Részlet a veszprémi kőfaragványokról (XII. sz.)

6. kép. Részlet a vértesszentkereszti kőfaragványokról

visszahajlanak és mintegy két réteget alkotnak. Ennek a csoportnak egyik legkiválóbb darabja a besztereci aspersorium. E csoport emlékeivel tehát kissé bővebben kell foglalkoznunk. Ami az ötvösmunkákat illeti, a besztereci aspersoriumon kívül csak Grúziából ismerünk idetartozó ezüstmunkákat. Ezek *Besken* és *Beka* opizai mesterek alkotásai, melyek feliratokkal is el vannak látva. Ezekről egy részlet képe az V. táblán látható.²¹ A feliratok több esetben pontosan megmondják az évet is, amelyben ezek a mesterek az egyes darabokat fejedelmek számára készítették: a XII. század utolsó éveiről van szó bennük.

A pécsi románkori bazilika altemplomába vezető lejáratok frízei olyan növényi sorozatokkal vannak díszítve, amelyek — bár kőbe faragottak — finom kivitelezésükkel, fölhajló leveleikkel, változatos palmettakompozícióikkal, egyszóval összes stílussajátságaikkal, ebbe a csoportba tartoznak (VI. t.). Mindezeket a XII. sz. második felére szokás datálni. Gerevich szerint (i. m. 52) a burgundi származású *Bertalan* püspök csináltatta a székesegyház belső díszítéseit a XII. század végén. Gál László szerint a század közepe előtt készültek a ma meglévő díszítmények.²² Azt hiszem, hogy ma már senki sem tér vissza a régebben szokásos, XI. századba való datálás lehetőségéhez.

A besztereci aspersoriumot a XII. század második felére datálom a következő pozitív és negatív indokok alapján:

1. Az opizai iskola ezüstművességével áll valamiféle kapcsolatban, esetleg ebből az iskolából kikerült mester munkája.

2. A görög felirat — mint láttuk — görögül nem tudó ötvösmester munkája, de nem bajor mesteré.

3. A felirat tartalma a keleti kereszténység szertartásait szolgálja, nem a nyugatiét. Erre utal a páros szentek ábrázolása is az edényen.

4. Mint keresztény kegytárgy, egyenes folytatása a keleti kereszténységet szolgáló ötvösművészetnek, amelynek pogány leszármazottja egyebek mellett a IX. század 70-es éveiben készült bezdédi tarsolylemez is.

²¹ *Amiranashvili, S. J.*: Isztorija gruzinszkavo iszkussztva, I. Moskva, 1950. 127. t.: Ancsiszchatii Szpasz ikonjának keretén. Hasonló minták a Ckarosztáv-i és Tbet-i evangélistáriumokon is (122. és 128. t.); 219., 221.

²² *Gál, L.*: L'architecture religieuse en Hongrie. Paris, 1929, 49.

5. A XII. század végi opizai iskolával való kapcsolata miatt a Bizáncban nevelkedett III. Béla és felesége, antiochiai Anna udvarával hozom kapcsolatba.

6. Sem a honfoglaló magyarság levediai ezüstművességében, sem a Kárpát-medence X—XI. századi fémművességében (bjelo brdo-i kultúra) még nyomokban sem mutathatók ki a besztereci aspersorium említett mintái.

7. A III. Béla (uralk. 1173—1196) korában fellendült templomépítések díszítőművészetében a besztereci aspersorium motívumkincsének erős és általános hatását lehet kimutatni.

Következőekben próbáljuk meg részletezni ez utóbbi pontot.

Bár a németországi, Szent István-kori ötvösség visszahajló levelű levelű mintái (IV. t. 2—4) biztosan eljutottak a magyar udvarba is, és bizonyára hatással voltak az udvari műhelyek tevékenységére, sőt közvetve a pécsi kőfaragókra is, mégsem közvetlenül ebből, hanem a besztereci edény által jellemezhető művészeti körből származnak románkorunk díszítőművészetének keleties mintái. A több emberöltővel korábbi bajorországi kereszték és más készítmények rokon mintái — úgy mint a Kettlach-kultúráról is mondtunk — csak előkészítették a talajt az udvarban a hasonlóan felismert keleties jellegű minták számára. A Szent István korában az udvarba és a püspöki székhelyekre jutott bajorországi készítmények és azok utánzatai és továbbfejlesztései III. Béla korában még mind meglehettek, mint azt a III. Béla király sírjában megtalált Szent István-kori enkolpion is mutatja, legföljebb többé-kevésbé megromlódottak a hosszas használat alatt.

A német és francia szerzetesek által nyugatról behozott egyházi könyvek között nem egynek a díszítése ebben a stílusban készült. Ilyen az esztergomi Evangelistarium (8. kép), amely a XI. sz. vége felé készült a Liège-Maastricht-i egyházmegye valamelyik bencés kolostorában.²³ Az opizai mesterek munkáin (V. t.) a spirálisok annyira rokon jellegűek, hogy e nyugati kódexfestés és az opizai iskola között valamiféle összefüggést kell feltételeznünk. A kezdeményezés a spirálisok alkalmazásában semmi esetre sem indulhatott ki a grúziai Opizából. E spirálisok a karoling művészet örökségeként kerültek össze nyugaton a keleties növénymintával, amely utóbbi viszont — mint mondtunk — a normannok révén jutott be a kontinens udvari és egyházi központjaiba. Ez az Evangelistarium valószínűleg nem rögtön, elkészülte után került Magyarországra (a XI. század utolsó negyedében), hanem körülbelül száz évvel később, talán III. Bélának szintén francia származású feleségével, VII. Lajos francia király leányával, Margittal, annak kíséretében levő francia papok kezén.

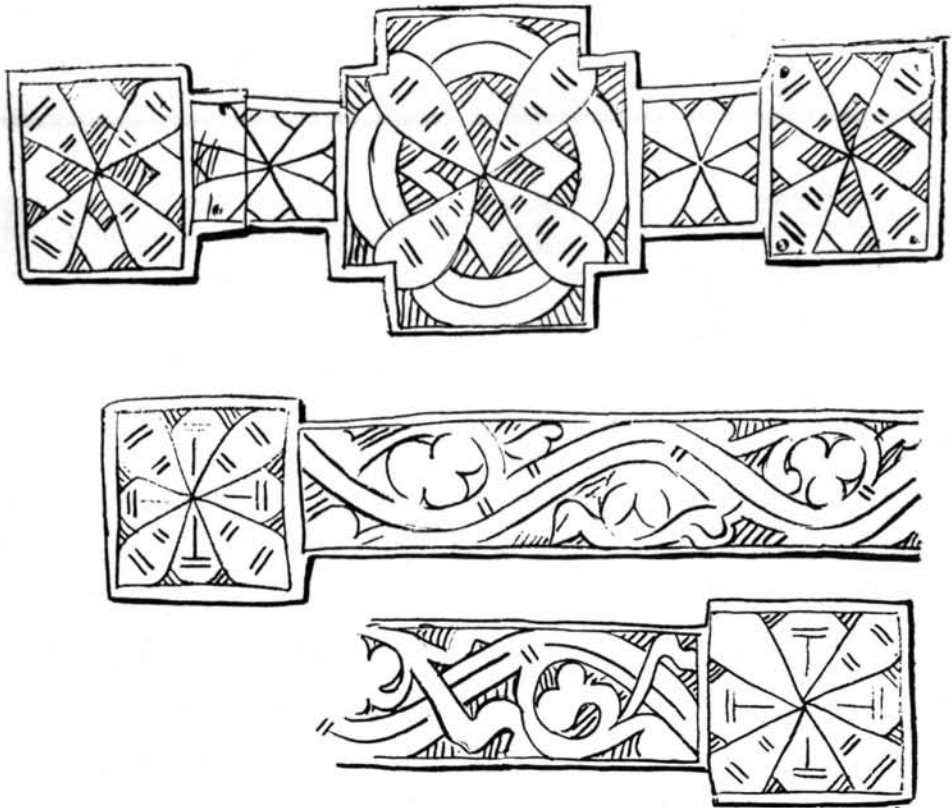
A besztereci aspersorium rendkívül gazdag és magas technikai színvonalon álló mintáin nyomát sem találjuk e spirálisoknak, viszont az opizai iskola készítményeire ezek éppoly jellemzők, mint Evangelistariumunk összes kezdőbetűire. Ezért feltételezhető, hogy a besztereci aspersorium még III. Béla uralkodásának első felében készült, a magyar király esztergomi ötvösműhelyében. Az Evangelistarium hatása pedig csak III. Béla második házassága után (1186) kezdődhetett, Esztergomból kiindulón. Talán Magyarországnak a Kaukázus mögötti részekkel (ottani magyarokkal) való kapcsolata révén került egy vagy több ilyen kódex keletre, vagy az esztergomi és az

²³ Magyarország Műemlékei Topográfiája, Budapest. 1958. 327.

opizai ötvösműhelyeknek volt közvetlen kapcsolata egymással. Mindenesetre az opizai ezüstművek évszámmal vannak datálva a XII. század utolsó éveire. A besztereci aspersorium az opizai iskola egyik legkorábbi mesterének munkája lehet, aki Magyarországra költözött, és aki a spirálissal való kombinálást még nem ismerte. A pécsi altemplomi lejáró összes kövein hiányzik e spirálisok nyoma. A mi szempontunkból most az a lényeges, hogy a magyar királyi udvarban jól ismerték ezeket a tarsolylemezek művészetével rokon növénymintákat, azokat jól megszokták, és tudták, hogy nem jelentik a pogányságot a kereszténységgel szemben.

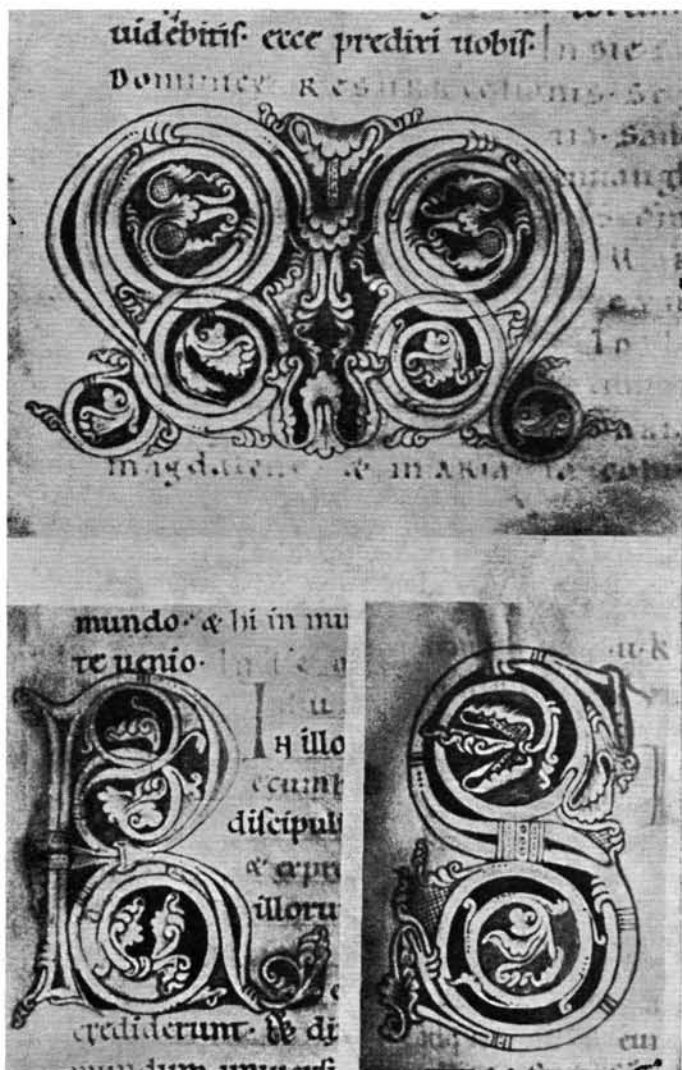
A besztereci aspersoriumon a következő minták fordulnak elő: 1. Előrehajló levelű palmetták a saktáblaszerűen elrendezett medaillonokban. 2. Indapárból álló minta. 3. Palmetta-sorozatok párkányzaton. 4. Szárnyas és szárnyatlan oroszlánalak. 5. A fogantyú középső gombjának két oldalán egy-egy hosszúkás csokor. 6. A páros szentek és a felirat inkább már az edény rendeltetésével összefüggő járulékok, és mint ilyenek illeszkednek bele az edény díszítményrendszerébe.

Mármost döntő jelentősége van annak a körülménynek, hogy az 1—5. alatti díszítőelemeket mindenfelé megtaláljuk dunántúli románkori templomainkon.

7. kép. Körmeneti kereszt részlete (aranyozott réz). Magyar Nemzeti Múzeum

8. kép. Az esztergomi
Evangelistarium kez-
dőbetűi. (Mucsi And-
rás felvétele)

A visszahajló levelű pécsi növénykompozíciókról már volt szó. Az oroszlán alakját Esztergomban a XIII. század elején a királyi kápolna szentélyének falára festették hétszer egymás mellé (VII. t.). Ott is részben balra, részben jobbra menő oroszlánalakok szerepelnek. Az esztergomi oroszlánokon is van pontsoros keresztkötés, akárcsak az aspensorium egyik oroszlánalakján is. Minden hasonlóság ellenére is azonban a genetikai összefüggésekre kell figyelniük, és a külső hasonlóságot nem szabad középpontnak tekintenünk. A freskó színei, a stilizálás módja és egyes részletek, például az oroszlánalak kontúrozása, textiliákra mutatnak, mint közvetlen mintaképre. A *chartres-i* székesegyház kriptájának falán ugyanilyen elrendezésű oroszlánalakok vannak, ugyanilyen palmettás keretben. Mintha ugyanannak a mesternek műve

lenne a chartres-i és az esztergomi freskó. P. Deschamps szerint²⁴ a chartres-i freskó a templomok belső díszítésére régóta szolgáló színes és mintás szövetek utánzata. Perzsiából, Szíriából, Bizáncból rengeteg ilyen textília ment Franciaországba a XII. és XIII. században (i. m. 94. skk.). Az egykorú írott források tanúskodnak erről (96. skk.). M. Th. Picard-Schnitter szerint e keleti textíliák kora a X. század második fele és a XI. század.²⁵ Valószínű, hogy az esztergomi királyi udvar is bővelkedett ilyen textilekben. Aspersoriumunk azonban legalább több évtizeddel öregebb a XII. sz. végénél. A freskók, a textíliák és a besztereci aspersorium is a közös, postsassanida forrásra mennek vissza. Az akkori fejedelmi és egyházi központokba mindenfelé jutott belőlük Európában.²⁶ Ennek a postsassanida művészetnek egyik első, nagy felvirágzása a magyarság levediai palmettás művészete, amelyben már a csokor is megvolt.²⁷ A bordányi karperec esetében is megvan a lehetősége annak, hogy a csokor, mint a karperec egyetlen fő dísze, ugyanúgy keresztény értelmű, akárcsak a kereszt a bezdédi tarsolylemezen, akkor is, ha viselője pogány volt. Azonban ez esetben sem szolgált kiindulópontul ez a pogány magyar sírból való karperec (X. sz. első feléből) románkori díszítőszobrászatunknak, sem aspersoriumunknak. Más a csokor felépítése és más a stilizálása. Románkori köveinken olyan stilizálású csokorral találkozunk, amely a besztereci aspersorium fogantyúját díszíti. A veszprémi, monostorszei, pilisszentkereszti stb. kövek palmettáinak szárán keresztként találjuk ugyanennek a csokornak részletét (5. kép). Ez a részlet ez idő szerint teljesen ismeretlen a honfoglaló magyarságot szolgáló fémművészetben, az ennek folytatásaként fellépő skandináv és észak-európai udvari művészetben. Egyelőre csak a besztereci aspersoriumon tudjuk ebben a stilizálásban kimutatni. A kőbe való átültetésnél már eléggé sablonos, de nem értelmetlen díszítőelem. A csokor rendszerint három hurokból áll, ezt a hármas csoportot egymagában vagy párosával szokták alkalmazni. A példának felhozott veszprémi kővön mindkét változat egymás mellett fordul elő. Ezzel a csokorszerű minta-elemmel a művészettörténeti kutatás eddig nem foglalkozott behatóbban, és bár a veszprémi és rokon kövek palmettáinak közvetlen mintaképeként idézett honfoglaláskori palmettás mintákon következetesen hiányzik, nem akadtak meg rajta és nem keresték származását. Megtaláljuk *Vértesszentkereszten* olyan változatban, melynél a csokor egyik ága három, a másik két hurokból áll (6. kép).²⁸ A grúziai *Szafariban* egy oltárkövön, Mária és Erzsébet találkozását ábrázoló dombormű keretén a szalagmintát ilyen csokor szakítja meg.²⁹ *Székesfehérvárott* egy pillérfő rozettái között foglal helyet (négy-négy hurokkal).³⁰

²⁴ Deschamps, Paul: Les fresques des Cryptes des Cathédrales de Chartres et de Clermont et l'imitation des tissus dans les peintures murales. Mon. et mém. Piot, 48, 1956. 91—106.

²⁵ M. Th. Picard—Schnitter: Le suaire de saint Chaffre trouvé au Monaster (Haute-Loire), Mon. et mém. Piot, 47, 1953. 168. skk.

²⁶ Például a római Santa Maria infra Portas freskóján is ott találjuk ugyanezt az oroszlánalakos mintát a XII. század második feléből: Van Marle: Developpement of the Italian Schools of Painting. Hága. I. 204. 96. kép.

²⁷ Dienes István: A bordányi (Csongrád m.) honfoglaló magyar asszony lószerszáma. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1956. Szeged, 1956. 36. skk.

²⁸ A Műemlékek Orsz. Bizottságában levő felvételezések között, 22. sz. tusrájk után.

²⁹ Amiranavili: i. m. I. 6. t.

³⁰ Dercsényi D.: Budapest Régiségei XIII. 1943. 18. kép.

A monostorszegi töredéken ugyanolyan formában jelenik meg, mint a veszprémi köveken.³¹

A veszprémi köveknek és körüknek időmeghatározása a X—XIII. század között mozog. A besztereci aspersoriummal való összefüggést azonban eddig nem használták fel a kormeghatározásnál. Minden eddigi, korai időmeghatározással szemben a XII. sz. közepénél korábbi időről alig lehet szó ezekenél. Az esztergomi freskón a medaillon széles, körbefutó csíkjában és a szentély festett falának felső részén vízszintesen futó csíkban olyan palmetta-sorozatot találunk, amely a besztereci aspersorium párkányán és számos pécsi párkányon is megtalálható. Ez természetesen még nem jelent kormeghatározást, mert rokon palmetta-sorozatot találhatunk még sok más emléken is, például ilyen van a *Jarosláv* sisakján (XI. sz.).³² Mégis a besztereci aspersorium oroszlánalakjait, párkányfrízeit, a pécsi párkányfrizeket, az oroszlánalakos freskókat mind a fejlődés (a keleties irányzat) késői szakaszába kell tennünk, abba a korszakba, amikor románkorunk díszítőszobrászatában a szimbolika *európai rendszere* a Kettlach-kultúra közvetítésének végeredményeként teljesen úrrá lett. A királyi székhelyen, Esztergomban, a Kettlach-kultúrában véglegesen rendszeresített szín-szimbolikát minden téren (kódexek illuminálásánál, kőfaragványok kifestésénél) hivatalos irányzattá tették már a XI. században. A XII. század nagy templomépítkezéseinél is ezt a szín-szimbolikát alkalmazták, sőt továbbfejlesztették. Az esztergomi freskó palmetta-sorozataiban nem véletlen a palmetták piros színe és fekete keretelése. A pécsi palmettasorozat párkányokon is ez a két szín uralkodó, mert a kor szín-szimbolikájában ezekkel érzékeltették az alapvető erkölcsi fogalmakat (erényességet és bűnös állapotot).

Ha a besztereci aspersoriumhoz hasonló több ötvösalkotás volna ismeretes ebből a korból a Kárpát-medencéből, akkor könnyebben beszélhetnénk XII. századi templomaink díszítőművészetéről is. De így is, hogy ez idő szerint ez a remekmű egyedül áll románkori ötvösségi emlékanyagunkban, igen nagy hiányt pótol, mert az udvari művészet kiváló alkotása, és mert a gyógyító páros szentek mellképeivel együtt hat különböző díszítőmintát foglal magában. Ez tehát annyit jelent, hogy a XII. századi udvari műhely gyakorlatából hatféle mintát ismerünk ennél az egy darabnál. De több ilyen ezüst remekmű is készült itt görög felirattal. Ennek nyomát őrzi a besztereci aspersorium [a **ΚΕ**(*καλ*) szónak félreértése a görögül nem tudó ötvös által **ΚΕ**(*χρῆμα*) szóra.] Nyilvánvaló, hogy ez az ötvös az utóbbi rövidítést már ismerte a saját gyakorlatából: olyan feliratot már készített, amelyben ez a rövidített nomen sacrum előfordult.

Miután a besztereci aspersorium keletkezésének ideje előtt virágzó Kettlach-kultúrában a növényi és állati mintáknak keresztény átértelmezése már teljesen kialakult, és az áttört korongok mintái is — közöttük a keleties oroszlán, és alul kettéváló szárú palmetta is — Krisztust jelentő jelképpé változtak, magától adódik az a következtetés, hogy a besztereci aspersorium mintái is mind belekerültek ebbe a jelképes irányú átértelmezési folyamatba, annál inkább, mert az edény rendeltetése is Jézus gyógyító szerepével kapcsolatos. Az esztergomi freskó zöld színre festett oroszlánalakjában is Krisztus „Pan-

³¹ Arch. Ért. 1911. 377. skk. — *Dercsényi D.*: Az Árpád-kori kőfaragóművészet első emlékei. Magyarságtudomány. II. 3—4, Budapest, 1936. 10. kép.

³² *V. A. Rybakov*: Remeszlo drevn. Ruszi, Moszkva, 1948. 48. és 71. kép.

tokrator" alakját kell sejtenuk az uralkodó mindenekföletti hatalmát keleti módon jelképező oroszlánban, mely az abban a korban a földi természetet jelentő zöld színt csak azért kaphatta, mert ezzel azt akarták kifejezni, hogy Krisztus földi természetet vett fel. A mögötte levő életfa sárga (arany) színe ugyancsak következetesen illeszkedik bele a románkori szín-szimbolikájának rendszerébe.

A besztereci aspersion mesterének a Szíriával szomszédos Arménia vagy még inkább Grúzia lehetett a hazája. Lehet, hogy a grúziai Opizában tanult vagy működött egy darabig. Mint a keleti kereszténység körében született és forgolódo ezüstműves, sok ilyen ötvösművet láthatott keleten, hazájában. Valószínűleg nem ez volt az egyetlen aspersion, amit készített. Nem lehetetlen, hogy maga antiochiai Anna akart ezzel a keleties, az ősmagyar művészettel közeli rokon ötvösművészettel a magyarok kedvében járni. A Kaukázus mögé vonult magyarság létezésének tudata ekkor még élhetett a nyugati magyarság körében. Ez a keleti magyarság a Kaukázustól délre lakó népekkel együtt már régóta a nesztoriánus kereszténységben élhetett. A kereszt jele (átvitt értelemben: Jézus) nesztoriánus felfogás szerint gyógyító erejű volt.³³ A nesztorianizmus a szíriai Antiochiából indult ki. Nestorius szír ember volt. A keleti kereszténység másik nevezetes apostola, Arius, szintén szír embernek, az antiochiai Lukianosnak volt a tanítványa. „A nesztorianizmus semmi más, mint az antiochiai görög gondolatvilágnak a kereszténységbe való átültetése, az antiochiai görög filozófiai hagyománynak a kereszténységre való alkalmazása” — írja Ivánka Endre.³⁴ A kereszt jelével gyógyító nesztorianizmusnak lehet a hatása a szenteltvízzel való gyógyítás a görögkeleti és a görögkatolikus egyház szertartásaiban. Antiochiai Anna ilyen hagyományokban nevelkedett és élt Szíriában. Ezért lehetett elsősorban rá gondolnunk a besztereci aspersion hátterének vizsgálatánál.

Fettich Nándor

³³ *Moravcsik Gy.* ismerteti a keleti hunok (fehér hunok, ephthaliták) és türkök nesztorianizmusát és a kereszt jelével való gyógyítást: Szent István Emlékkönyv, I. 189.

³⁴ *Ivánka Endre:* A nesztorianizmus és a monophysitizmus szellemtörténeti háttere. Theologia III. 1936. 42.

ÜBER DAS ASPERSORIUM VON BESZTEREC, KOMITAT SZABOLCS

Eine hervorragende Schöpfung der leitenden Kunst des romanischen Zeitalters, der Silberschmiedekunst, ist das silberne Aspersorium, gefunden 1903 etwa 200 m entfernt von der heute noch stehenden, aus behauenen Steinen gebauten romanischen Kirche von Beszterec (Abb. 2). Das Stück befindet sich heute im Ungarischen Nationalmuseum. Die ganze Oberfläche des aus minder feinem Silber gefertigten Gefäßes ist mit zitronengelber Vergoldung sorgfältig versehen. Das eigentliche Gefäß ist aus Blechplatten zusammengestellt und mit reichen Ziselierung verziert. Ursprünglich ruhte das Gefäß auf drei Füßen, von denen jedoch einer gänzlich fehlte, einer halb verstümmelt war und nur ein Fuß blieb Original erhalten. Erst später wurden die Füße mit Hilfe der Gußtechnik hergestellt. Man hat gleichfalls auch die folgenden Bestandteile des Gefäßes gegossen: den Griff, bestehend aus zwei Schleifen und einem Knopf, die beiden Brustbilder der orientalisches-griechischen Heiligen-Paare (Ärzte) und die obere, breite Kante mit der griechischen Inschrift. Diese Bestandteile wurden vor der Vergoldung auf ihre Stellen gesetzt und aufgelötet. Die Gesamthöhe des Stückes beträgt 26,2 cm.

Das Wesen der Pflanzenornamentik ist die Variierung desselben Motivs. Jede Seite des sechseckigen Teiles ist mit symmetrischem Pflanzenmuster usw. abwechselnd mit zwei Varianten desselben verziert. Der untere, breitere Teil des Gefäßes ist gleichfalls sechseckig. Hier ist ebenfalls jede Seite ungefähr in gleicher Art verziert. Dreimal kommt je eine geflügelte Löwenfigur im Mittelfeld der Pflanzenkomposition, und dreimal je eine große Palmette, deren Stiel unten zweiteilig gebildet ist, vor.

Jede Löwenfigur ist ein wenig verschieden. Jede soll Christus Pantokrator in seinen verschiedenen Funktionen versinnbildlichen. Die große Palmette, als Lebensbaum, ist gleichfalls Symbol von Christus (arbor vitae Jesus Salvator hominum).

Die griechische Inschrift ist, laut Lesung von Gy. Moravcsik:

+HZOC ΠΗΓΙ ΚΕ ΤΟΝ ΝΗΑΜΑΤΟ

d. h. (•Ἰησοῦς πηγῆ καὶ τῶν ἰαμάτων)

„Jesus ist die Quelle auch der Heilungen.“

Dieser Text ist eine Verkürzung der verwandten Texte der liturgischen Bücher der orientalischen Kirche. Die Brustbilder der heiligen Ärzte (Kosmas und Damianos, Kyros und Joannes, oder Pantaleimon und Hermolaos) wurden auch mit der heilenden Absicht an das Gefäß angebracht.

Das Aspersorium von Beszterec ist, auf Grund der planmäßigen Verwendung der Muster, bzw. Bilder urteilend, nicht als Schöpfung eines wandernden Silberschmiedes, sondern die einer vornehmen und großen Werkstatt, zu betrachten. Der Ziseleur des Stückes war einer der besten Silberschmiede jener Zeit. Die Art der Schreibfehler der Inschrift weist darauf hin, daß er der griechischen Sprache unkundig war, ein byzantinischer Meister mag er also kaum gewesen sein. Verfasser gelangt zum Endresultat, daß der Meister dieses Stückes aus Opiza, Kulturzentrum Gruziens, mit dem königlichen Hof von Béla III

(1173—1196) aus Byzanz nach Esztergom, Sitz der ungarischen Könige im Mittelalter, gekommen sei.

Die reiche Pflanzenornamentik des Aspersoriums von Beszterec entstand nicht unter dem Einfluß der Kunst der Altungarn, sondern stellt eine in Gruzien weiterentwickelte Stufe der postsassanidischen Kunst des XII. Jahrhunderts, dar. Sie scheint aber etwas älter, als die Silberarbeiten der bekannten großen Meister von Opiza, zu sein (Taf. V). Mit diesen letzteren werden die eigentümlichen Pflanzenmotive mit Spiralen, wohl unter westeuropäischem Einfluß, — verknüpft (Taf. VII). Der große Künstler der königlichen Werkstatt soll anhaltenden Einfluß auf die Arbeiten der Treppenwände der Katakombe in Pécs—Fünfkirchen geübt haben (Taf. VI). Die Spiralen fehlen jedoch auf diesen Steinen von Pécs. Als Vorlagen für die Ansprüche des königlichen Hofes und der Tätigkeit dieses unbekanntes Meisters, sind abendländische Arbeiten im orientalischen Stil, die während des XI. Jahrhunderts massenhaft nach Ungarn gebracht worden waren, zu betrachten (solche Beispiele aus Westeuropa: Taf. IV. 1—4).

Der Verfasser behandelt weiter ausführlich die Etappen der Verbreitung der orientalischen Stilrichtung nach Mittel- und Westeuropa und bezeichnet die Stelle des Aspersoriums von Beszterec in diesem historischen Rahmen

Nándor Fettich

NAGY GÉZA
RÉGÉSZETI LEVELEI JÓSA ANDRÁSHOZ

Jósa András, mint a Szabolcsvármegyei Múzeum alapítója, és a szabolcsi föld fáradhatatlan kutatója hazánk legkiválóbb régészeivel, történészeivel, sőt egyes külföldi archaeológusokkal is kiterjedt régészeti levelezést folytatott. Így többek között Hampel Józseffel, Nagy Gézával, Horváth Gézával, Téglás Gáborral, Posta Bélával, Varju Elemérrel, Szalay Imrével, Moritz Hoernes-szel, Gustav Kossinával stb. levelezett. Ezek a levelezések a nyíregyházi Jósa András Múzeumban kiadatlanul hevernek.

Bizonyára más múzeumokban is találunk régészeti vonatkozású levelezéseket. Tudományos érdek, hogy a már megjelent régészeti munkákat kiegészítő, azokat sokszor megvilágító levelezéseket közreadjuk.

Most csupán *Nagy Gézának*¹ Jósa Andráshoz² intézett mintegy 26 tanulmányzámba menő levele közül kívánok néhányat ismertetni, annál is inkább, mert őket a régészeti érdeklődésen és kapcsolaton túl, ószinte baráti szálak is fűzték össze. Levelezésük nemcsak számban legnagyobb az elfekvő iratok között, de tartalmilag is jelentős. Gazdag tárházát nyújtják a régészeti és nyelvészeti ismereteknek, az akkori tudományos felfogásnak. Főként a szkítákra, etruszokra, a besenyő kengyelvasakra, a magyar nyergekre találunk bennük igen értékes megfigyeléseket. Nagy Géza apróbb levelei hú tükörképei egyéni sorsának, kora politikai viszonyainak, a régészeti irodalmi életnek.

Nagy Géza kiváló egyénisége, kimagasló régészeti eredményei megérdemlik, hogy levelezését a régészeti tudomány rendelkezésére bocsássuk, mert ezek új kutatási lehetőséget, új szempontokat is nyújtanak számunkra. De Jósa András régészeti dolgozatainak összefoglalása³ is szükségessé teszi, hogy régész kortársainak levelezéseit ismertessük.

Csallány Géza

¹ *Banner J.* — *Jakabffy I.*: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. Budapest, 1954. 562.

² Uo. 553. — *Csallány D.*: Jósa András (1834—1918) irodalmi munkássága. Jósa András Múzeum Kiadványai, 1 (1958).

³ *Csallány D.*: Jósa András régészeti és múzeumi vonatkozású cikkei (1889—1900). Jósa András Múzeum Kiadványai, 2 (1958).

1.

Mélyen tisztelt kedves bátyám!

Nagyon örülök, hogy szolgálhatok a szkítákról írt tanulmányommal, melyhez mellékelve itt küldök kedves bátyámnak egy különlenyomatot a Budapest Régiségeiből s egy másik kisebb füzetet, amit az 1902-i nagy rendezés alatt a Szent István-napi nyitás alkalmával készítettem a régiségtárról.

Ami a szkíták nemzetiségét illeti, a fő dologban ma sem változott a véleményem. Ma sem tartom őket iránoknak, mint a német tudósok nagy többsége, hanem velünk közelebbi viszonyban levő uralaltájiaknak, vagy turánoknak. A részletekben azonban módosult a véleményem, aminek alkalmilag egy pár helyen irodalmilag is kifejezést adtam. Egy pár idézetet ezekből ide mellékelve küldök. Még a télen állítottam össze boldogult Ujfalvi Károly részére, ki a múlt év vége felé Firenzéből keresett fel, hogy küldjem meg neki a szkítákról szóló tanulmányomat, melyet ismertetni akart az „Archiv für Anthropologie”-ban, de mire megküldtem volna, meghalt.

A fődolog, amiben módosult a véleményem, abból áll, hogy nem tartom a szkítákat a szumírok egy barbárságban maradt ágának, hanem a törökségből kiszakadt népnek, mely Déloroszországban már erősen keveredett finn és ugor elemekkel, sőt, elamita-kaukázusi elemeket is vett magába. Ezek az elamita-kaukázusi elemek okozták a régebbi tévedésemet, melyeket Lenormant után szumíroknak gondoltam, aki pl. a *kusz*=kormányozni (innen a szkíta *kszaj*, *kozol*=király), *bat*=ölni (szkíta: *oior-pata*=férfi-ölő) stb. szokat a szumír-akkád nyelvkincsbe tartozóknak veszi föl, holott ma már bizonyos, hogy egészen más volt a szumír-akkád s megint más az elamita-susai, vagyis a behisztuni híres fölirat középső nyelve.

Az u. n. szkíta-leletek, melyekről Hampel és Reinecke P. értekezett, egész a Bajkál tóig követhetők. Körülbelül ezen a területen volt a szkíta mozgalmak központja s így azok a jelenségek, melyek török-tatár típusú népek mutatják a szkítákat, megegyeznek a régészeti leletekből levonható földrajzi viszonyok etnikai tanulságaival. Egyes szkíta szók jakutos jellegűek; a jakutok ma a Bajkáltól északra elterülő szibériai pusztaságon tanyáznak, s nyelvük egészen különálló helyet foglal el a török-tatár nyelvcsoportban, úgy, hogy míg pl. az ozmán, turkmén, kazáni és krimi tatár, üzbég, kirgiz, ujgur stb. nyelvek között csak nyelvjárási különbség van s Vámbéry szerint a kínai tatár megérti a konstantinápolyi török beszédjét, a jakutok nyelve már önálló és külön török-tatár nyelv. Már most vegyük ehhez, hogy a jakutok ma is szakáknak (azaz szakha-lar) nevezik magukat, ahogy az ókori szkíták, kiknek uralkodó törzse, a királyi szkíták, mint Herodotos írja, *szkolot*-nak (azaz szako-loth=szakha-lar) nevezték magukat; a *jakut* név sem más, mint a szaka névnek tunguzos változata, csak hogy itt a többes rag is tunguz (jak-ut); ugyanilyen viszony van a *szkolot*=szako-loth és *szkythész*=*szakith* között, mely utóbbi (ti. a szkythész) a szkíták nemzeti nevének, a *szaka*-nak (így nevezték őket a perzsák) a kínaiaknál *sze*: többes raggal ellátott alakjából (szakith) lett akár a pontuszi görögök, akár pedig a kaukázusi (cserkesz-abcház) népség által eltorzítva.

Ez a török fajta népség aztán, elszakadva őshazájából, más fajú népek fölött helyezkedett el, mint uralkodó néposztály. Legközelebb estek hozzájuk a különböző finn-ugor törzsek még Közép-Ázsiában. A benső kapcsolatot eléggé bizonyítja a szkíta tűzistennek (Hestiának) *Tabiti* neve, mely egyenesen a

magyar *tűz* szó legősibb alakjával (*tűz* = *tijiz*, *tiviz*, még régebben *tivit*) egyezik.

A finn-ugorokon kívül kaukázusi elemeket is olvasztottak magukba. Legnyugatibb törzsük az *agathyrs* már teljesen kaukázusi jellegű. Az *agathyrs* név később *akatir*, *kazár*, *kozár* alakban szerepel, de már Herodotos is említi a *katiar* nevet, mint az ő korában egy kisebb dnyepervidéki szkíta törzset. Szerintem a *katiar* név nem más, mint az *agathyrs*, csak hogy amaz a szkíta-finn alak, emez pedig a névnek cserkesz-abchazos változata az „a” névelővel ellátva, még a végső „s” az *agathyrs*okat környező thrákok nyelvének nominatívusi ragja. Olyanforma tehát, mint pl. a „hunugur” és a latinus „hungarus” elnevezés közti viszony. Az *agathyrs-katiar* népet mondja Herodotos a legrégebb szkíta törzsnek.

Ez rávezet e szkíta törzs még eredetibb névalakjára. A görög mondákban szó van a félig ember-, félig lótestű *kentaurokrul*. Bizonyos, hogy e csodalények alatt a lovas turánokat kell érteni, akiket legelőbb megismertek a lovagláshoz egyáltalában nem értő őseurópaiak. Természetes, hogy az első lovas embert valami csodalénynek képzelték az őskorban, tulajdonképp pedig nem valami képzeletbeli lények a *kentaurok*, hanem valóságos nép, melyet *gandavar* néven ismertek a hinduk ősei is s a hindu mondákban is kiváló lovasokként jelentkeznek.

Ha a kentaurok csakugyan egy Kelet-Európában szereplő nép volt, melynek *agathyrs* neve már a különböző idegen népségek által eltorzított formát tünteti föl, akkor egy általánosabban ismert névalakban is fel kell találnunk a nyomukat. Ez az általánosabb névalak a *kimmer*, a bibliai *gomer*, az asszír föliratokban *gimirri* vagy *gumari*, annak a népnek a neve, mely a szkíták utolsó áramlata előtt lakott a Fekete tenger fölött elterülő pusztaságon. Ha az *agathyrs*ok, kik a mai Erdélyben laktak a Kr. e. utolsó évezred derekán s az ezt megelőző századokban, elcserkeszesedett szkítáknak tekinthetők, a kimmerekről bizonyos, hogy thrák-szláv népréteg fölött helyezkedtek el s így Déloroszországban a Kr. e. utolsó évezred régebbi felében olyanforma népalakulás jött létre, mint sokkal később az aldunai szlovénok és a bolgárok között. Hogy a kimmereket a Kr. e. VII. század körül a Keleti Oroszországba benyomult királyi szkíták vagy szkolotok elkergették, az csak olyan jelenség, mint mikor Batu tatárjai kiűzték ugyanazon területről a rokon kunokat.

A Déloroszországból kiszorított kimmerek két felé szakadtak. Egy részük a Kaukázuson át Kis-Ázsiába nyomult, véget vetettek Urartu (Armenia) államnak s Kappadocián át egész Lydiáig hatoltak, honnan Kr. e. 657-ben Gyges (Guggu) verte őket vissza. Összeolvadva a régebbi alaródi-grúz és fryg elemmel, a mai örmény népben élnek tovább; a másik rész a Kárpátok fölött nyugat felé vonult s később, mint kelták és germánok szerepelnek. (Cimberek Marius korában s aztán Walesben ma is „Kymr” néven).

A kimmerek ezen nyugoti terjeszkedésével kellő magyarázatot nyernek a hallstatti kultúra kaukázusi analógiái. Mivel pedig ezen terjeszkedés nem előzhette meg a szkolotok Kr. e. 700 körüli előnyomulását, a hallstatti kultúra kezdetét is ezen idő tájba kell tennünk s korántsem mehetünk vissza a Kr. e. IX—X. századig, mint a német régészek.

Herodotos szerint Targitaos, az első szkíta király, ezer évvel élt előbb a perzsa háborúnál, tehát Kr. e. 1500 körül. Ez a szkíta áramlat kiindulási pontja. Jó egy századot kell felvenni a középpázsiai terjeszkedésre, melynek

eredménye volt, hogy az irán-hindu népség összeköttetése megszakadt a legközelebbi rokon thrák-szláv népséggel s amaz Közép Ázsiából dél felé, emez pedig nyugot felé szorult. Hasonló viszonyok álltak be most, mint sokkal később, mikor a hunok Kr. u. 373—374 körül átkelve a Volgán, a kétszáz év óta folyton kelet felé nyomuló germánságot kiszorítják a mai Oroszország területéről, felkavarták az egész barbár világot s 40—50 évvel később vandálok, svévek, alánok, gótok, egész Hispániáig elhatolnak. Így kellett történni ezekben az ősidőkben is. A kentaurok egész Hellasig előnyomulnak, a monda szerint Achilleus nevelője egy kentaur volt, tőle tanulta meg a nyíllövésben való jártasságot. A nagy népkavardást pedig eléggé mutatja az, hogy már Kr. e. 1342-ben Egyiptom is megérzi hatását, II. Ramsesnek a hittiták elleni háborújában addig ismeretlen „északi” és „tengeri népekkel” kell harcolnia s ez a néphullámszás több, mint egy századig tart. Az egyes adatokra hivatkozom a Budapest Régiségeiben közzétett cikkem 120-ik és 156-ik lapjain.

Természetes, hogy ezen a Kr. e. XIV—XII. századokat betöltő népvándorlásnak a régészeti leletekben is nyomot kellett hagyniok. Egy pár észrevételt erre nézve u. a. cikkem 120-ik lapján tettem.

De itt még egy jelenségre akartam felhívni kedves bátyám figyelmét. Azt mondom az említett helyen, hogy a magyarországi bronzkultúrát magával hozta egy Közép Ázsiából ide vándorolt nép. Igen ám, de ezt nem lehet kimutatni régészeti leletekkel. Igaz, hogy Közép Ázsia, Bokhara, Baktria sat. vidéke régészetileg teljesen ismeretlen, de Oroszországon át mégis csak kellene valami összekötő kapcsolatnak lenni. Erre csak azt mondom: az avar leletek Magyarország határain túl megszakadnak, de ismét feltűnnek Nyugoti Szi-bériában s tartanak egész Minuszinszkig. Ugyanaz a kengyelforma, ugyanazon jellemző szíjvégek, mint nálunk. A közbeeső területen pedig teljesen hiányoznak. A magyarázatot azonban itt megadja a történelem. 550 felé törnek elő az avarok a Káma vidékéről, s a Közép Volgán és Dél Oroszországon át nem egészen 20 év alatt már Magyarorszáig hatolnak. Vajon az őskorban nem történhetett-e ehhez hasonló? Annyi bizonyos, hogy a mai Kelet-indiai kardmarkolat még mindig a mi bronzkardjaink markolatára emlékeztet, úgy hogy ennek a formának a kifejlődése nem az eddig ismert területen történt. Az ázsiai árjaságnak Baktria volt az ősi kulturális központja, itt kell keresni a magyarországi bronzkultúra eredetét; ami azelőtt volt nálunk, az nagyon szegényes lehetett; a mykenaei kultúrának olyanforma kisugárzásáról, minő pl. volt a római kultúrának, a mi területünkön és Közép-Európában, szó sem lehet.

Egyáltalában az u. n. kulturális hatást nagyon elvásasztanám a hatalmas terjeszkedéssel járó hatástól. Amaz sokkal lassúbb. Bizonyítja az, hogy a bronzot a délbabyloniai lagasiak már Kr. e. 3000 felé ismerték, míg Egyiptomban csak a XII. dinasztia idejében, tehát Kr. e. 1995—1801 között kezdik használatba venni. Mykenae hatalmi köre észak felé nagyon csekély volt. S amikor virágozni kezd ez a kultúra, Kr. e. 1400 felé, akkor már megkezdődött, vagy nagyon hamar megkezdődött a szkíták által indított népmozgalom.

A bronzkultúra elterjedését a szkíták által Európába szorított közép-ázsiai árjakkal hozom kapcsolatba.

Ezzel korántsem akarom azt mondani, hogy az árja vagy ahogy a mi német-majmolóink nevezik, az indo-germán népek ázsiai eredetűek. Ellenkezőleg azt vallom, hogy az árjaság Európában, még pedig Közép- és Dél-Oroszországban alakult meg, még hozzá kétféle népségből, a baltvidéki

nagytermetű, dolichocephal szőke rasszból és egy középázsiai brachycephal turán népségből, körülbelül a Kr. e. IV. évezredben. Oroszországban nőtt nagyra ez az ősnép, melynek nyelve és grammatikai rendszere felemás természetű; átvette a turánságból a ragozást, de megtartotta a baltvidéki ősnyelv előljáróit is (*in hort-o* = kert-ben), az igéknél használ személyragokat is, de a névmást is kiteszi (*du lieb-st* = szeret-sz) sat. Hogy a brachycephalok nyelve turán volt, bizonyítja az, hogy egy sereg rag (p. I. szem -m = turán -m, ame -m = szeresse-m) és szó (homo = magy. him, vir = ősmagy. erje, f-érj = fi-erje, szkíta: oior) közös a turánsággal.

Ez az oroszországi ősarja nép terjesztette el aztán nyelvét a Kr. e. 3000—2500 közti időben az európai szőke rassznál s már Kr. e. 2500 után benyomult Kis Ázsiába, hol alapította a trójai II. várost (innen a nagy egyezés a magyarországi és középeurópai neolithkori leletekkel), sőt egész Egyiptomig elhatolt, hol a VI. dinasztia idejében említik először a kékszemű, nagy termetű *temhukat*, ahogy a későbbi időben is nevezték a görög szigetek lakóit. Meddig terjedtek kelet felé, eddigelé nem lehet megállapítani. Kr. e. 2300 felé azonban mindenesetre feltartóztatta őket a terjeszkedésben az elamiták világuralma, miként p. az oroszokat 1220 után a tatárok. Körülbelül két századig (2280—2090) tartott az elamiták uralma, miként a tatároké, s akkor ismét megkezdődött az árja terjeszkedés. A Kaukázuson áthatolva, Mezopotámiát háborgatták, hol a Kr. e. 1900-at követő időkből jóformán két századig mit sem tudunk, úgy, hogy föltétlenül nagy zavaroknak kellett bekövetkezni. De természetesen Közép-Ázsia felé is előnyomultak s ugyanezen időtájba lehet tenni Baktria keletkezését. Kr. e. 1700 felé alapítottak a kossaeiták vagy kassiták Babyloniában egy több, mint félezredévig tartó dinasztiát, erről pedig ma már bizonyos, hogy indo-árja eredetű volt.

Ez a Kr. e. 2000—1500 között kifejlődött baktriai indo-árja kultúra volt az, mely Magyarországon meghonosította a bronzkultúrát Kr. e. 1400—1300 felé.

A szkítákkal a rézeszközök terjedtek el.

A termérsz feldolgozásának mestersége az Altaji hegység őslakóitól a turánoktól indult ki s terjedt el mindenfelé, még az amerikai indiánoknál is, kik az ősidőkben szoros kapcsolatban voltak Ázsia északkeleti részével s egyebek közt az ij használatát is innen vették, mely épp úgy a turánok találmanya, mint p. a ló megszelídítése vagy a későbbi időben a sajt- és vajkészítés (a görög *bu-tyron*, *tyros* = turó szó is szkíta eredetű), s még később a kengyel használata. Szó sincs róla, hogy a neolith kultúrának a továbbfejlődése volna a rézkultúra. A neolithkori csiszolás, súrolás technikája semmi kapcsolatban sincs a kovácssággal, de igenis összefügg vele a kő feldolgozásának palaeolithkori technikája, az ütögetés. Csakis egy a palaeolithkori technika hagyományai szerint élő nép lehetett az, mely a vidékén nagy bőségben levő termés rezet kő gyanánt kezdte feldolgozni s mivel egész Európa, Egyiptom, Elő Ázsia és India hosszantartó és nagy virágzásnak örvendő neolithkultúrát élt át: az ezen területen levő rézbányákat csak akkor kezdték művelni, mikor egy idegen nép megismertette őket a réz feldolgozásának módjával.

Babyloniában Kr. e. 4000 körül vitték be a turánok, vagyis a Kis és Kengi háborúk idején. Az ősrégi Kengi állam, melynek vallásos központja Nippur a Kr. e. 6000-ig megy vissza, neolith kultúrában élt. Körülbelül ezer év telt el, amikor Egyiptomig eljutott a réz használata, Menes ideje felé tün-

nek föl az első rézeszközök, de csak Kr. e. 2800 körül veszi művelés alá a IV. dinasztia első királya Sznofru a sinai rézbányákat.

A rézkultúrát azután Dél-Babyloniában fejlesztették tovább, előbb a réz megolvasztása, azután ónnal való keményítése által. Lagasban vagy Szirgullában már legalább is Kr. e. 3000 felé, a Gudéa-korszakban ismerték a bronzot, de ez majdnem ezer évig a lagasi papok titka lehetett, mert Egyiptomban csak a XII. dinasztia idejében, Kr. e. 2000 felé (XII. din. ideje: 1995—1801) kezdik használni az akkor még csekély óntartalmú bronzot.

Az altaji turánok azonban tovább is a tiszta rezet használták, amikor másfelé már a bronz járta. Ezért van az, hogy a különböző turán bevándorlásokkal újabb és újabb réztípusok tűnnek föl hazánkban, melyekről a Budapest Régiségei 109-ik lapján tettem rövid említést.

A legősibb típus mindenestre a véső alakú balta, mely kétségkívül a kőkorbba tartozik. Ez jutott el az Észak-amerikai indiánokhoz is. A neolith-kori kőcsákányokkal és kalapácsokkal egyező réztípus szintén régi (ilyen p. a lucskai) s nyilván a kő- és bronzkultúra közti átmeneti időről van szó. Ellenben minden öntött réz baltát bronzkorinak tartok, ide tartoznak az egyágúak, mint p. a kanász balták közt ma is meglevő típus; a megnyúlt, egyágú típus a bronzbalták közt is megvan, de inkább csak Erdélyben, ide tartozik a híres czófalvi (Háromszék) arany csákány is, melynek díszítése azonban Pulszky szerint a vaskor elejére mutat, tehát nyilván az agathyrsok speciális baltatípusa; a keresztelű rézcsákány nyugot felé nem fordul elő, de van a Kaukázusban, nincs bronzkori fejleménye, csak vaskori, nyilván tehát a legkésőbbi szkíta bevándorlással függ össze.

De nem fecsegek tovább.

Legmélyebb tiszteletem mellett maradtam kedves bátyám híve
Budapest, 1904. IV. 16.

Nagy Géza

2.

Mélyen tisztelt bátyám!

Hampel úr átadta a pátróhai aranyozott bronz kengyel pár rajzát, hogy tudassam véleményemet, mely korból valónak tartom.

Az alapforma megfelel egy XII—XIV. századbéli kengyeltípusnak, de annál fejlettebb.

A kezdetlegesebb formákat az én gyarló rajzommal itt küldöm. Legegyszerűbb a tinódi (VIII. tábla 1), mely egészen kerek. Vele együtt találtak egy X—XII. századbéli típusú, ezüsttel kirakott zablát és két korai szablyát. Ennek korát semmi esetre sem tenném későbbre a XII—XIII. századnál s mivel ezen időben Fejér megye egész déli részében besenyők laktak, hajlandó volnék besenyő kengyelnek nevezni. Egyelőre azonban, míg több és határozottabb adatom nincs, nem használom ezt az elnevezést (VIII. tábla 2, 3, 4, 5, 6).

Fejlettebb forma az erdőteleki (IX. tábla 1), mellyel szintén egy szablyát (kár, hogy a jellemző keresztvas nincs meg), egy XIII—XIV. századbéli csatabárdot és egy csikó zablát találtak. Ha lovassír volt, amit azonban nem tudok, akkor csakis kun sír lehetett.

Még fejlettebb forma a budavári (IX. tábla 2) és az ismeretlen lelhelyű (IX. tábla 3) úgy, hogy ezeknek korát egész a XV. századig vihetjük. Az

ismeretlen lelőhelyűnél jellemző még a kerek talp lehajló széle, mely már ezen korabeli kengyeltípusoknál is feltalálható.

A pátrohái típus már a XVI—XVIII. századbeli kengyelek közé tartozik. A réz (IX. tábla 4—5) vagy bronz kengyelek használata a török uralom idejében volt elterjedve. Vannak nálunk tiszta török kengyelek is bronzból (X. tábla 1—2) (néha aranyozva), az ismert típusból, de vannak más formák is a XV—XVI. századbeli (X. tábla 3—4) és későbbi típusokból.

A pátrohái típussal egyezik egy sárgaréz kengyel (X. tábla 5), melyet a múzeum Závodszy István gödöllői gyűjteményéből szerzett. Van aztán két pár hasonló — szintén sárgarézből — (X. tábla 6—7) mindegyik nyergen; az egyik pár egy körülbelül XVII. századbeli, rézgombokkal kirakott, u. n. tatár (vagy kun) nyeregre van kötve, a másik pár szintén ilyen tatáros, vagy kun formájú, de csonttal kirakott XVII—XVIII. századbeli nyergen van, minő nyergeket ezen időben a mesteremberek (mészárosok) használtak nálunk; két hasonló típusú, csonttal kirakott nyergen ugyanis a mészárosok jelvényei vannak bevésve (X. tábla 8).

Mély tisztelem mellett maradtam kedves bátyám kész szolgája

Budapest, 1904. X. 5.

Nagy Géza

3.

Alag, 1910. IV. 15.

Kedves bátyám!

Nagyon köszönöm a rohodi bronzleletről szóló füzeted.

A mint megkaptam, rögtön végigolvastam (hiszen gyöngélkedésem miatt már egy hónap óta itthon lódom a napot) s mondhatom, jóízűt mulattam a közberótt jóízű történetkéken.

Ami az általad fölvetett kérdés lényegét illeti, azt hiszem, igazad van, amikor kétségbe vonod a hallstatti kultúra befolyását a nyíri őskultúrára s inkább valamely délkeleti, — mondjuk, kisázsiai — közös forrásra vezetted vissza a köztük levő egyezéseket. Hát e tekintetben nagyon szembetűnő bizonyítékul szolgál a h. böszörményi bronz sisak, mely az *asszir sisakkal* van szoros rokonságban.⁴

Viszont a kora megfelel a hallstatti kultúra idejének, mert hiszen a bronzkor nálunk körülbelül Kr. e. 500-ig tartott s azt hiszem, az olyan elterjedt bronz kincsek, minő a h. böszörményi v. éppen a ti vidéketeken annyi más hasonló jellegű lelet, akkor kerültek a földbe, a mikor Kr. e. 600 felé a szkíták benyomultak Magyarország területére.

⁴ A hajdúböszörményihez (pontosabban Zelemérihez) minden tekintetben hasonló. a Körös medrében Endrődön lelt bronz sisak, mely a b. gyulai múzeum tulajdona. (Rajzát l. Hampel: A bronzkor I. Kötet XXXIII.) (Hasonló a nagyszabeni múzeum bronz sisakja, melyet az Ackner gyűjteményből szerzett meg s a mai Nagykovácsos megyei Saróson találtak egy másik sisakkal együtt; ez utóbbi Hannoverbe került.) Közölve: Transsylvania 1833. II. 274—277. Talán azonos a Lipperheide-féle berlini gyűjteményben levő s a böszörményivel minden tekintetben egyező „Sog. ungarische Helmhaube”-val. (Rajzát lásd *Lipperheide Ferencz*: Antike Helme. 128.) Egy ötödiket a b. Brudern gyűjteményben látott Pulszky Ferencz (Magyarország Archaeológiája I. köt. 160.), mely később Angliába került; ennek lelhelye a Mátra vidéke. Németország keleti részében is előfordulnak hasonló sisakok; ilyen van a mecklenburg—schwerini múzeumban (formája egészen magyaros. — Die Kriegswaffen 4. te Aufl. 1893. 294. 8. sz.).

De nézzük a hallstatti kultúra keletkezésének történeti előzményeit.

Az etruszkok, akikről ered ez a kultúra, kisázsiai nép, mely Lydiából a tengeren át vándorolt Tarquiniiba s onnan nyomult Itália belsejébe. A görögök a migdoniai pelaugok szomszédságában lakó szicíliai és itáliai tyrrhe-nekről nevezték el őket. Müller O. szerint ezek aztán Itáliában az Alpesekből jött rhaetiaiakkal keveredtek össze s magukat, mint ezek, rasenáknak nevezték. Úgy látszik különben, törzsrokon volt a két elem v. nyelvük ahhoz a kaukázusi családhoz tartozott,⁵ melyből ma csak a georgiaiak és rokonaik az abházok, cserkeszek, csecsenek s a különböző népek (avarok, varkhunok, rutulok sat) maradtak fenn a Kaukázus két oldalán, egykor azonban a Kaukázustól Kis Ázsiáig és Szíriáig, kelet felé pedig Perzsia déli részéig el voltak terjedve. (Így a Tarquini, Tarquinius név szorosán egyezik a hittita, urartui, kossaeita és elamita : tarhu, targun = itten az úr, király szóval, mely aztán „tarkhan” = fejedelem, előkelő jelentéssel a török nyelvben is elterjedt.)

A rhaetiaiakon kívül a pelaszgokkal voltak még szorosabb rokonságban, úgy, hogy a lemnoszi pelaszg nyelvemlék szerint csak dialektusi különbség lehetett a két nyelv között.

A Kis Ázsiai bevándorlást a Trójából megmenekült Aeneáshoz fűzte a római hagyomány, de a trójai meg az Alba Longát alapító Aeneasfi Ascanius közt két századnyi különbség van.⁶ Az etruszk évkönyvek 1044-ig mentek vissza (Aeneás 14 alba longai ivadékát sorolták fel Róma alapításáig), míg

⁵ *Hommel Fritz*: Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients München, 1904. 67. az etruszk és kaukázusi nyelvek közti egyezések közül felhossa a számneveket; és mint Hampel szerint is az etruszk számnevek:

egy = du (é. kaukázusi : dze, dzi)

kettő = zal (mingrel : zsiri, zsuri)

három = ci (é. kaukázusi : si, sib)

négy = mach (é. kaukázusi : mukva)

öt = hud (georgiai és é. kaukázusi : chuth)

A Kr. e. II. évezredben szerepelt népek közül e rokonsághoz tartoztak a *susaiak* vagy *elamiták*, Perzsia déli részében, tőlük északra *kossaeiták* vagy *kassiták*, ezek szomszédságában az *urartuiak* és *vannellékiek* vagy *protoarménok*, ezektől nyugatra a Fekete-tenger mellékén a *moszkhok*, *tibarénok* és *khalibok*, majd Kis-Ázsiából átnyúlva Szíriába és Palesztinába a *khéták* vagy *hittiták*, a tengerparton és szigeteken a *lykiaiak* vagy *lékák*, *lelegek*.

Lehmann szerint e rokonsághoz tartoztak a krétaiak, karok, mykeneiek, etruszkok kisázsiaiak stb.

Közülük Kr. e. 2300—2100 közt egész a Földközi tengerig kiterjedő nagy birodalmat alapítottak az elamiták; Kr.e. XVII—XII. századig Babyloniában és Ázsia felső részein uralkodtak a kassiták; Kr.e. 1400 felé a Kassiták és Egyiptom mellett Mitann volt Elő-Ázsia harmadik nagyhatalma, de már ekkor végnapjait élte s félszázad múlva elenyészett; felváltották őket a khelták vagy hittiták. Mindezen népek nyelvében előfordul a *tarkhu*, *tarka*, *tarkum* sat. szó *Isten*, *király*, s *uralkodó* jelentéssel. Így a hittiták főistene volt *Tarku*, a kis-ázsiai *Tarchut* a görögök Kronoszával, az elamita *Turku* az asszír-babyloni Bamman istennel azonosították, a kassita *Turgu* a levegő, zivatar istene volt és Béllé vették egynek. Az etruszkok mondai ősapjukat nevezték *Tarchon*-nak s az aranyvárost, melyet Itáliában alapítottak, Tarquiniinak; innen származik a római Tarquinius név. A későbbi időkben a *tarkhan* szó *fejedelem*, *előkelő* jelentéssel a közép-ázsiai török-tatárságnál is elterjedt.

⁶ Az Ascanius névnek abban van a jelentősége, hogy megfelel a bibliai Askenaznak, a ki alatt a phrygiaiak, illetőleg phrygiai, tehát Trója körüli őslakosság mondai őst értették.

Innen nevezték a phoenikek *Askenáztenger*-nek a Fekete tengert, amiből a későbbi görög *Pontos-Azenost* (a barátságtalan tenger), később *Pontus-Euxinost* (vendégszerető tenger) csinált.

Trója pusztulása Thukydides és Herodotos szerint Kr. e. 1260-ban (Herodotos előtt 800 esztendővel) Eratosthenes szerint pedig III. Ramses idejében, az I. Olympiad (Kr. e. 776) előtt 407 évvel, vagyis Kr. e. 776+407 = 1183-ban történt.

Ámde III. Ramses Kr. e. 1240—1208 közt uralkodott, így valami hiba csúszott be Eratosthenes számításába. Mivel pedig III. Ramses uralkodásának 8-ik évére esik az a nagy népmozgalom, midőn berontanak Szíriába, a „tenger végéről való északi népek”, mint a tursok (tyrrhenek), daananok, (danaidák, vagyis mykenek és argosziak), kik II. Ramses idejétől (Kr. e. 1342) fogva veszélyeztették az Egyiptomi birodalmat: ezen időtájba tehető Trója pusztulása.⁷

III. Ramses Kr. e. 1232-ben visszaszorította a barbárokat, a mennyiben nem fenyegették többé Egyiptomot, mindamellett Szíriában és Kánaánban megszűnt az egyiptomi uralom s kétszáz évig a filiszteusok viszik a vezérserepet. Kis Ázsiában is nagy változás következett be, mert Lydiában Kr. e. 1221-ben felváltotta a régi dinasztia a Szandonidák háza.

Valami hatalmi eltolódás történt a kisázsiai partvidéken s Trója helyett most Lydia lép előtérbe. Az új lydiai dinasztia meg a Trója elleni háborúban vezér szerepet vivő mykenaei argosi Agamemnon ház közt kellett valami összefüggésnek lenni.⁸

⁷ A „tengeri népek” közül legelőbb a *sardinok* (szirdana) és az argoszi *danaidák* (danuna) tűnnek fel Kr. e. 1400 felé III. és IV. Amenhotep egyiptomi királyok (Kr. e. 1439—1391) tell-el-amarnai levéltárában. II. Ramses 5. évében (Kr. e. 1342) a „tenger végéről” való népek közül a következők voltak a hittiták szövetségesei: *Arathu* (Arados), *Khilibu* (Haleb, Aleppo), *Pidasza* (Pidasis), *Leka* vagy *Luk* (lykiai), *Dard* vagy *Dardani* (trójai), *Mószu* (mysiai), *Kirkamos* (Karchemis), sat. valamennyi Kis Ázsiából és Coele-Scytiából. A 2 évvel később kitört és 14 évig tartó, egyiptomi-rheta hadjáratban már nem szerepeltek a „tengeri népek”.

A háború II. Ramses 21. évében, Kr. e. 1326-ban azzal végződött, hogy Ramses szövetségre lépett Hetasirával, a kheták nagy fejedelmével, Maurasira fiával, Saparuru unokájával (kiadta újabban a szövetségkötés egyiptomi szövegét német fordítással együtt Müller W. Max: „Der Bündnisvertrag Ramses II. und des Chetiterkönigs.” Berlin. 1902. Legújabbtan a khelta szöveget is megtalálták.

Csaknem felszázadig tartó béke után Mineptah 5-ik évében Kr. e. 1277-ben ismét megrohanták a „nyugati tartományt” Marajuinak zsoldosai, „az észak népei és a tenger országából való népek”, ezek: *akaiusa* (achaj), *šakalša* (siculus), *liku* (leka, likiai), *šairdan* (sardiniak), *turiša* vagy *tuliša* (tyrsen).

A III. Ramses 8-ik évében, Kr. e. 1232-ben Egyiptom ellen nyomuló mépek „kik föltámadtak a partokról és szigetekről” s „egy nép sem maradt tőlük békében”, kezdve a „khita néptől” és elpusztították az amoriták országát: a *tenger twiršai* (tyrsen), a tenger népe, a *šairdana* v. akiknek hazája *puruszatha* vagy *puleszatha* (filiszteus), *zakkar* (teukrok, trójaiak), *šakalša* (siculus), *daman* vagy *danauna* (Danaidák, Mykenae), *Ušaša* (krétai axioi) országában volt.

⁸ Agamemnon mykenaei király szépapja a görög monda szerint Tantalos volt a lydiai vagy mysiai Sipylus királya, a ki tehát a Kr. e. XIV. század dereka táján, az 1342-ki kheta-egyiptomi hadjárat ideje körül élhetett. Fiát Pelopsot elűzte, a trójai Ilos ivadékai aztán a Danaidák által alapított Argosban és Mykenaeen uralkodtak. Agamemnon tehát a *moszuk*, mysiaiak törzséből származtatható. Tróját pedig pusztulása előtt hét nemzedéssel, tehát Kr. e. 1430—1400 körül a mysiaiak törzsrokonai a dardanok építették fel.

A monda ugyanis a trójai uralkodók élére Dardanost, Zeus fiát teszi. Ennek fia volt Teukros, a teukrok vagyis az egyiptomi feliratok által említett zakkarok heros eponymusa; Teukros fia Tros vagyis a tuirsák személyesítője. Ezután jön Ilos Ilion építője, aki elűzte Tantalost s Pelopsot. Ilos fia Laomedon erősíti meg Ilion fellegvárát. Ennek fia Priamos, ezé pedig Hektor és Páris.

Trója újabb felvirágzása eszerint a II. város felégetése után Kr. e. 1400 felé következett be. Ekkor Kis-Ázsiába nyomultak az aldunai eredetű dardanok és mysiaiak és

Kr. e. 1232—1221. megfelel a tíz éves trójai háborúnak, Kr. e. 1222 tehát Trója pusztulásának éve, mely kiindulási pontja volt a kis ázsiaiak, görögök, itáliaiak időszámításának, ezért maradt fenn emléke.

A Kánaánban Kr. e. 1200—1000 közt uralkodó filiszteusok, kiknek emlékét mai napig fenntartotta Palesztina neve, két szempontból is fontosak az etruszk-kérdésben. Minden róla fennmaradt adat azt mutatja, hogy a kis-ázsiai kaukázus-alaródi népekkel voltak rokonságban, s így nevük kétségkívül összefügg a pelaszgok és itáliai faliscusok nevével. Tehát közel rokonai voltak az etruszkoknak vagyis az 1232-i szíriai hadjáratban említett tuirsáknak.

A másik szempont a mi felhívja figyelmünket a filiszteusokra, az, hogy a Zeitschr. für Ethn. egy nem régiben megjelent cikke a *filiszteusoknak tulajdonítja a vaskultúra eredetét*. A felhozott érvek oly meggyőzőek, hogy egészen magamévá tettem, de akár ők, akár a khalibok (görögök szerint), akár a tubalok vagy tibarének (biblia szerint) voltak is a feltalálók: mindenképpen bizonyos, hogy a Fekete tenger délkeleti részének hegyvidéki Kaukázus-alaródi törzsei közt volt legelőször ismeretes a vas feldolgozása, közülük szakadtak ki a filiszteusok s általuk terjedt el a körülöttük lakó kultúrnépeknél a Kr. e. XII—XI. században, mint az egyiptomiaknál, a zsidóknál (a biblia szerint Dávid előtti időkben a filiszteusoktól szereztek be vas eszközeiket), a ciprusiaknál (Ohnefalsch szerint a Kr. e. 1200—900 közti időszakban, egymás mellett vannak a legkésőbbi mykénei bronztárgyak s a legkorábbi graeko-phoenik vaseszközök), a görögöknél (a 900—800 közt élt Lykurgos korában még nagyon ritka, erre vonatkozik a *vaspénz* hagyománya), az asszíroknál (csak a X. századtól).

Itáliában sem ismerhették tehát előbb a vasat, a hová az etruszkok viték be.

Ha tehát Kr. e. 1044-ig mennek vissza az etruszk évkönyvek: legkorábbi dátum a Kr. e. XI. század közepe. Valószínűbbnek tartom azonban, hogy a hallstatti kultúra, illetőleg a bronzkornak a vas által való felváltása csak akkor következett be, mikor az etruszk hatalom Noricumra is kiterjedt, honnan vasat kaphattak. Mindenesetre fontos jelenség, hogy a felsőitáliai bolognai és a noricum hallstatti leletek a legkorábbi emlékei a vaskultúrának.

királyi székhelyé tették a körülbelül négy század óta inkább csak falu-szerű egykori nagy várost, melynek helyén eddig három szegényes kis telep állott egymás után. Ezen újabb fölvirágzás egybe esik a mitanik birodalmának hanyatlásával és bukásával, mely III. és IV. Amenhotep egyiptomi királyok idejében (Kr. e. 1439—1391) még Ninivén is túlterjedő nagyhatalom volt Nyugat-Ázsiában, de még Amenhotep kortársa Dusratta király halála után csaknem felbomlott; nyilván nyugat felől megindult népvándorlás söpörte el. (Mitániról s a két Amenhoteppelel levelező királyáról, Dusrattáról, valamint közvetlen elődeiről Szutarnáról és Artatumáról csak két évtized óta van tudomásunk. IV. Amenhotep tell-el-amarnai diplomatai levelezésének fölfedezésétől fogva.)

E népvándorlás első hullámai sodorták Kis Ázsiába Trója vidékére a dardanokat és mysiaiakat. Az uralmuk valami három nemzedéken át tartott, a Kr. e. XIV. század közepe tájáig. Akkor változás történt az uralomban, amit Ilos jelez. Valami kelet felől jövő népáramlat lehetett ez, mert Páris nevét a szanszkrit nyelvre vezetik vissza, a Trója ostroma alatt maguk az istenek is két részre oszlottak, vagyis míg a mykenaeiek sat. Zeust tisztelték (Dardanos és Tantalos is Zeus fia): Trója védői első sorban Aphrodite, azaz a termékenység istennője s az ősi Kis-Ázsiai istennő, aztán Apolló a népi isten és Ares, eredetileg a zivatar istene tehát a hindu-írán Mithra és Indra, kiknek Kis Ázsiában való tiszteletét egy nemrégiben felfedezett 1400—1200 körüli mitanni-hittita időbeli felirat bizonyítja. E fölirat az asszir-babyloni „ilu” szóval fejezi ki az „istent” s így a trójai „Iivs” is alighanem erre vezethető vissza.

nak, holott a középtálieiak későbbiek. Kr. e. 900-nál korábbi időbe tehát semmi esetre sem tenném a hallstatti kultúra kezdetét, melynek tartama összeesnék az etruszk hatalom fénykorával, Kr. e. 800—400 között.

De talán elég is volt a nagyképűsködésből.

Üdvözöl tisztelő és szerető öcséd

Nagy Géza

ARCHÄOLOGISCHE BRIEFE VON GÉZA NAGY AN ANDRÁS JÓSA

András Jósa unterhielt einen ausgedehnten Briefwechsel mit den hervorragendsten Repräsentanten der Archäologie unseres Landes. Diese Briefe liegen unveröffentlicht im Museum zu Nyíregyháza. Ihre Publikation ist jedoch von wissenschaftlichem Interesse, da sie die bereits erschienenen archäologischen Arbeiten ergänzen und diese beleuchten.

Von den 26 Briefen Nagy's an Jósa, die wohl als wissenschaftlich wertvoll anzusehen sind, möchte ich 3 herausgreifen und bekanntgeben.

Der erste Brief beschäftigt sich mit den Skythen, Kimmern und mit der Verbreitung der Bronze- und Kupferkultur.

Der zweite behandelt die im XII—XIV. Jhd. gebräuchlichen Steigbügel (in Verbindung mit den Petschenegen).

Im dritten bespricht er die geschichtlichen Voraussetzungen des Entstehens der Hallstattkultur und befaßt sich mit den Gründen, die die Ablösung der Bronzekultur durch die Eisenkultur verursachten.

Géza Csallány

A BÁTHORIAK CÍMERES KŐEMLÉKEI

A nyírbátori Báthori István Múzeum nevéhez méltóan igyekszik a Báthori-család máig fennmaradt emlékeit számbavenni és feldolgozni. A múzeum eddig megjelent kiadványaiban ismertették a nyírbátori stallumot és a Báthoriak emléktárgyait. Ez a dolgozat a Báthoriak faragott, címeres kőemlékeinek csupán számbavételét, ismertetését tűzte ki célul. Ezzel összefüggő képet kapunk a Báthori-család művészetpártoló és művészetkedvelő tevékenységéről, mecénási nagyságáról is.

Hazánk területén csekély számban található Báthori kőemlékekkel szemben Nyírbátorban viszonylag szép számmal maradt meg faragott kőanyag, amelyeken keresztül bepillantást nyerünk a korabeli, magas szintű kőfaragás művészetébe. Az építészeti emlékeket dolgozatunkban nem érintjük, csupán azokat a kőemlékeket soroljuk fel, melyek a Báthori-család címérét is feltüntetik. Ezek a kőemlékek ugyanis kétséget kizáróan a Báthori-család tagjainak megrendelésére készültek, és főleg épületek: váraik, templomaik díszítésül szolgáltak.

A nógrádi ásatások folyamán került napfényre Báthori Miklós emléktáblája (XI. t.), amely egykor a nógrádi vár kaputornyát díszítette. A négyzetes tábla profilált keretű négyzetes süllyesztett mezejében a sárkányrend jelvényével övezett Báthori-címer látható, amelyet leveles és gyümölcsös babérág-koszorú vesz körül. Ezt a koszorút alul szalagkötés fogja át. A koszorú fölött püspöki infula látható, amelynek hátsó részéről hármassal bojt végződésű, majd kereszttel díszített szalag ágazik jobb és bal felé. A négyzetes mező alatt a következő felirat olvasható: NICOLAI BATOR PRAESV-LIS EST VACIAE 1483.¹ Ez a dombormű igen jelentős a magyarországi reneszánsz művészet szempontjából. Helyi, hazai mester munkája lehet. Ez a korai évszám azt jelzi, hogy ez idő tájt honosodott meg hazánkban az új művészeti modor, és hazai kőfaragó mestereink mennyire maradéktalanul sajátították el az új stílus elemeinek alkalmazását. Ez a gyors fejlődés mindenestre a budai és visegrádi műhely hatásának tulajdonítható. A címerpajzs alakja kerek talpú, benne a Báthori-család címerképe, a három heraldikai háromszög, melyet kissé ívelt oldalakkal ábrázoltak. A címerpajzsot körülveszi a sárkányrend jelvénye, a nyakára csavarodott farkú tüzet okádó sárkány alakja. A sárkányt naturalisztikusan, pikkelyes testtel ábrázolta a kőfaragó mester, karmaival a címerpajzsba kapaszkodva. A címeres táblát a balassagyarmati Palóc Múzeum őrzi.

A nyíregyházi Jósa András Múzeum őríz egy 1958-ban Mátészalkán talált álló téglalap alakú vörösmárvány címeres táblát, amelynek képes mezejét a sárkányrenddel övezett Báthori-címer képe tölti ki (XII. t.). A kerek talpú

¹ Balogh J.: A magyar renaissance építészet. Budapest, 1953. 19.

címerpajzson halványan látható a három heraldikai háromszög, a Báthori-család címerképe. A nyakára csavarodott farkú tüzet okádó sárkánykígyó két mellső lábával a címer felső szintjébe, két hátsó lábával a címerpajzs oldalába kapaszkodik. A címerábrázolást szakaszosan, keményen kötött leveles gyümölcsfüzér-koszorú veszi körül. A koszorú felső, utolsó előtti tagja búzaköteget ábrázol. A koszorút alul szalag köti össze, melynek két vége hullámosan, cikornyásan tölti ki a mező két alsó sarkát. A kő alsó szélére az 1484. évszámot vésték.²

A váci székesegyház kriptájában őrzik Báthori Miklós püspök (1475—1508) két címeres kőtábláját. Az egyik tábla háromszög alakú, közepét a nyakára tekeredő farkú sárkány alakjával övezett olasz reneszánsz címerpajzs tölti ki, a Báthori-család címerképevel ékítve (XIII. t. 1). A címerképet koszorú övezi, felül infula, melyből a két oldalra szalag ágazik szét, kétoldalt pedig szalagcsokor-kötést látunk oly módon kiképezve, hogy a két szalagvég kígyózva kitölti a tábla két alsó háromszögű mezejét. A tábla kettős keretezésű.

Az előbbi ábrázolásoktól eltérően, a címerpajzs formája nem kerek talpú, hanem olasz reneszánsz ízlésű, ún. lófej-pajzs. A koszorú nem babérágakból, nem szakaszosan kötött gyümölcslevél-kötegekből, hanem harangvirágszerű tagokból van összeállítva.

A másik címeres tábla (XIII. t. 2) négyzet alakú, egyszeres keretézéssel, sülyesztett mezővel, közepén a sárkányrend jelvényével koszorúzott kerek talpú címerpajzzsal, amelyet kör alakú szakaszosan kötött babérlevél-koszorú keretez. A két koszorúág felső érintkezésénél ötszirmú virág képe látható. Érdekes megfigyelni, hogy az 1484. évszámmal ellátott címeres táblán hasonló alakú, összerakott ötszirmú virágokat találunk.³

A koszorú felett igen kisméretű püspöki infulát figyelhetünk meg oly módon ábrázolva, hogy az infula belseje is látható, kétfelé ágazik a hármaskeresztű keresztel ékített szalagdísz. A koszorú alját szalag köti át, a szalag csomója, illetőleg a két szalag-ág csaknem azonos az 1484. évszámmal jelzett tábla szalagjával. A címerpajzs formája, a sárkány alakja, az ötszirmú virág megjelenése, valamint a szalagkötés ábrázolása kétségtelenné teszik azt a körülményt, hogy a két táblát ugyanaz a mester faragta.

Különösnek találjuk azonban az évszám feltüntetését, amelyet V számmal ábrázolt a táblát faragó mester.

Báthori Miklós, a pompakedvelő reneszánsz egyházfejedelem felkarolta az Olaszországból ide érkező művészeket, és az új stílus művészeit művészi munkák megrendelésével bőkezűen pártfogolta. Jelentős művészeti emlék az általa készíttetett, a váci székesegyházban levő szentélykorlát.

Egyik legjelentősebb reneszánsz faragott emléküink a nyírbátori református templom déli bejáratának kapuja felett elhelyezett címeres tábla, amelyet felirata szerint M. STPHNI. DE BATOR VAIVODAE 1488., tehát Báthori István vajda készíttetett (XIV. t.). Ez a tábla ecsedi Báthori István országbíró, erdélyi vajda címerét ábrázolja. A sárkányrend jelvényű címerpajzs úgynevezett olasz reneszánsz lófej-pajzs alakú, ezt körülveszi a

² Koroknay Gy.: A mátészalkai reneszánsz Báthori-címer. Művtört. Ért. 1958. 4. sz. 253—256.

³ Csányi K.: A nógrádi várrom. Technika. 1943. Műemlékvédelmi Szemle, 22. 1—3. — Leffler B.: A nyírbátori ref. templom. Arch. Ért. 1915. 270.

nyakára csavarodó farkú, tüzet okádó, pikkelyes testű szárnyas sárkánykígyó. A címerábrázolást egy szakaszokra kötött leveles-gyümölcsös, makkos füzér veszi körül, amelynek tetején egy keskeny látónyílású tornasisak helyezkedik el, amelynek akantuszlevél díszű sisaktakarója felett a csavart farkú sárkány mint címerdísz foglal helyet. Ennek szájától indul ki a fent említett feliratú szalagdísz.

Mind a nyíregyházi múzeumban őrzött 1484. évi címeres táblán, mind Báthori Miklós 1485. évi tábláján megfigyelhetjük a szakaszokban megkötött gyümölcsfüzér-koszorút.

A tábla magyarországi reneszánsz kőfaragó emlékeink egyik legszebb példája. Pompás plasztikája szakavatott kőfaragó mester munkáját dicséri. A címerpajzs alakja arra enged következtetni, hogy ezt a munkát olasz mester alkotta. Ugyanezt a címerpajzs-alakot Báthori Miklós váci címeres tábláján is megfigyelhetjük.⁴

A templom déli kapuja feletti címeres táblához hasonló egy másik emlékünknél, amely a nyugati kapu felett van befalazva. Alakja ennek is álló téglalap, középen az előbbivel azonosan olasz reneszánsz ízlésű címerpajzs a Báthori-címerrel, ezt veszi körül a sárkányrend jelvénye, a pikkelyes testű, tüzet okádó, a nyaka köré csavart farkú sárkány alakja. A címerképet körülövezi egy leveles ágakból összeállított koszorú. A címer felett a tornasisak helyezkedik el kétoldalra elágazó tölgyfalevelekkel. A sisak felett sárkány áll, szájából felirat nélküli mondatszalog kígyózik a címer felső jobb sarkáig (XV. t.).

Nyilvánvaló, hogy ez a címeres tábla is Báthori István vajda idejében, az ő megrendelésére készült, de a mű alkotója nem azonos az előbbi készítőjével. A heraldikai arány nincs annyira egyensúlyban, mint az előbbi táblán. A címerpajzs jóval kisebb a kelleténél, és túl vékony a sárkány alakja. A koszorú tömörsége is elújí az előbbitől. Túl levegős, szakaszosan váltakozó levelekből áll, nem pedig összekötözött ágakból. Meglehetősen ügyetlen a sisak ábrázolása is, amennyiben a sisak alsó részét alulnézetben ábrázolták, a felső része pedig felső rálátással kialakított. Így pedig a sisak alakja hamis képet nyújt. Tehát ez a tábla az előbb leírt mellett gyengébb alkotás.

A sisakdísz szájából kiágazó mondatszalogról hiányzik a szöveg. A sárkány és a sisakharang teteje között egy tekeres, más néven göngyöleg (Bourrelet) található. Ez a külföldön gyakran előforduló heraldikai ábrázolásokról arra szolgál, hogy a sisak oromdísznek a sisakra való erősítési helyét eltakarja. Ebből arra következtethetünk, hogy a címertábla készítője külföldi, mégpedig a címerpajzs alakja szerint olasz mester lehetett. A sisak két oldalán szétágazó tölgyfalevél pedig lazább heraldikai megoldást bizonyít.⁵

A templom déli falának belső kettős ajtaja felett faragott díszű keretezett táblán háromsoros felirat olvasható: „AD HONOREM MAGNI DEI EIVSQ(e) MATRIS MARIE VIRGINIS INTERMERATTE AC DIVI GEORGY MARTIRIS MAGNIFICVS DOMINVS ANDREAS ANDREE DE BATOR FILIVS SVIS IMPENSIS HOC TEMPLVM A FVNDAMENTIS EXTRVXIT OB PIETATEM.” (A nagy Isten és anyjának, a tiszta szűz Máriának és Szent György vértanúnak tiszteletére a nagyságos András úr,

⁴ Entz G. — Szalontai B.: Nyírbátor. Budapest, 1959. Műemlékeink, 39—40, 55, 58. 36. kép.

⁵ Entz G.—Szalontai B.: i.m. 39—40. 35. kép.

Báthori András fia építette alapjától kezdve, kegyeletből saját költségén ezt a templomot.)

A tábla felett tojásos díszű faragott keret fut végig. A tábla két oldalán pompás plaszticitású faragásban a sárkánnyal övezett reneszánsz ízlésű címerpajzsban a Báthori-család címerét találjuk.⁶

A templom szentélyének bal oldalán befalazva találjuk egyik legremekbbről kőszobrász emléküket, a szentségfülkét (pastoforium). A félkörívvel záródó nyílás ajtaja ma már nincs meg. Kétoldalt egy-egy reneszánsz pilaszter helyezkedik el, dúsan faragott virágszirmos díszű oszlopfejjel, testét végig lilomos faragás ékíti. A pastoforium tagolt, akantusz levélsorral díszített alapzatra helyezkedik, az akantuszor alatt fogazott sor van kiképezve, az alatt közepén tölgylevél-koszorúban a sárkányrend jelvényével övezett Báthori-címerpajzs foglal helyet. A pilaszterek felett háromtagozású párkány, felette pedig fogazott sort látunk. Éfelett körgyűrűs sorban faragott rozettasorozat, majd felette fogrova, tojássor látható. Mindezek felett levő tagolt gerendázat fölül borul egy félköríves keretbe helyezett szárnyas angyalfej faragott képe. Ezt a félkör alakú keretet körül két gyűrűs, közepén stilizált levelű akrotéria díszíti. A címerpajzs alakja után ítélve, ez a munka is egy magyar mester művészi készségének egyik igen jelentős emléke.⁷

A pastoforiummal szemben levő falba van beépítve Báthori András három fiának: Andrásnak, György főlovászmesternek és István nádornak ülőfülkéje. A fülkét kétoldalt egy-egy művészi ízléssel faragott pilaszter keretezi. A fülkét két kisebb méretű, azonosan művészi kiképzésű pilaszter tagolja. Az osztások felett három pompás művű kagylót látunk kifaragva félköríves keretkezéssel. A keretkezések közötti felületeket hármast, illetve kettős levéldísz tölti ki. Ezt a kagylós díszű részt koronázza a virágfüzérrel kapcsolt angyalfej-soros friz. A koronázó párkány tojássoros díszítésű. Az ülőfülke feletti belső mennyezeti részt hét kartus tagolja, a kartusok közepén más és más díszű plasztikus rozettával.

A fülke két oldalpilaszterének belső oldalán, annak középső kör alakú mezejében, a sárkányrend jelvényével övezett címerpajzsot találunk, amelynek mezejében nem faragott, hanem eredetileg festett címerkép lehetett. Ennek ma már csupán halvány nyomait találjuk meg. A két címer ábrázolásánál szembeötlő mind a két címerpajzs, mind pedig a két sárkányalak egymástól eltérő ábrázolása (XVI. t. 1—2).

Míg a jobb oldali címerpajzs erősen megnyúlt, csúcsos talpú, fejének közepe és két felső sarka kiugrik, a kiugrások között félkörívben karéjozott, a bal oldali címerpajzs talpa tompaszögű, elmarad a felső részek kiugrása, tehát a karéjozás is kisebb méretű. A bal oldali sárkány hátával csaknem beleolvad a keretbe, teste karesú, hosszan megnyúlt, lábai ügyetlenül állnak a címerpajzson, a szárny ábrázolása csaknem ruharedőszerű. A jobb oldali sárkány már tömzsi testű, háta elválk a kerettől, természetesebb a szárny ábrázolása, a lábak kiképzése is naturalisztikusabb. Míg a jobb oldali sárkány nyakára a farka kétszer, addig a bal oldalon háromszor van átesavarva. Mindezekből a körülményekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az ülőfülkét nem egy, hanem két mester faragta, mégpedig valószínűleg magyarok,

⁶ *Entz G.—Szalontai B.*: i. m. 40, 43, 55—56, 58: 37. kép.

⁷ *Entz G.—Szalontai B.*: i. m. 43. 40. kép.

akik a hazai, általánosabban használatos címerpajzs-alakot faragták ki munkájuk ékítésére.⁸

Báthori István erdélyi vajda (meghalt 1493) országbíró síremlék-fedőlapja (XVII. t.) az elhunytat kettős helyzetben ábrázolja. Az elhunyt brokát-szövettel letakart fekvőhelyen, a hasonló mustrájú, mind a négy sarkán bojt-tal ellátott kettős párnán nyugszik, és a vitézséget jelképező oroszlánon áll. A középkori síremlékfaragó művészet egyik igen érdekes ábrázolási módja ez, amikor az elhunytat kettős helyzetben ábrázolják. Ennek az az oka, hogyha a templom megtelt tumbákkal, akkor a kőfedőlapokat a templom falába építették be, mégpedig álló helyzetben. Ezért találjuk ezt az emléket is ilyen kettős helyzetben.

Az elhunyt tetőtől talpig a kor divatjának megfelelően gótikus, teljes lovagi vértetben van.

Az 1811-ben Nyírbátorban járt bizottság⁹ és Budai Ézsaiás 1822-ben írt könyvében a síremléket Báthori Gáborénak vélte, ugyanúgy Veszprémi is. Leffler Béla is kétségbevonja a sírkő XV. századbeli származását.¹⁰ Báthori Gábor korában gótikus vérteteket már nem viseltek, sőt ennek ábrázolása sem volt már akkor ismeretes.

Az elhunyt fejét a gótikus vértetet velejárója, a salade sisak fedi, amelynek arc elé letolható arcvértjét a sisakharang két oldalán elhelyezett csap körül elforgatva, feltolva találjuk. Ezt azért ábrázolták így, hogy az arc ne legyen elfedve. Az arc alsó részét a mellvas felső szintjére ékelt állvért fedi. A mellvas több részből van összeróva, ezek a részek a nyak felé, íves oldalakkal kialakítva húzódnak felfelé. A lovag karját zárt karvért borítja, csúcsba ugró könyökvérttel és csúcsba ugró szárú, izelt ujjú vaskesztyűvel. A mellvas alatt csúcsba ugró erezett csatakötény helyezkedik el, amelynek közeit sodronyvértet tölti ki. Lábszárát erezett díszű, alul-felül csúcsba futó, tagolt lábszárvért takarja. A térdvért alsó csúcsíves nyúlványát Leffler tévesen csizmaszár végződésnek nézte, és emiatt az alsó lábszárvértet csizmaként írta le. Vas saruja elől hosszan csúcsba fut, a kor divatjának megfelelően, majd pedig sűrűn lemezelt sarkára egyenes nyakú, lovagi sarkantyú van felkötve. A hosszú sarkantyúnyakban hatágú taréjt látunk. A sarkantyú szára szíjjal van a vas-saruhoz csatolva. Az elhunyt jobbjaiban vállhoz támasztott tornalándzsát tart, amelynek alján kézvédő tárcsa helyezkedik el. A tornalándzsa végére egy egyszárnyú zászló van felszögezve, amelynek felületét lángnyelvek borítják. Középen keményen font babérlevél-koszorúban Y H S betűk olvashatók (Yesus Hominum Salvator). A koszorú szintén lángnyelvekkel van ékítve. Meglepő, hogy Jesus monogramjának I betűje Y-ként jelenik meg. A H betű szára keresztként van kialakítva. A mellvas jobb oldalán felcsapható lándzsatartó horog nyert elhelyezést. Baljában kardot tart. A kard kétélű, egyenes pengéjű. Markolatáról, annak sérülése miatt többet nem írhatunk. A kard alatt, a kifaragott alak ágyéka körül nem szolgálati katonai táskák láthatók, mint ahogy Veszprémi alapján Leffler¹¹ is megállapítja, mert a lovag ilyesmit nem viselt, hanem az elhunyt pajzsa kapott helyet, amelynek felületét a sárkányrenddel övezett olasz reneszánsz címerpajzsban a Báthori-csa-

⁸ Entz G.—Szalontai B.: i.m. 43. 39. kép.

⁹ Nyírvidek 1892. 28.

¹⁰ Leffler B.: i.m. 283.

¹¹ Leffler B.: i.m. 283. — Entz G.—Szalontai B.: i.m. 48. 43. kép.

lád címere díszíti. A lándzsát tartó kar, illetve a kardot emelő kar alatt a hónaljnyílás védtelenné válik, amelyet az ellenséges fegyverek behatása ellen védeni kell. Ezt a védelmet szolgálja a hónaljak előtti domborított, rozettás díszű hónaljvért. Megemlítjük, hogy a vértzet alkatrészeinek szegélyein áttört művű liliomsor fut körül. Zsigmond osztrák főherceg Bécsben őrzött vértzetén találjuk meg ugyanezt a díszítést sárgarézből kivitelezve.¹²

A síremléken a legjellegzetesebb, egyben legfontosabb részletét a sárkányrend díszláncának (Colane) ábrázolásában találjuk. A lovag nyakában a sárkánytagokból összerótt láncan egy ovális medaillon függ alá.

A sárkányrend lánc a következő tagokból áll: nyakára csavarodó farkú szárnyas sárkánykígyó egymással szembefordul oly módon, hogy a szájukból kitörő lángcsóva összeér, mellső és hátsó lábuk között közösen tartanak egy négyszögletes gúla alakú befoglalt ékkövet (XVIII. t. 2). A sárkányok hátukkal hármassal kapcsolódnak a következő sárkány hátához. Ebből a hármassal összekötő tagból alá, és felfelé ötágú, kévesszerű nyúlvány ágazik szét legyezőszerűen. A mell közepén a két egymással szembeforduló sárkányalak nem gyémántmetszésű ékkő betétet fog össze, hanem egy stilizált címerpajzsban a Báthoriak címerét.

A nyak körül összesen 11 sárkánypáros lánc tag számolható meg. A középső lánc tag alatt két babszemnyi lánc tagon függ egy domború ovális medaillon, amelyen Mária, karján a gyermek Jézussal van kifaragva. A sárkányrend ilyen ábrázolásával mind ez ideig nem találkoztunk. Ismerjük a sárkányrend ábrázolását a rudabányai és terebesi Perényi síremléken az 1437., illetve az 1458. évből,¹³ a Fővárosi Történeti Múzeum Stibor síremlékén 1434-ből,¹⁴ majd pedig arany-ezüst szálakkal kihímezve a müncheni bajor Történeti Múzeum gyűjteményében,¹⁵ a Zsigmond-féle kard hüvelyén a yorki városháza gyűjteményében¹⁶ Wolkenstein Oswaldot ábrázoló olajfestményen vállszalagra hímezve,¹⁷ végül pedig a Haller-kódex miniatúráin, az ábrázoltak feje felett megfestve. Ezek az emlékek csupán a sárkányrend jelvénye, a nyakára csavarodó sárkánykígyó alakja látható, felette kereszttel, illetve a rend jelmondatával. Báthori István síremlékén a sárkányrend díszlánc egyedüli ábrázolás a Báthori kö emlékek között.

A Szt. György rend, amelyet 1326-ban Róbert Károly alapított, 1408-ban támad fel újra, illetve él tovább a Zsigmond király által alapított sárkányrendben. A Zsigmond által alapított sárkányrend már rendjelszerű kitüntetés volt, amelyet számos magyar főúr is megkapott. A sárkányrend jelvénye a gyűrű alakban görbült, farkát nyaka körül csavaró négylábú, rendszerint tüzet okádó sárkánykígyó alakja. A reá, vagy mellé alkalmazott kereszt a magasabb lovagi rangot jelezte, és reá a rend jelmondatát vésték:

O QVAM MISERICORS EST DEVS, IVSTVS ET PIVS

A síremlék felirata ma már elpusztult. Ismerjük azonban a szöveget Révay Péter „De monarchia” című művéből, ahol a szerző azt a következőképpen írta le:

¹² Grosz, A. — Thomas, B.: Katalog der Waffensammlung. Wien, 1936. 23.

¹³ Csergheő-Csoma: Alte Grabdenkmäler aus Ungarn. Budapest, 1890. 36—39.

¹⁴ Horváth H.: Zsigmond király és kora. Budapest, 1937. III. t. 4.

¹⁵ Horváth H.: i.m. XXXIII. t. 70.

¹⁶ Horváth H.: i.m. XXXIII. t. 69.

¹⁷ Horváth H.: i.m. VII. t. 14.

„Qui curios vita vicit, probitate Catones
 Aequavitque Numam, religione Dei :
 Nam coluit verum prisca pietate tonantem,
 Et aumquam domuit foeda libido virum.
 Hic capit Alpinos, Moldvanos, protegit idem
 Sanguine Sylvanos, et regit ipse suo.
 Egregio Stephanus sae (VOS QVI) pectore Turcos
 Prostravit toties, (HAC REQVIE) scit humo
 At vos o Bathorum gens (HVNC) lugete parentem
 Nam Bathorum cecidit firma columna domus.”

(Aki életében derekas volta által legyőzte a gondtelt Catókat
 És istenfélelmével elérte Numát,
 Mivel ősi jámborsággal tisztelte az igaz mennydörgőt
 és rút szenvedély soha nem zabolázta a férfiút.
 Ez elfoglalja Havasalföldet és Moldvát, ugyanó védi
 vérével és kormányozza Erdélyt.
 István, aki kiváló bátorságával annyiszor leterítette
 a vad törököket, e földben nyugszik.
 De ti oh Báthori nemzetség gyászoljátok e rokont,
 Mert a Báthori ház erős oszlopa ledőlt.)

Reánk ma már csak igen töredékesen jutott a feliratos rész, melyek a
 következő szavakat őrzik :

VOS QVI
 HAC REQVIE
 HVNC

Valószínűleg sírkő töredékek lehetnek a nyírbátori Báthori István Mú-
 zeumban őrzött címeres vörösmárvány töredékek, melyek összerakva, finom
 faragású, lófej-pajzs alakú címerpajzsot tartó, pikkelyes testű szárnyas sár-
 kánykígyót ábrázolnak. Ez a több darabból álló, címeres vörösmárványkő
 (XIX. t.) formájában hasonló a templom déli falába helyezett Báthori István
 erdélyi vajda, országbíró címeres kőtáblájához. Valószínű, hogy ez a faragott
 címeres kő Báthori István vajda síremlékének egyik oldaláról megmaradt
 töredék. Mind a kő anyaga, mind mesteri faragása alapján jutottunk erre
 a megállapításra.¹⁸

Ecsedi Báthori István országbíró, zsoldáríró (meghalt 1605) tumbájá-
 nak (XVIII. t. 1) keskenyebbik oldalán erősen profilált címerpajzsban a három
 sárkányfog alatt feltűnően érdekes részlet egy három levélből álló stilizált növé-
 nyi díszítés. Heraldikai értelemben ez a növényi díszítés címerbővítést jelentene,
 de nyilvánvaló, hogy ez csupán a kőfaragó mester szépet nyújtani akaró
 törekvését jelenti. Feltűnő még a címerábrázoláson, a fogak tövén látható
 négy gyűrűs dísz, amellyel a fogak tövét igyekezett a faragó mester érzékel-
 tetni. A címert a szokásos nyakára csavaródó farkú, tüzet okádó szárnyas
 sárkánykígyó alakja veszi körül, a sárkányrend jelvénye. A sárkány hátán
 kifaragott csillagalak a sárkány elpusztításának a helyét mutatja, ahol Szent
 György a sárkányt átdöfte. A sárkányrend ábrázolásain ezt a helyet kereszt

¹⁸ *Leffler B.* : i.m. 282–283. — *Entz G.*—*Szalontai B.* : i.m. 56, 58.

jelzi. Ehelyett a református vallást buzgón követő férfiúnál került vallási okokból a csillag a sárkány hátára. A sárkány mögött és előtt öt, illetve négy stilizált tölgyfalevelet látunk kifaragva.

A tumba felső lapjának közepét koszorúval körülvevett, sárkánnyal övezett címerpajzs tölti ki. A címerpajzs tagoltsága, a tumba oldalain levőkkel áll rokonságban. A címerkép három sárkányfoga egy állkapocsrésszel van összefogva. Itt tehát a Guth-Keledek, illetve a Báthoriak három heraldikai háromszöge állkapos sárkányfogakká formálódott.

A tumba másik, keskeny oldalán még primitívebb a faragott dísz. Itt az oldal jobb felén egy aszimmetrikusan faragott, az előbbihez hasonló túlprofilált címerpajzsot látunk, három sárkányfoggal. Itt a fogak töve már ívekből álló fogsorra bővül, és hiányzik a címerpajzs alsó részéről a stilizált növényi elem.

A tumba díszítése nem művész keze alól került ki. A meglehetősen primitív kőfaragó munka valamelyik helyi vagy környékbeli mester munkája. A címerek helytelen ábrázolása, a címerpajzs elstilizálása, majd pedig a díszítő elemek aszimmetria nélküli felhasználása mind erre a körülményre mutatnak. A mű készítésének ideje az 1605. év, és a feliratok szerint a síremléket Báthori Gábor fejedelem emeltette. A mű keletkezése az 1600-as évek elejére tehető, mikor már sírkőszobrászattal magyar mesterek is foglalkoztak. Ekkor már nem működtek hazánkban külföldi mesterek, akik a heraldikai törvényszerűségeket pontosan alkalmazták. E síremléknél a címer csupán helykitöltő díszítésként, valamint a család nemesi kiváltságát jelentő jelképként kapott helyet, de már szinte zavaró kivitelben. A sárkány nem tartja a címerpajzsot, hanem áll rajta. A heraldikai háromszögek állkapos agyarakká váltak, a címerképhez idegen részlet került a címerpajzs mezejébe, tehát ebben a korban már nem volt a heraldikai ábrázolásnak olyan jelentősége, mint egy évszázaddal korábban.

A tumbát anyaga, formája, vidékies faragása alapján az egykorú erdélyi kőfaragás alkotásai körébe sorolhatjuk.

A zoltáríró Báthori tumbája az eddig ismertetett daraboktól nemcsak a heraldikai ábrázolás pontatlansága és kezdetlegessége miatt tér el. A többi emléktől emezt elválasztó évszázad nemcsak a kőfaragás hanyatlását, provinciálissá válását eredményezte, amit a központi faragóműhelynek a török hódoltság következtében való széthullása magyaráz, hanem egy új művészeti irányzat, a barokk jelentkezése is.¹⁹

Munkánkat azzal a reménnyel zárjuk le, hogy dolgozatunk fel fogja hívni a figyelmet esetleg még lappangó Báthori-címeres köemlékekre és a most közölt emlékek sorát gazdagítani fogják újabb emlékek, mivel ilyenről van is tudomásunk: a gyöngyösi Ferences templom szentély-zárókövén levő sárkányrendes Báthori-címert említi Genthon István „Magyarország Műemlékei” című könyvében is, sajnos azonban, ez a faragott kőlap ismeretlen helyre került a templomból.

Kalmár János — Szalontai Barnabás

¹⁹ *Entz G.—Szalontai B.*: i. m. 49—50, 56, 58—59., 44. kép.

I MONUMENTI STEMMATI DI PIETRA DEI BÁTHORI

Il museo „István Báthori” di Nyírbátor si sforza, — per corrispondere degnamente al suo nome, — di elaborare l'elenco completo dei monumenti scolpiti, stemmati e di pietra della famiglia Báthori, per poter poi raccogliere in un mazzo alcuni dei precoci monumenti artistici del rinascimento magiaro, mettendo così in viva luce la grandezza dei mecenati e dei protettori delle arti di questa grande stirpe.

Durante gli scavi di Nógrád è venuto alla luce la lapide commemorativa stemmata di Miklós Báthori. Questo basso rilievo è importantissimo di punto di vista dell'arte ungherese del rinascimento. Eseguita, secondo una iscrizione, nel 1483, essa dimostra, che il nuovo gusto artistico divenne già robusto a quest'epoca e che i nostri scultori esercitavano i suoi elementi senza fallo come il loro proprio.

Il museo „Ándrás Jósa” di Nyíregyháza possiede una lapide rettangolare stemmata in marmo rosso. La sua parte colpita rappresenta 10 stemma dei Báthori, circondato dal distintivo dell'Ordine del Dragone, cinto da una ghirlanda di frutta e fogliami, duramente legati e disposti in sezioni.

Nella cripta del Duomo di Vác si custodiscono due lapidi stemmate di Miklós Báthori (1475—1508). Una di esse è triangolare e porta 10 stemma della famiglia.

Al contrario delle sculture sopraccennate, la base di questo scudo non è circolare, ma di gusto rinascimentale italiano, vuol a dire: a testa di cavallo, mentre l'altra lapide è quadrata. Sopra la corona si può osservare una piccolissima infula episcopale. Lo scudo stemmato, la forma del dragone, l'apparizione del fiore a cinque petali è la presentazione della legatura a nastro: tutti questi fatti rendono indubitabile che tutt'e due lapidi furono eseguite dallo stesso maestro. Miklós Báthori, principe della chiesa ed amante di lusso, apriva la strada agli artisti venuti d'Italia ed aiutava con generosità i maestri dello stile nuovo coi suoi ordini. Il nostro più magnifico monumento artistico scolpito in questo genere è la targa stemmata posta al di sopra dell'entrata meridionale della chiesa calvinista di Nyírbátor. Fatta sull'ordine del voivoda István Báthori, — come ne testimonia la sua iscrizione: *M STPHNI DE BATHOR VAIVODAE 1488*, — essa è uno dei più belli esemplari della scultura nel rinascimento ungherese. La sua esecuzione eccellente prova, che si tratta ivi del lavoro d'un maestro provato. Giudicando secondo la forma della targa, si convince, che si trattasse quà dell'opera d'un artista italiano. Si vede la stessa forma di scudo sulla lapide di Miklós Báthori à Vác. Un altro ricordo somigliante alla targa sovrastante dell'entrata meridionale si vede murata sopra la porta dell' ovest. Anche quest'ultima ha una forma quadrangolare, lo scudo è di gusto italiano e nel suo centro si vede lo stemma dei Báthori, cinto dal distintivo dell'Ordine del Dragone. Non c'è dubbio che anche questa targa fosse fatta nel tempo del voivoda Báthori e comandata da lui, ma il creatore non è identico con quello della precedente. Sopra il portone à due battenti del muro meridionale della chiesa si può leggere una iscrizione di tre righe su una targa à cornice scolpita. Ai due lati di essa si vede lo scudo nello stile del rinascimento, circondato dal dragone e dallo stemma della famiglia Báthori. L'esecuzione dell'opera è veramente magnifica. Anche la cosiddetta Madonna dei Báthori fu ordinata dal committente della porta sop-

rammenzionata, cioè Andrea II. Báthori. Nel centro della Madonna dei Báthori si vede la Madonna, abbracciando colla sua destra il bambino Gesù. Due angeli di forma sontuosa volano sopra la testa della Madonna. Il monumento è uno dei più importanti del rinascimento ungherese. Il creatore della statua ricevette delle istruzioni dal maestro italiano dei Báthori. Nella sagristia della chiesa, nel muro a sinistra si trova uno dei più magnifici monumenti nostri scolpiti in pietra, il pastoforio. In faccia di esso si vede la nicchia dei tre figli di András Báthori: di András (Andrea), di György (Giorgio), gran scudiere del re, e del palatino István (Stefano). Ai lati interiori dei due pilastri laterali della nicchia si vede uno stemma cinto dal distintivo dell'Ordine del Dragone. Ma la differenza fra i due scudi e fra i due dragoni è evidente. Tenendo conto delle circostanze, oggi si deve arrivare alla conclusione, che la nicchia fu fatta invece da uno, da due maestri, verosimilmente ungheresi, i quali, per figurare lo scudo di stemma, adoperavano il modello usato e abituale nella loro patria. Il coperchio del monumento sepolcrale di István Báthori, voivoda di Transsilvania e palatino, rappresenta una forma interessantissima dell'arte scultorea medievale. L'estinto vi è figurato vestito da capo ai piedi secondo la moda dell'epoca: in corrazza di cavaliere. La parte più caratteristica ed importantissima di questo monumento sepolcrale è la catena di parata dell'Ordine del Dragone. Il frammento di marmo rosso stemmato, conservato nel museo „István Báthori” di Nyírbátor, dev'essere una parte di questo monumento. Lvi si può osservare il serpente-dragone alato, col corpo squamoso, il quale tiene lo scudo stemmato a testa di cavallo col blasone dei Báthori, il tutto eseguito secondo il gusto italiano.

La tomba del salmista István Báthori di Ecsed non è l'opera di valore di un artista. Abbastanza primitivo, questo monumento fu certamente eseguito da un tagliapietre locale o dei dintorni. Terminato verso 1600 o negli anni seguenti, fu cominciato certamente a una epoca, quando la scultura dei monumenti sepolcrali divenne già il mestiere dei maestri nostrani, quando gli artisti stranieri, i quali osservavano tanto rigorosamente le leggi dell'eraldica, non venivano più nella nostra patria. Si può dunque affermare, che questa tomba — o monumento sepolcrale — fu l'opera d'uno scalpellino ungherese.

J. Kalmár — B. Szalontai

A KÁLLÓI VÁR

Nagykálló, ez a kis mezőváros, a régi Szaboles vármegyének körülbelül a közepén fekszik, és a XIV. századtól fogva, mikoris már nyilvános fürdője,¹ ötvösmestere² volt, a megyének egyik központja, illetőleg a XVIII. század közepétől székhelye. A város homokdombokon épült, melyeket tavak fogtak közre, melyek az árvízszabályozás előtt a Tiszával is kapcsolatban voltak. Maga a vár a városnak a délkeleti sarkán épült. Emléke ma már alig él, maradványa kevés. A két világháború között napvilágot látott egy regény a kállói kapitányról,³ és Krúdy Gyulának egy-egy elbeszélésében gyakran történik említés a kállói várról, melyen azonban csak a régi vármegyeházát kell érteni. A mai vármaradványok csak a terepszint különbözőeteiből állanak, és egyéb adatok hiányában ezeket is nehéz lenne pontosan azonosítani. Fennmaradtak azonban különböző, egykorú, főleg XVII. századbéli ábrázolások.

Kálló váráról nyolc metszetet ismerünk. A XVII. században igen népszerűek voltak az olyan történeti munkák, melyek az akkori idők nagy problémájával, a török háborúkkal foglalkoztak. Ezeket a műveket metszetekkel illusztrálták: arcképekkel, nevesebb történeti események ábrázolásával, például várostrommal és várak látképeivel. Ha most például Antwerpenben vagy Nürnbergben kiadtak egy ilyen, magyarországi eseményekkel foglalkozó könyvet, természetesen nehéz volt abban olyan várábrázolást közölni, amely megfelelt volna a valóságnak. Egyrészt a közönség nem tudta ellenőrizni, másrészt a rajzolóknak sem nyílt lehetőségük, hogy elutazzanak azokra a helyekre, melyeket ábrázoltak. De ha meg is lett volna a mód, hogy lerajzoljanak egy várat, akkor a rajzoló annak a veszélynek tette volna ki magát, hogy kémnek nézik, ami abban az időben is kellemetlen következményekkel járt. A későbbi időkből ismeretes Goethe epizódja az osztrák katonasággal, pedig ő csak a Garda-tónál a tájat rajzolta. A „művészek” azonban nem jöttek zavarba, hogy a közönség fejlett vizuális igényét kielégítsék. Az olvasók képet akartak, és azt meg is kapták. Előfordulhatott így az is, hogy a közölt metszet semmiben sem hasonlít az ábrázolt várhoz. Voltak azonban olyan metszetkészítők is, ez már fejlettebb állapot volt, akik szóbeli közléseket, értesüléseket gyűjtöttek, és azok után dolgoztak. Igazi megbízható munkák azonban csak a császári mérnökök keze alól kerültek ki, akik a kamara megbízásából járták be a hadművelési területeket.

Időrendben a legelső metszetnek Wilhelm Peter Zimmermann „Anno 1592 iunius Vorkalo” feliratú rézkarcát kell tartanunk, mely Dilbaum Eikonographiájában jelent meg 1605-ben Augsburgban (XX. t.). Maga a metszet

¹ A nagykállói Kállay-család levéltára I. Bp., 1943. 7.

² Uo. 186.

³ *Gulácsy Irén*: A kállói kapitány.

az előtérben levő török tüzekek figuráinak meg a vár perspektívájának megalkotásában is kezdetleges mű. A magyarázat szerint a törökök felgyújtottak és kiraboltak egy vásárt, a keresztények a holdfénynél támadnak, kettéválasztják a török csapatot és megverik. A kísérő magyarázat legkülönösebb pontja azonban, hogy ellentétben a metszet feliratával, a magyarázó szöveg A. jelzete szerint az ábrázolt vár Szikszó vára, „Die Vestung Sixo”. Ezen az ellentmondáson kívül a betűjelzeteknél is tapasztalható, hogy a metsző és a szövegíró nem dolgozott együtt. Hasonló jelenség tűnik szemünkbe, ha a magyarázó szöveg keretét is figyelmesen megnézzük. A magyarázó szöveget külön szedték ki és nyomtatták, miután a rézlemezből szabályos egyenes vonallal és nem egészen a régi szöveg helyén levágtak egy darabot. De történelmi tények sem igazolják, hogy a metszet a kállói várat ábrázolná. Kálló ebben az időben viszonylag békés terület volt, a török betörések a Dunántúltra és a Felvidék felé irányultak. 1592-ben éppen Prépostvári Bálint 226 katonáját érte Szikszó mellett a végváriak vitézi halála. Ha pedig időrendben az említett vásár kirablását keressük, az 1588-ban ment végbe, valóban Szikszón volt, és ugyancsak Prépostvári Bálint a rabló törököket Vadnánál verte meg. A metszetnek látszatra értelmetlen volta némileg világosabb lesz, ha tekintetbe vesszük, hogy Prépostvári előzőleg a kállói vár kapitánya volt. Az augsburgi szerző csoportosításában némi részizgazságok vannak, bár abban a formában, ahogy előadja, nem felel meg a valóságnak. Így a vár, melyet ez a metszet ábrázol, a szikszói vár, nem pedig „Előkálló”, a szikszói vár ugyanis valóban ötszögű volt, kapuján kis toronnyal, és csak ennek voltak fabódék a területén, melyek az 1600-as évek elején egyszer ki is gyúltak.

A kállói várnak ezt az ábrázolását követi kritikátlanul egy későbbi metszet (XXI. t. 2), melyet egy ügyes kezű, képzett rajzoló készített: ismerte jól a perspektíva törvényeit, az anatómiát, amint ezt az előtér merész részletekben bővelkedő csatajelenet-részletei tanúsítják. Hitelessége azonban egyáltalán nem jöhet számba, mivel tökéletes tudással, de a lehető legszólgaibb módon másolja Zimmermann metszetét.

A holland Peters metszete (XXI. t. 1) elárulja, hogy készítője valami értesüléshez hozzájutott.⁴ Nála a várnak négy ó-olasz bástyája van, maga a vár egy négyszögletes várkastély, melynek egyik sarkán kótorony van; a város a távolban van. A metszet készítője — érzésünk szerint — a castellum szóból indult ki, amivel a XVI. században a kállói várat nevezték is. Maga a metszet szép, precíz munka. Figyelmet érdemel az előtér három alakja, melyek közül az egyik éppen rajzolja a várat. Elégé átlátszó a célzata ezeknek a figuráknak, a művész ezzel akarja növelni az ábrázolás hitelességét. Tudomásunk szerint a kállói várról ez a földrajzilag legtávolabbi helyen, Antwerpenben megjelent metszet. A hitelesség szükségének hangsúlyozása indokolt is volt.

Negyedik metszetünk „Kalo in Ung.” felirattal (XXII. t. 2) ugyanazt a várat mutatja be, mint a holland metszet, kevesebb rajztudással, sok moralitással és számunkra némi rejtéllyel. A kállói vár itt csak háttér, a kép lényege egy jelenet, mely a moralitást hordozza. Egy erdőszélen alvó, késő-reneszánsz ruhájú ifjúnak a szívéből, aki mellett egy nyitott könyv van, egy fa

⁴ *Jacob és Jan Peters* metszetgyűjteménye a debreceni Ref. Kollégium könyvtárában, rongált címlappal. Antwerpen. I. 163. jelzet alatt.

nő ki, melynek ágain egy fiatal nő, pénzeszacskó és egy szép, két körerkélyes ház van. A halál kaszája éppen elnyesi az álom fájának a törzsét. Az az erkölcsi tanulság pedig, amelyet ez a történet illusztrál, és mely a lapnak is a címe: „Iuventus proponit, mors disponit” (Ifjúság tervez, a halál végez). Alighanem utalást kell itt keresnünk valamely olyan eseményre, amely Kálló várával valamilyen összefüggésben lehetett, olyan történetre kell gondolnunk, amely közkeletűvé válhatott egész Közép-Európában. Azonban ezt az érdekesnek ígérkező eseményt egyelőre nem tudjuk közelebbről megvilágítani egyéb adatok hiányában.

Egy másik metszetet Gerő László közölt Magyar várépítés c. művében (XXII. t. 1). Ez a metszet rokon Ortelius redivivus SL (Sicha Lucas?) monogramos „Fortalitium Kis-Kallo in Hungaria remunitum” című metszettel (XXIII. t. 1).⁵ E két utóbbi ábrázolásnak feltűnő sajátja az igen primitív perspektíva. Látszik, hogy az egyik a másiknak a másolata, vagy pedig egy közös, ismeretlen metszet után készültek. Feltűnhet a címben szereplő Kiskálló név, ami nyilván Nagy-kállóval való összetévesztés, Kiskállónak pedig annyi köze lehet ehhez az ábrázoláshoz, hogy a metszet nézőpontja Kiskálló területére esik. Kiskálló felől látszott úgy a város templomának tornya, mintha a várban lett volna. A torony az Ortelius redivivus metszetén egy nagyobb épülethez látszik tartozni, míg a másikon a vár figyelőtornyának látszik. Az előbbin nem látszanak a vár rongálódásai, az utóbbi rongálódásokat és hevenyészett erősítéseket is mutat. Az épületek elhelyezése mindkettőn nagyjából azonos, csak úgy látszik, hogy hol az egyik, hol a másik értelmetlen rosszul bizonyos épületeket. Az a benyomásunk, mintha mindkét metszet készítője egy erősen rongált eredeti után dolgozott volna.

Hitelesnek kell azonban elfogadnunk másik két metszetet: egy XVII. századi olasz metsző művét (XXIII. t. 2)⁶ és különösen pedig azt a szép ábrázolást, melyet a német városok sokat foglalkoztatott metszője Gaspar Merian után Lucas Georg Sicha készített 1665-ben (XXIV. t. 1). Ez utóbbinak az a különös értéke, hogy Eggen alárajzolta a vár lépték utáni alaprajzát, valamint a védőövezet keresztmetszetét is. Az olasz metszet némileg heroikus jellegű, a vár arányait magasságban módosította. E két utóbbi ábrázolás körülbelül egykorú lehet, talán az olasz metszet valamivel későbbi, mivel a falakon több rongálódás látszik, mint Meriannál. A vár rekonstrukcióját ennek a két utóbbi metszetnek a segítségével kíséreljük meg.

Bejárat a várba csak a városon keresztül vezetett. Magát a várost is kettős palánk: egy külső karósról és egy belső, gerendából rótt kerítés övezte. A városnak csak délen volt kapuja, a metszetek szerint innen indult az út Semjénen át Szatmárra, ebből ágazott ki először a balkányi és szakolyi út, valamint a Tokaj felé vezető út. Ezen régi utak közül mindegyik megvan még ma is. A városkaputól balra a két palánk közt volt a latorkert, az olasz metszeten jól látszik a két hajlított akasztófa. Maga a vár a városnak a délkeletisarkán terült el, abba csak egy bástyával volt beépítve, de itt is elválasztotta egymástól a kettőt a várárok. A várat körülvevő mocsarat egy kis patak táplálta, melyet Kiss Lajos szerint Berettyónak,⁷ Peters szerint Kállónak

⁵ Ortelius redivivus et continuatus oder Ungarische und Siebenbürgische Kriegshändel, Nürnberg, 1665. II. rész 187.

⁶ Magyar Történelmi Képcsarnok, T. 4435.

⁷ Kiss Lajos: Vásárhelyi hétköznapiak. Bp., 1958.

hívtak.^{7a} A várárok a rajz szerint körülbelül három méter mély és 5,5 méter széles lehetett. Túlsó partján a falak tövében három méteres kihegyezett cölöpökből álló palisszád meredezett, mely kapcsolatban volt a várost körülvevő cölöpsorral. Különbség azonban volt a kettő között, a város cölöpsora egészen tömött volt, a várnál pedig az egyes karók nincsenek szorosan egymás mellett. Az alaprajz szerint a vár teljesen szabályos, dél felé kissé nyújtott, négyzetes alapú erődítmény volt, négyzetes jellegét azonban a négy sarkon levő hatalmas ó-olasz rendszerű bástya csillagformához tette hasonlónak. A vár teljes szélessége észak-déli irányban körülbelül 58 méter, kelet-nyugati irányban mintegy 52 méter lehetett, tehát ha tekintetbe vesszük, hogy a kötőágak hossza 17—18, a bástyák éle ugyancsak 19 méternyi lehetett, akkor a beépíthető terület elég kicsi volt, hozzávetőleg egy 25×26 méteres négyzet. Fekvése szerint a kötőágak megközelítőleg a négy világtáj felé néztek.

A falak nem voltak függőlegesek, hanem kifelé 80°-os szögben lejtettek. Anyaga földből volt, melyet kívülről téglá burkolt. Ennek a külső téglafalnak a vastagsága állítólag két méter volt.⁸ A földsáncot belül az Eggen-féle felvétel szerint csak cölöpök tartották. A falak kívülről körülbelül 7,5 méter magasak, belülről 5,3 métereseek lehettek, tehát a vár területe valamivel magasabban feküdt. A bástyák tetejének szélessége a mellvéd nélkül körülbelül 5,5 méter volt. A bástyák csúcsán őrbódék álltak, és úgy látszik, hogy a bástyákra később földhányást is raktak az olasz metszet tanúsága szerint, mert ez a belövések ellen jobban védett. Ez a bizonyos földhányás a Merian-féle metszeten nem szerepel. A bástyák mellvédjére az ellenség fejeivel díszített kopják voltak tűzve üdvös elrettentésül. Nagyobb építmény csak a délkeleti bástyán volt, az őrszoba (Wachstube). Bejárat a várba, amint említettük, csak a városon keresztül, egy a várárkon átvezető elég hosszú fahídon át vezetett az északnyugati bástya mellett. A kapu (Thor), úgy látszik, nagyobb épület lehetett, magas nyeregteteje túlemelkedik a falakon. A kaputól jobbra levő bástyában volt a lőportorony (Pulver Thurm), melyet jelen esetben nem feltétlenül toronyként kell elképzelni. A kaputól balra volt az élelmiszer raktár (Provianthaus), attól kissé távolabb az északkeleti bástya tövében a pékség (Backöffen). A kaszárnyák (Baracquen) a nyugati és déli kötőágak mentén helyezkedtek el, tehát azokon az oldalakon, melyek felől a támadás leginkább várható volt. A vár közepén volt a kút (Brunn), négyzetes kávéval, valószínű tehát, hogy gerendákból rótták — ugyanilyen gerendákból készült kút van ma is a Béke utca 21. szám alatt. A tér északi oldalán volt a főkapitány lakása (Des Obr Hauptm Quartier), egy L-alakú épület, melynek a tér felé néző rövidebb oldalán egy négyszakaszos, valószínűleg keresztboltozatos tornác volt. A főkapitány lakásának a tornáca, és a déli barakkok között volt a szertár (Zeughaus), kör alakú, kis félköríves toldalékkal ellátott épület. Érdekessége, hogy erre a kör alakú épületre emeltek négyzetes alaprajzú fatornyot. Hajlamosak lennénk azt hinni, hogy ez a torony nem a szertárhoz tartozott, azonban a Merian—Sicha—Eggen-féle metszet „G” betűjelölése minden kétséget kizár. Balogh Ilona még azon a véle-

^{7a} Peters, J.: i.m. lapszám nélkül. „Ghelegen in het Graefschap Zabolcien, ontrent de Riviere Kallo, daer het den naem van voert ...”

⁸ Csordás Ferenc (Béke u. 21.) és Dobó István (Béke u. 6.) nagykallói lakosok közlése.

ményen volt,⁹ hogy az egész torony fából készült, és négyzetes alaprajzú volt. A metszet tanúsága szerint csak a szertárra épült köpenytől felfelé készült fából, és csak ennek a résznek volt négyzetes alaprajza. Ez a torony, amely a várfalak mögül jellegzetesen kiemelkedett, mivel legmagasabb pontja volt a várnak, megfigyelőhely lehetett, és a zászló is ezen lengett. A torony magas, négyzetes alapú sisakját csak négy sarokgerenda tartotta. A szertár melletti épület hatalmas kéményével tűnik ki, melyet az olasz metszet erősen füstölgő állapotban mutat. Valószínűleg itt volt a konyha. Az épületek közül még a szárazmalmot (Ross Mühl) kell megemlíteni, mely a délkeleti bástya tövében volt elhelyezve.

Mindezeket az épületeket a sáncok jórészt eltakarták, mivel mélyebben feküdtek azoknál, így szükséges volt megoldani a sáncokra való feljárást is.

Ilyen feljáró volt a délnyugati bástya közepén, továbbá a szárazmalom és a puskapor raktár mellett. Az északkeleti bástya, úgy látszik, teljes szélességében megközelíthető volt a pékség mellett. Ezeket a feljárókat úgy kell elképzelni, hogy karók közé döngölt földből készültek, és nincs okunk feltételezni, hogy lejtőjük vagy lépcsőjük fánál tartósabb anyagból készült volna.

A várkapuval átellenben, a délnyugati bástya tövében meg kell említenünk a külső védművekhez való kijáratot, mely a térképen a hangzatos „Aussfall” szóval van jelezve. Ennek déli elhelyezését az indokolja, hogy a déli oldal volt a támadás főiránya. Az alaprajz ezt a helyet a kötőgát megszakításával jelzi, valószínű, hogy egy kisebb alagútszerű folyosó lehetett.

A vár keletkezésével kapcsolatban több évszámra is akadhatunk, melyek többé-kevésbé ismeretesek. A Törvénytár 1569-es és 1577-es évszámai megbízható, de elég laza keretet adnak a kállói vár építésével kapcsolatban. Az előbbi évben hozott rendelkezések a várak között még nem említik Kállót: tehát akkor még nem volt meg. Az 1574. 5. tc. 1. §-a szerint a „kállói várkastély... csak a minapában épült”. Eddig ismeretlen volt annak az 1777-es Kolozsvári Kalendáriumnak az adata, mely szerint Kálló vára 1570-ben épült.¹⁰ A Lőcsei Kalendárium szerint viszont „1573 Kalló Vara eppitették”.¹¹ Ugyancsak ismert adat: Bongars Jakab 1585-ben Konstantinápolyba menet megszállt Kállóban.¹² Ő úgy említi, hogy a vár 14 évvel azelőtt épült, tehát 1571-ben. A Művészettörténeti Értesítőben közölt benigna mandátának a keltezése 1573. október 10., mely leirat „utasítja a szepesi kamarát a szendrői vár építésére, miután Rueber főkapitány a neki utalványozott 1000 aranyat a kállói várkastély építésére használta föl, újabb 1000 aranyat folyósítson”.¹³

Ha a különböző adatok között eligazodni próbálunk, az első pillanatra nehéz feladatnak látszik, azonban valószínű, hogy mindegyik adat tartalmaz valami részigazságot, kivéve talán Bongars közlését, aki a számokban megbízhatatlan — nála például Tokaj másfél mérföldnyire fekszik a Tiszától. A vár építése megkezdődhetett 1570-ben, és lényegében véve 1573-ban be is

⁹ Balogh Ilona: Magyar fatornyok. II. kiadás, Bp., 1935. 42.

¹⁰ Új és O Kalendárium 1777 esztendőre Hanckens Bálint continuatioja szerint, Kolozsvár é.n.

¹¹ Az első lőcsei kalendárium az 1626-odik évről. Új kiadás Lőcsén, 1909.

¹² Bongars Jakab utazása Bécsből Konstantinápolyba 1585-ben. Közli Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054—1717-ig. Bp., 1891. 171.

¹³ Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. Közli Kapossy János után Bánrévi György. Művészettörténeti Értesítő 1956. 318.

fejeződött. A vár építése eszerint három év alatt ment végbe, és azt a tényt, hogy nem egy év alatt készült el, jellemzően mutatja egy 1580-ból származó királyi leirat, amely szerint a kállói vár teljes befejezéséhez 40 forint szükséges.¹⁴ Az összeg viszonylag csekély volta egyúttal azt is mutatja, hogy lényeges hiány nem lehetett az erődítményben, és bár kissé virágos szóhasználatnak látszik a „teljes befejezés”, de érzékelteti a vár építésének több éven át folyó időtartamát.

Az a tény, hogy Rüber főkapitány nem rendeltetésszerűen használta fel a jóval északabbra fekvő Szendrő várára szánt összeget, feltétlenül azt jelenti, hogy a kállói vár megépítésében volt valami ötletszerűség, valami hirtelen elhatározás, amit egyébként nehéz lenne megmagyarázni. Szerencsére Bongars segítségünkre jön, és ennek a váratlan építkezésnek az okát igen tetszetősen magyarázza.¹⁵ Szerinte a törökök akartak itt várat építeni, ők már idehordták az építkezéshez szükséges fát, de Tauffenbach és Rüber tábornokok megelőzték őket. Ezzel kapcsolatosan nem érdektelen egy pillantást vetnünk a speyeri szerződés utáni Magyarország térképére. Szabolcs vármegye Miksáé, Erdély határa Szatmár megyében van. Debrecen városa és attól északnyugat felé egy többé-kevésbé széles sáv, mely magában foglalja még Szendrőt és Göncöt, hármass fennhatóság alá tartozik. Szabolcs megye területe tehát a török felé teljesen nyitva volt. Ilyen körülmények között a törökök észrevették, hogy egy Tokaj és Ecsed között fekvő vár igen előnyös lenne nekik. A kassai főkapitány viszont meglátta, hogy az említett két vár között a magyar terület biztosítása érdekében is szükség van még egy várra, minthogy Kisvárda magasan fekszik. Ez kétségkívül helyes meglátás volt, a kivitelezés is kellő eréllyel ment végbe, s ez Rüber főkapitány nagy érdeme.

A vár megépítése Kállóban különösen fájt a Portának, mint kiderül Tiepolo velencei követ 1574. november 7-én kelt jelentéséből.¹⁶ A szultán 8 évvel meghosszabbítja a drinápolyi békét azzal a feltétellel, hogy Kálló várát bontsák le, de még a következő évben is sürgeti Musztafa budai basa Miksánál a szultán nevében „Nagykálló elrontását”.¹⁷

A vár keletkezésével kapcsolatban egy kérdés felmerül, nevezetesen, hogy a vár területén nem állott-e a Kállayaknak valami várkastélyuk. A kérdés feltevése azért indokolt, mert egyrészt a legtöbb várnak a magva valamelyik főúrnak a várkastélya volt, továbbá az is indokolja a várkastély feltételezését, hogy a kállói vár első előfordulásakor castellum szóval jelöltetik, ami tulajdonképpen várkastély és nem erőd jelölésére szolgál. És hogy a Kállay-család ősei a középkorban várat építettek, arra okleveles bizonyíték is van.

Eléggé ismeretes körülmény, hogy 1262-ben a Balogsemjén nembeli Ubul fiának, Mihálynak, az első ismert Kállay-ösnek Mihály nevű fia a pataki várban kapott egy lakótornyot.¹⁸ Azonban Ubul fia Mihályt a tatárjárás szomorú tapasztalatai arra készítették, hogy maga is építsen valami erődített helyet, amint ez abban az időben könnyen is ment. IV. László királynak fennmaradt egy oklevele, melyben tudatja a Szamos mentén Szamosszegig, az utolsó Szamos menti faluig működő királyi vámszedőkkel, hogy Mihály ispán-

¹⁴ Uo. 323.

¹⁵ Bongars, J.: i.m. 171.

¹⁶ Acsády Ignác: Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 423.

¹⁷ Takács Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 271.

¹⁸ Kállay levéltár, I. k. 7.

nak és fiainak : István és Pál mestereknek, épülő várukhoz a szükséges kő és „cement” szállítására vámmentességet engedélyezett.¹⁹ Ez az oklevél bizonytalan datálású. Egy másik oklevél 1282-es évszámával már közelebbi támpontot ad. Az előbb említett király meghagyja Szabolcs és Szatmár vármegyék nemeseinek, hogy Ubul fiának, Mihály ispánnak a vára felépítésében segítségére legyenek.²⁰ Sajnos, több adat erről a várról nem áll rendelkezésünkre, és nem beszél róla a szájhagyomány sehol sem a volt Kállay-birtokokon. Azonban nagyszabású vár semmiképp sem lehetett, ezt onnan lehet következtetni, hogy IV. László halála után Mihály fiait a birtokokról el tudták űzni, amit nem tudtak volna megcselekedni, ha egy jól megerősített kastély lett volna Mihály fiainak a birtokában. Különben is a várakat a kastélytól sokszor egész jelentéktelen különbség választotta el. Előfordult például, hogy valakit a szomszéd nemesek feljelentettek a királynál, mivel kastély helyett várat épített. Mikor a király emberei kiszálltak, megállapították, hogy a kérdéses építmény nem vár, hanem kastély. Továbbá azért sem lehetett hosszú életű ez a vár, mivel egy kisebb várkastély az idők folyamán jobban ki volt téve a későbbi átalakításoknak, és ezzel együtt jellege elvesztésének.

A *castellum* szóhasználat nem bizonyít semmit véleményünk szerint azzal kapcsolatosan, hogy a várat továbbra is castellumnak nevezték a megelőző várkastély után, bármilyen megvesztegető is lenne ez a feltevés. A kállói vár eleinte általánosan castellumnak neveztek : a szepesi kamara oklevelében utoljára 1573-ban ; az 1574-es királyi rendeletben is ; a Szabolcs megyei Levéltár iratai között 1587-ben eszenyi Csapi Kristóf úgy szerepel mint „Capitaneus castelli Kallaviensis”, ezzel szemben 1590-ben Székely György mint „capitaneus in Arce Kalló”²¹ van említve. Különben is a szóhasználat fejlődése folytán a kállói várat, *castellum*, *arx* mellett még *fortalitiumnak* is nevezték. Végeredményben tehát a szóhasználat nem enged semmiféle következtetést.

A Kállay-család levéltárában említett vár, melynek helye egyébként nincs megnevezve, véleményünk szerint semmiképpen sem lehetett Nagykállóban, és így nem lehetett a kállói vár előzménye sem. Ellene mond az a körülmény, hogy a Balogsemjén nemzetség központja Kállósemjén volt — a középkorban Semjén —, nem pedig Kálló. Egy 1317-es, a nemzetségi várhoz viszonyítva későbbi időből származó oklevél a nemzetség fejét semjéni Ubulnak nevezi.²² Ubulnak a fiai biri Gergely (említve már 1291-ben),²³ kállói Egyed (említve 1314-ben),²⁴ semjéni Mihály (említve 1318-ban) ;²⁵ tehát az oklevelek azt mutatják, hogy mind Ubul, mind a várépítő Mihály a semjéni névvel van megkülönböztetve. Az ő székhelyük Kállósemjén volt, és ha ott laktak, ott is építették a várat.

Ubulnak Egyed nevű fia, aki a vármegyének ispánja volt, és két fia, Iván és Simon magiszterek, akik szintén vezető megyei állásban voltak, fejlesztették ki Nagykállót, mivel ez volt az ő székhelyük.

¹⁹ Uo. 10.

²⁰ Uo. 12.

²¹ Nyíregyházi Állami Levéltár, Elenchus Nominalis, I. k. Fol. 89.

²² Kállay levéltár, I. k. 21.

²³ Uo. 16.

²⁴ Uo. 23.

²⁵ Uo. 28.

A XIII. században viszont még Semjén volt a jelentékenyebb hely. Már 1271-ben vásárjogot kapott.²⁶ Nagykálló ezt csak a következő században fogja megkapni.²⁷ Végül, hogy a kállói vár a XVI. században épült, mutatja a vár szerkezete és elrendezése; teljesen szabályos, tervszerű, egységes elgondolás alapján épült. Márpedig ezt az egyértelmű jelleget nem tapasztal-
nánk, ha a vár egy korábbi épület továbbfejlesztése lett volna.

Végeredményben tehát a kállói vár topográfiai előzménye egyelőre nem bizonyítható.

Hogy a várnak a legelső, változtatások nélküli alakja milyen volt, ma már nehéz eldönteni. Mindenesetre bizonyos, hogy a szárazmalom 1584-ben még nem volt meg, mert ebben az évben Ernő főherceg utasítja a szepesi kamarát, hogy a kállói várkút és a vár közelében levő malom helyreállításáról gondoskodják.²⁸ Ugyancsak nem volt meg a külső védműövezet, amire később visszatérünk.

Hogy jobban megértsük a vár építésében végbement változásokat, és hogy jobban megközelítsük a vár életét, jelentőségét, párhuzamosan meg kell néznünk a magyar történelemnek azokat a lapjait, amelyeken ez a vár szerepel.

Az 1574. évi 5. tc. Kálló várát végvárrá teszi, a várat kiveszi a vármegye hatásköre alól. A vár parancsnoka a kapitány volt, később a főkapitány (capitaneus supremus), ennek megfelelően helyettesük a kapitány, illetőleg alkapitány (vice capitaneus). Lehetséges, hogy az első időkben még ebben a várban is megvolt a két kapitány parancsnoksága. A kállói vár első kapitánya Szirmay szerint Prépostvári Bálint volt,²⁹ a végvári idők egyik jellegzetes hőse és érdemtelenül elfelejtett nagysága, aki először Kassán hadnagykodott, majd Szatmár várában a híres huszár, Székely Antal alatt szolgált kapitányként. Mikor Kálló vára megépült, a király kapitányt keresett, de senki sem vállalta, egyrészt azért, mert veszedelmes tisztség volt, másrészt pedig mivel a fizetés is bizonytalanak látszott, minthogy a várnak nem volt birtoka. Prépostvári elfogadta a kállói kapitányságot, és teljes hévvel elkezdte a harcot a török ellen.³⁰ Mikor a törökök kifosztották Bőszörményt, a kállói katonák Prépostvári vezetésével szétverték őket. A csatában elesett Sidy János kapitány is. Nem meglepő, hogy 1574-ben a szultán így panaszkodott: „Kállóból, hol csupa zsványok laknak, sok csapás éri a törököt.” A sok portyára viszont szükség is volt, mert a végváriak fizetése sokszor csak egy utalvány volt, és tulajdonképpen a török rabokból és portyázásokból éltek. 1575-ben Prépostvári elkísérte Békés Gáspárt szerencsétlen kimenetelű erdélyi hadjáratára, a kállói kapitány nélkül azonban még nagyobb csapások érték volna ezt a sereget. Mikor 1577-ben érdemeinek elismeréséül Kassára került mint „ungarischer Feldhauptmann”, anyagilag rosszabbul járt.³¹ Már Kassán volt, mikor a szikszói „sokadalmat” kirabló füleki bég seregét megverte. Később Prépostvári egri főkapitány és kassai kerületi főkapitány is lett, és a bécsi haditanácsnak is tagja volt. Prépostvári 1577-ben elkerült Kállóról, mégis

²⁶ Uo. 9.

²⁷ Uo. 63.

²⁸ *Kapossy J. — Bánrévi Gy.*: Művészettörténeti regeszták. 325.

²⁹ *Szirmay A.*: Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete. II. Bp., 1810. 121. §.

³⁰ *Takács S.*: i.m. 271.

³¹ Uo. 271.

eddig az időpontig másik három kállai kapitány nevét ismerjük. 1574-ben egy peres ügyben vallomást tesz Záthy Gáspár „belliductor Comitatus de Zabolch in castello Nagh Kálló”.³² 1575-ben Kapy András capitaneus Regiae,³³ az a Kapy András, aki később Csenger falu miatt megtámadta Prépostvárit egy vadászat alkalmával.³⁴ 1576-ban Serényi Mihály „Újkállóban” a kapitány,³⁵ aki Prépostvári elkerülése után egy levelében panaszolja: „nemhogy az kállói főlegényeknek volna élésük, de én magamnak sincsen”.³⁶ Prépostvári neve teljesen hiányzik a szabolcsi okiratanyagból, lehetséges, hogy gyakori távolléte erre a magyarázat. Feltűnő az a körülmény, és valószínűleg anyagi okokra lehet visszavezetni, hogy Kálló várában igen sűrűn változnak a kapitányok. 1587-ben Csapy Kristóf, 1588-ban Záthy Kristóf, 1590-ben Székely György a kapitány.³⁷

A várnak ez időben betöltött szerepére vet némi fényt Bongars említett művének a következő részlete:³⁸ „Kálló mocsaras vidéken lévén, három (!) bástyával ellátott kis vár. Tüzérségben és egyéb hadi kellékekben nincs hiány. A törökök közeledtére elsütik az ágyúkat, hogy a falusi lakosságot értesítsék, mire ezek az erősségekbe, vagy távolabbi vidékekre menekülnek értékesebb holmijukkal. Helyőrség 200 német. Ezenkívül szép számmal vannak huszárok és szabadhajdúk is.” Ebből a közlésből kiderül, hogy ez időpontban, 1585-ben, a kállói vár eléggé megfelelt rendeltetésének. Az ugyanezen évben a turai vállalkozáson részt vevő kállai katonaság létszáma 350 fő volt, ez körülbelül az egész kállói helyőrség létszámának felelhetett meg, beleértve a huszárokat is. Összehasonlításképpen nem érdektelen megemlíteni, hogy ugyanebben a vállalkozásban ecsedi Báthori István 700, a tokaji kapitány 200 katonával vett részt.³⁹

A XVI. század végét hazánkban főleg a nyugati végeken dúló hadjárat töltötte ki. Ez idő alatt Szabolcsban 1594—95-ben és 1599-ben voltak jelentékenyebb török betörések. Az utóbbi alkalommal majdnem elesett a kállói vár is. Ezek a viharos idők Kálló vára felett sem múltak el nyom nélkül. 1596-ban ugyanis Mátyás főherceg utasítja a szepesi kamarát, hogy a romba dőlt kállói várépületek helyreállítására 300 forintot utalványozzon.⁴⁰ Ha az összeg nagyságát tekintjük, ami majdnem egyharmada a vár építési költségének, akkor jelentős károkat kellett a várnak szenvednie. Ugyanebben az évben a kállai katonák erőszakosságai miatti panaszok már az országgyűlés elé kerültek. Ugyanis a kállói vár 1578-ban Ung és Bereg megyékből kapott vármunkára jobbágyokat, ugyanakkor a szabolcsi járásnak Tokajhoz és Ecsedhez voltak beosztva. Így a kállai katonaság kénytelen volt önkényesen eljárni a környék parasztjaival, azokat befogni fahordásra, őrlésre és egyéb vármunkára.⁴¹ Ez a szervezési hiba, hogy Kálló olyan messziről kap jobbágy-munkásokat, csak 1604-ben fog megszűnni.⁴²

³² Nyíregyházi Állami Levéltár, Elenchus I. fol. 89.

³³ Uo. fol. 89.

³⁴ Takács S.: i.m. 276.

³⁵ Nyíregyházi Állami Levéltár, Elenchus I. fol. 89.

³⁶ Takács S.: i.m. 275.

³⁷ Nyíregyházi Állami Levéltár, Elenchus I. fol. 89.

³⁸ Bongars, J.: i.m. 171.

³⁹ Acsády I.: i.m. 441.

⁴⁰ Kapossy J. — Bánrévi Gy.: Művészettörténeti regeszták. 330.

⁴¹ Magyar Törvénytár 1550—1608. Budapest, 1899. 799.

⁴² Uo. 947.

1600-ban Kátay Mihály a vár kapitánya,⁴³ aki 1604. október 29-én az áldosdi csata után átadta a várat Bocskainak, akinek Kátay kedves embere és kancellárja lett. Bocskay halálos betegsége alkalmával abba a gyanúba került, hogy, Bocskay szavai szerint, „betegsége főauctora, vagy köztársa volt”.⁴⁴ A fejedelem halála után ezért a hajdúk a kassai piacon felkoncolták.⁴⁵

Bocskay halála után a városban lakó hajdúk és a jórészt németekből álló várórség között az ellentétek igen kiéleződtek. Figyelemre méltó szervezési hibára mutat rá ez a jelenség, mert a városban lakó hajdúk kezdetől fogva a várórség kiegészítéseként szerepeltek, amint ezt Bongars is megírta. A hajdúk Bocskaytól nemesi kiváltságot kaptak, s ezt Homonnai Drugeth György 1608-ban megújította.⁴⁶ A vár kapitánya ekkor Rákóczi Lajos volt, akiről a hajdúk között az a hír terjedt el, hogy el akarja fogatni Nagy Andrást — aki később maga is pályázik az erdélyi fejedelemségre, és aki később sikertelenül ostromolja Kálló várát⁴⁷ —, azt a Nagy Andrást, aki a hajdúknak közkedvelt kapitánya volt. A hajdúk azt szerették volna, ha Homonnai más kapitányt küld a várórséghez. Ebben a viszályban a hajdúk már letették a fegyvert, mikor a kállai őrség ágyúkkal tüzelt a városbeli hajdúkra, és nem egészen bizonyos, hogy a várkapitány tudta nélkül. Rákóczi ekkor nem tartózkodott a várban, a hajdúk meglesték, mikor hazatért, kíséretét levágták, és maga Rákóczi Lajos is csak sebesülten menekült meg. A zavargás fellángolását csak Báthori Gábor személyes közbelépése akadályozta meg.⁴⁸

Az új várkapitány Lónyay András lett, aki már 1609-ben, de még 1620-ban is szerepel a szabolesi adatokban.⁴⁹ Bethlen Gábor uralkodásának kezdetén Lónyay kapitány először Homonnait támogatta, de 1619-ben Bethlennek adta át a várat.⁵⁰ A nikolsburgi béke Szabolcsot Kállóval együtt az erdélyi fejedelemnek engedte át azzal a kikötéssel, hogy halála után a császárra száll. Bethlen Gábor végeztetett javításokat a várban,⁵¹ melyekhez a vármegye jobbágynak munkáját vette igénybe.⁵² I. Rákóczi György a Bethlen-féle határok megtartására törekedett, de 1630-ban feladta Kállót. Visszavonuláskor fel is égette a várost, mivel a kállai hajdúk Eszterházy nádorhoz húztak.⁵³ Kálló csak 1644-ben került ismét Rákóczi uralma alá, ez év február 15-én az őrség megadta magát. Rákóczi két nap múltán innen bocsátja ki próklamációját, mellyel hadjáratát igazolja.⁵⁴ A linzi béke Rákóczinak engedte át Szabolcsot.

Gaspar Merian véleményünk szerint ebben az 1630—44-ig terjedő időszakban készíthette el a kállói vár perspektivikus látképét, melyet 1665-ben

⁴³ Nyíregyházi Állami Levéltár, Elenchus I. fol. 89.

⁴⁴ *Acsády I.*: i.m. 625.

⁴⁵ *Acsády I.*: i. m. 625.

⁴⁶ *Angyal D.*: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. Budapest, 1898. 72.

⁴⁷ Uo. 101.

⁴⁸ Uo. 72.

⁴⁹ Nyíregyházi Állami Levéltár, Elenchus I. fol. 89.

⁵⁰ *Angyal D.*: i.m. 154.

⁵¹ *Reiszig E.*: Szabolcs vármegye története. Szabolcs vármegye. Szerk.: Borovszky S. Budapest, 1900. 445.

⁵² Nyíregyházi Állami Levéltár, Elenchus I. fol. 293.

⁵³ *Angyal D.*: i.m. 737.

⁵⁴ *Reiszig E.*: i.m. 443.

Sicha lemásolt. 1630-ban a császáriak helyreállították a várat.⁵⁵ A várnak ekkori állapotáról, és későbbi fejlesztéséről világosít fel a Merian—Sicha—Eggen-féle ábrázolás. Az ostrom nyomai nincsenek teljesen eltüntetve. A régi sérülések csak hevenyészett módon, gerendaátkötéssel és vesszőfonással vannak kijávítva. Ma már nehéz lenne megállapítani, hogy ezek a károsodások melyik ostromnak a nyomai. Valószínűleg minden ostromnak, amit a vár valaha elszenvedett, rajta maradt a jegye, mivel alapos helyreállításra pénz nem volt. Az alaprajz és a perspektivikus kép összehasonlítása érdekes meglepetést tartogat, ugyanis a kétféle ábrázolás nem fedi teljesen egymást. Ennek oka könnyen érthető, mert Sicha egy régebbi állapotában készült metszetet másolt le, Eggen viszont felmérést végzett. A kettő között a jelentősebb különbségek: 1. az alaprajzon a bástyák csúcsai le vannak vágva, míg a távlati képen — az olasz metszeten is — a bástyák élben végződnek. Azonkívül az északnyugati bástyának, amelyik legjobban viseli az ostrom súlyát, ezen a levágásán is van egy ágyúlőrés, míg a másik három bástyának a csúcsán ilyen lőrés nincs; a bástyák csúcsainak levágására azért volt szükség, mert ezzel megszüntette a tűzfegyvereknek azt a holterét, amely ezen bástyák csúcsa előtt volt; 2. a vár külső védműve nem szerepel a két távlati metszeten, hiányzik a külső védműnek a kötőgát előtt levő pajzsgátja is; ezek szerepe szintén a hatásos oldalozás volt; a külső védműhöz való kijárat szintén ennek az átalakításnak a szerves része. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a Merian-féle rajzot nagyobb munkák előzményeként kell felfogni, és akkor az említett átalakítási munkálatok erre az 1630—44-ig terjedő időszakra estek, mikor a kállói vár a császár kezén volt.

Mikor I. Rákóczi György 1644-ben elfoglalta a várat, rövid ideig fiának engedte át a kállói vár kapitányságát azzal a céllal, hogy örökösét ezzel iskoláztassa. II. Rákóczi György a linzi béke értelmében apja halála után vissza is adja a kállói várat, de tettét megbánva hamarosan vissza is foglalja. 1655-ben egy kirívó eset azt a viszonyt világítja meg, amely a vármegye és a várórség között fennállott. A vár katonái a megyének Megyery Tamás nevű jegyzőjét súlyosan bántalmazták. A vármegye ekkor szigorú rendelkezést hozott, mely szerint ha valaki a várbelieknek akármilyen élelmet, fát, szállást stb. ad, ha nemes 24, ha jobbágy 12 forintra büntetik.⁵⁶ II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata után, mikor már a fejedelemségről le is mondott, Szabolcs és Szatmár megyét váraival még mindig birtokolta. A Tompa Mihály által megénekelte Szuhay Mátyás, a híres kuruc, ekkor, 1658-ban volt kállói kapitány. Az a körülmény, hogy Kálló még Rákóczihoz tartozott, a töröknek két bosszuló hadjáratát hozta erre a területre. Szejdi budai pasa csak a megye déli részén pusztított, Alinak a seregét pedig Várad lakóinak hősiei védelme annyira kimerítette, hogy pusztításuk nem ért Kálló alá.⁵⁷

II. Rákóczi György halála után, 1660-ban Báthory Zsófia átengedte a kállói várat a császárnak, aki kis megszakításoktól eltekintve, a Rákóczi-szabadságharcig meg is tartja. Nem sokkal azután, hogy Kemény János vállalkozása megbukott, Kucsuk Mehemed pasa a megtorlásoképpen vezetett hadjáratában Szabolcs megyét elfoglalta, de Kálló várát nem tudta bevenni.⁵⁸

⁵⁵ Uo. 443.

⁵⁶ Uo. 455.

⁵⁷ *Angyal D.*: i.m. 103.

⁵⁸ *Reiszig E.*: i.m. 445.

Ezért írhatta Sennyei Ferenc főkapitány a vármegyének némi önérettel, mikor 1661-ben ismételten kér vármunkára jobbágyokat, annak ellenére, hogy ezt a munkát már az évben egyszer teljesítették (non obstante hogy ez esztendőhöz gratuitus labort praestálták), hogy Kálló vára „az egész vármegyének oltalma”.⁵⁹

A végvári időknek egyik legérdekesebb mozzanata volt, mikor 1664-ben Rákóczi László és Pető Zsigmond kállai kapitány gyalogosaival Nagyváradot csellel próbálja elfoglalni. Áruhában lopóztak be a várba, de felfedezték őket, és így tervük nem sikerült.⁶⁰

Hogy a vár a császár kezére került, ismét jobban előtérbe került a jobbágyok vármunkája, melyet olykor nemcsak a főkapitány, hanem a nádor is sürget.⁶¹ Ezekre az évekre esik Eggennek a felmérése is a várról. Úgy látszik, hogy amióta a császár visszakapta a várat, mintha valamivel jobban törődtek volna vele.

Az 1671-es vármunkákra részletesebben kitérünk, mert nagyon jól rávilágít a korra, és a várnak teljesített jobbágmunka körülményeire. Ebben az évben Ecsed és Kálló a vármunkát sürgeti a megyénél. A vármegye követeket küld ki, hogy ezek felülvizsgálják az ottani állapotokat. Július 7-én a követek jelentést tesznek, és rendelkezés megy a négy járás szolgabírájához, részletezve az egyes járások feladatát.⁶² A megyei közgyűlés döntése szerint 600 kassai forintot ad egy vagy két részletben, és 200 szekeret, „amely szekerek közül, melyek erdőköz közelebb vannak, két gerendát tartoznak szállítani. Ha valamely szekér pedig az említett gerendákat nem szállítja, vagy nem tudna az erdő távolsága miatt szállítani, az egy nappal tovább tartozik dolgozni”.⁶³ Azonban a munkára csak 25 szekér ment el a 200-ból, ugyanis ekkor volt a nyári munkák ideje. A kállai parancsnok ismételten kér:⁶⁴ 1. kétszer 100 szekeret 6—6 napra; 2. gerendákat a híd javítására; 3. ötven munkás férfit, nem gyermeket; 4. végül pedig a megígért pénz fizetését. A vármegye határozata: egy-egy napra 1371 személyt ad; továbbá gerendákat; de van egy kikötése: „Legkevésbé sem egyezünk abba bele, hogy a munkásokat az árok kitisztítására használják, mivel megyénkire ez az ügy nem tartozik.”

Jellegetes, ahogy a megye módosítja a kállói parancsnok kérését. Több szempontból mérlegel, és úgy látszik, intézkedéseinek nincs meg a kellő fogantaja. A jobbágyok egyszerűen tömegesen nem mennek el vármunkára, vagy pedig a gyermekeket küldik. A vármegye intézkedéséből az is kiderül, hogy bizonyos szempontból kellemetlenkedni is akar a várkapitánynak, mert az egyhetes vármunka helyett csak egy-egy napos munkát szavaz meg. Ez a vármunka szempontjából erősen hátrányos, mivel a napnak jórésze a munka megszervezésével telik el, másrészt ennyi munkással való bánásmód körülményesebb. A jobbágyok passzivitása derül ki a kállai kapitány október 5-i leveléből is, melyben 400 munkást kér a tégláégető kemencék kiásására, te-

⁵⁹ Nyíregyházi Állami Levéltár, Protocollum XII. fol. 161.

⁶⁰ *Acsády I.*: Magyarország története I. Lipót és I. József alatt. Budapest, 1898. 193.

⁶¹ Nyíregyházi Állami Levéltár, Elenchus I. fol. 293.

⁶² Nyíregyházi Állami Levéltár, Protocollum XIV. fol. 107.

⁶³ Nyíregyházi Állami Levéltár, Protocollum XIV. fol. 108.

⁶⁴ Nyíregyházi Állami Levéltár, Protocollum XIV. fol. 110.

kintve, hogy a szökések miatt korlátozott számban dolgoznak a munkások. A vármegye elküldött 72 munkást.⁶⁵

A december 1-i közgyűlés ismét tárgyalja a kállai kapitány kérését, melyben 1200 gerendát kér, 40 szekér vesszőt és tűzifát, és a német katonának fizetést, mivel ők végezték el az árok kitisztítását. A közgyűlés megígérte „annyi gerendát, amennyit 40 szekér egyszerre el tud szállítani; 20 szekér vesszőt, továbbá 16 szekér tűzifát, pénzben pedig 30 forintot”.⁶⁶ A megye tehát általában kevesebbet adott, mint amennyit kértek, ha ugyan nem maradt csak ígéret, és a többszöri sürgetésre mindig szükség volt.

A Wesselényi-összeesküvés után, mikor a kállói vár őrsége átpártolt a felkelőkhöz,⁶⁷ a bécsi udvar bosszúpolitikája miatt megnőtt a földönfutó kurucok száma. A várakba német helyőrségeket raktak. Kálló várának ekkor lett először német ember a főkapitánya.

1672 júliusában Szuhay Mátyásék foglalták el,⁶⁸ de nem tartósan. A következő évtől a bujdosók helyzete megnehezedett, mert a hajdúk egyetemlegesen labancok lettek. 1676-ban a kurucok ismét ostromolják Kállót, de Schmidt és Barkóczy lövészei elűzik őket.⁶⁹ 1681-ben Teleki Mihály Kálló várát elfoglalta. Ebben az ostromban vett részt Bethlen Miklós, aki így számol be erről az eseményről: „Menénk Kálló alá; lövők, ostromlák, a városát hamar megvevék, felégeték, osztán a várat kicsinysege, belécsorult gyenge cseléd sokasága feladatá a némettel. Ez is volt kétszáz, kit elbocsátának fegyver nélkül, csak a tiszteknél hagyván meg a fegyvert, és kísérteték a rakomazi sánchoz.”⁷⁰ Ez időben tehát a várőrség létszáma körülbelül ugyanaz volt, mint a vár építése óta mindig. Teleki ez alkalommal csak néhány napig tartotta megszállva a várat, mivel a török segélycsapatok visszafordultak, így a várat kiürítette. De a labancok kezén sem volt sokáig, mert Apaffy Mihály a következő évben megint elfoglalta. 1685-ben, mikor Eperjes elvesztése után Thököly csillaga lehanyatlott, ő is erre húzódott vissza, és mikor Kállót kénytelen volt elhagyni, Nagyváradon már Ahmed pasa várta, hogy bilincsbe verje. Seregének nagy része Barkóczy István kállai főkapitány, a híres huszárezredes lettette a hűségesküt a császárnak.⁷¹

Caraffa vértörvényszéke miatt, melynek Szabolcsban a képviselője Sombach kállói kommandáns volt, az elkeseredett magyar népből az újhelyi vásáron tört ki az elnyomás iránti gyűlölet, és ez felkeléssé nőtte ki magát. Tokaji Ferenc vezetésével 1697 júliusában elfoglalták Tokaj és Kálló várát. Ez a fegyvertény azonban a mozgalom utolsó eredménye is volt, mert Nyírbátor alatt szétverték őket.⁷²

A Rákóczi-szabadságharc megindulásában is fontos szerepet játszik Kálló. A Felső-Tisza vidéke 1703-ban a kurucok kezén volt, s a felkelés ekkor még a népi mozgalom jegyét viselte. Szabolcs megye nemessége a kisvárdai várba húzódott, várakozó álláspontra helyezkedve. A hajdúk viszont csak

⁶⁵ Nyíregyházi Állami Levéltár, Protocollum XIV. fol. 119.

⁶⁶ Nyíregyházi Állami Levéltár, Protocollum XIV. fol. 119.

⁶⁷ *Reiszig E.*: i.m. 445.

⁶⁸ *Reiszig E.*: i.m. 446.

⁶⁹ *Acsády I.*: Magyarország története I. Lipót és I. József alatt. Budapest, 1898.

47.

⁷⁰ *Bethlen Miklós* Önéletírása. Budapest, 1955. I.k. 317.

⁷¹ *Acsády I.*: Magyarország története I. Lipót és I. József alatt. Budapest, 1898.

436.

⁷² *Reiszig E.*: i.m. 448.

úgy voltak hajlandók Rákóczihoz csatlakozni, ha elfoglalja a kállói várat. Rákóczi Emlékirataiban a következőképp számol be a vár elfoglalásáról: „Megszemléltem az erődítményt és rohamot határoztam. A diószegi csapatok olyan dühvel támadták meg az erőd kapuját, hogy fejszeceapásokkal akarták bevenni. Ennek a vállalkozásnak semmi eredménye nem volt. Semmim sem volt, ami az ostromhoz szükséges, és más eszközök híján az égő nyilakhoz folyamodtam, hogy ezekkel felgyújtsam a bástyához egészen közelálló házakat és istállókat . . . Csakugyan felgyújtottak egy házat, de ezt a tüzet hamar eloltották. Mégis ez a tűz adott alkalmat a lakóknak arra, hogy a parancsnokló hadnagyot megadásra kényszerítsék. Ez a tiszt negyven emberből álló helyőrséggel együtt pártomra állt. A várban négy kis ágyút és néhány mázsa lőport találtam. Ebből állt tüzérségem.”⁷³

Rákóczi szavai nemcsak azért érdekesek, mert megtudjuk, hogy a kállói várban szerezte első ágyút, hanem az is kiderül, hogy melyek voltak a vár gyenge oldalai. Elsősorban a vár kicsinyisége volt a nagy hibája, ez volt a második ismert ostrom, mikor azért kellett a várat feladni, mert a mellette fekvő város lakossága nem fért el benne. Második nagy hibája volt, hogy gyenge volt a tüzereje. Ha Rákóczi kicsiknek mondja az ágyúkat, ez valószínűleg annyit jelentett, hogy ezek még ama ágyúk voltak, melyeket Rüber kassai kerületi főkapitány juttatott ide. A várnak a főkapitánya ekkor Noel Ágoston volt,⁷⁴ és Rákóczi szempontjából csak szerencsés körülmény lehetett, hogy katonáinak nagy részével nem volt otthon. Eckstein János hadnagy, aki a kállói várat védte, Rákóczinak vitéz katonája lett, s szomorú halállal pusztult el: mint Veszprém várának a kapitánya a rommá lőtt várban megadta magát Heister tábornoknak, az pedig kivégeztette.

Rákóczi szabadságharcának az utolsó részében is szerepet kap Kálló városa. 1710 decemberében kuruc csapatösszevonás helye, majd 1711 januárjában innen indul ki Károlyi, hogy Pálffyval találkozzék, aminek eredménye a vajai megbeszélés és rövid fegyverszünet lett.⁷⁵ De ezeket a szomorú időket a kállói vár valószínűleg már nem érte meg. Rákóczi 1704. február 11-én kiadta a parancsot Kálló várának „elhányatására”.⁷⁶ Ezt a parancsot ugyanaz év szeptemberében megismétli.⁷⁷ Két év múlva azonban Kálló vára még mindig állott, ezért ismét megsürgeti a lebontási parancsot. Azonban ekkor a jobbágyok a munkácsi vár erősítésén dolgoztak. Reiszig szerint 1709-ben került sor a lebontásra.⁷⁸

Hogy mi indította Rákóczit arra, hogy azt a várat, amelyet elsőnek hódított meg, lebontassa, az említett első sürgető rendelet szűkszavúan azzal magyarázza meg; „mivel Kálló vára eddig nagyobb karara, mint sem hasznára leven az Nemes Orszagnak . . .” E mögött az általános indokolás mögött valószínűleg azt kell keresnünk, hogy a fejedelemnek nem állt elég anyagi erő rendelkezésére, hogy korszerűvé tegye a várat. A vár egyrészt bővítésre szorult, másrészt korszerűtlen volt. Ha a lebontás tényleg megtörtént, sok munka bizonyára nem volt vele.

⁷³ II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Ford: Vass I. Budapest, 1948. 44.

⁷⁴ Nyíregyházi Állami Levéltár, Elenchus I. fol. 294.

⁷⁵ Lukinich I.: A szatmári béke története és okirattára. Budapest, 1925. 41.

⁷⁶ Nyíregyházi Állami Levéltár, Fasc. 5. act. no. 5.

⁷⁷ Nyíregyházi Állami Levéltár, Fasc. 5. act. no. 6.

⁷⁸ Görömbey P. id.: Nagy-Kálló. Szabolcs vármegye. Szerk.: Borovszky S. Budapest, 1900. 154.

1711-ben törvényileg megszüntették a várkapitányságot, de a vár maradványai még sokáig fennálltak. Egy 1755-ből származó térkép (XVIII. t. 2) még feltünteti a vár falait úgy, ahogy voltak, de a külső védműveket a felvételező geometra, Kovács György már kikerekíti: tehát már abban az időben azok formája kivehetetlen volt. Helyi hagyomány szerint a református templom tornyát a vár anyagából építették. A tornyot két alkalommal építették, először 1732-ben, másodszor 1806-ban.⁷⁹ Általában véve az elhagyott régi épületeknek az a sorsa, hogy anyagát elbontják és felhasználják. A kállói vár esetében ez a helyzet még napjainkban is fennáll.

Ma a vár területének nagy része be van építve (XXIV. t. 2). A bástyák és a kötőgátak helyén magasabban vannak az épületek és a kertek. A régi várárok helye valamivel mélyebben fekszik, kelet felé azonban, ahol legmagasabbak még ma is a volt bástyák földtömegei, a tövükben levő réten még ma is megcsillan a víz (XXV. t. 1). A város közepétől a Hunyadi köz visz a vár helye felé. Úgy látszik, hogy ez a kis utca a várnak köszönheti létét. A mai Béke, azelőtt Karám utca a régi várhid és várkapu helyén megy (XXV. t. 2). Az Eggen-alaprajz várhídjának jellegzetes, nyugat felé hajló görbülését az utca eleje megtartotta. Balról a Béke utca 6. és 8., illetve jobbról a 9. és 11. számú házak már magasan fekszenek, ezek már a régi bástyák földanyagára épültek. A 6. számú ház telkén jópár éve 25 szekérnyi téglát kiszedtek a földből. Ezek a falmaradványok körülbelül két méter szélesek voltak, aljáig nem tudtak lemenni a talajvíz miatt. Ezen a telken találtak egy kör alakú, egyéb falakkal bekötött épületmaradványt. Ugyancsak ebben a kertben vályogvetéskor igen sok emberi csont került elő a falrészen kívül, továbbá előjött még egy tölgyfaajtó maradványa is.⁸⁰ A jelek szerint úgy látszik, hogy a bástyákban kazamataszerű helyiségek is lehettek. A Béke utca 8. számú telken szintén szedtek ki téglákat, itt kormos kövezetet találtak,⁸¹ ez a hely megfelelné a régi pékkemencék helyének. A 8. számmal szomszédos szám nélküli telken ma is vannak halomba rakva kiszedett téglák, méretük $4,5 \times 15 \times 28$ cm. A harmadik, délkeleti bástya helyén épült házak számozatlanok, ennek a tövében egy lándzsaszerű tárgyat találtak. Előkerült itt egy edényben elég nagy mennyiségű ezüstpénz is. Ezek a tárgyak elkallódtak; hogy megvoltak, többen megerősítették. A negyedik bástya a Béke utca 15. számú ház telkére esik. A 21. szám félig a várárok területén fekszik. Itt egy láda alakú koporsó jött elő, melyben egy rézmarkolatú kard volt. Ezt a koporsót visszatemették. A ház tulajdonosa pincéjét más telken talált és kifejtett téгла anyagából építette, sőt egy boltozatos helyiségben meszet is talált, amelyet a pincéje építésekor még fel is használt.⁸²

A vár területén és a városnak a templom és a vár közé eső szakaszán körülbelül 8 helyen találtak dongaboltozatos alagutakat. Ezek körülbelül 2 méter szélesek lehetnek. Egy részük a várban föld alatti járat lehetett. Kevésbé tudjuk megmagyarázni például azt a folyosót, amely a Hunyadi köz elején a vár és templom között keresztben helyezkedik el, mivel ennek mindkét iránya számunkra indokolatlan.

⁷⁹ Nagykállói ref. egyház iratai.

⁸⁰ Dobó István nagykállói lakos közlése.

⁸¹ Hídalmási-nővérek, nagykállói lakosok közlése.

⁸² Csordás Ferenc nagykállói lakos szóbeli közlése.

A kállói vár tökéletes típusa a XVI. század második felében keletkezett kisebb erődítményeknek. Nagyjából egyszerre épült, lényeges változtatás nem történt rajta. Ismerjük alaprajzát, a várfalak keresztmetszetét (ámbár igen kevés maradványa van), ezeket a maradványokat pontosan tudjuk azonosítani a források segítségével, elég megbízhatóan tudjuk rekonstruálni állapotát és csaknem teljesen az életét. Története bevilágít a török harcok közepette élő magyarság viszonyai közé. Különleges helyzete — mivel három uralom találkozási pontjánál helyezkedett el — és kicsisége miatt, eleve nehezebb sorsra volt ítélve, mint a többi végvár. Mint végvár a török elleni harcban „Szabolcs megye oltalma”, Erdély és a királyi Magyarország között pedig minden támadás első célpontja; Boeskytól Rákócziig több szabadságmozgalmunk megindulásának és megszűnésének is tanúja volt.

Koroknay Gyula

LA FORTEZZA DI KÁLLÓ

Dell'antica fortezza di Kálló (comitato Szabolcs) non si vedono nei nostri giorni sulla superficie della terra che dei resti difficilmente riconoscibili. Sono le incisioni dell'epoca a offrirci l'aiuto massimo per conoscere il castello nelle sue particolarità. Fra le otto incisioni conosciute ci servono nelle ricostruzione della forma della fortezza sopra di tutto una italiana, del seicento, e quella di G. Merian—Sicha del 1665. In integrazione di quest'ultima Eggen disegnò nel medesimo anno il profilo trasversale del sistema e la pianta del castello.

La fortezza di Kálló fu eretta alla parte sudest della città di Nagykovács. Era quadrata, avendo press'a poco la forma di una stella regolare, costruita secondo il sistema vecchio-italiano, ed era assai piccola. Le sue rampe, costruite di terra, avevano un'altezza di sei metri, appoggiate di fuori per un muro di mattoni e nell'interno da una fila di pali. La sua guarnigione fu composta, insieme agli ussari abitanti nella città, di 350 uomini approssimativamente.

E La fortezza di Kálló fù costrutta negli anni 1570—1573 dal capitano maggiore Rüber, di Kassa, il quale impiegava a questo scopo una parte del denaro destinato a costruire la fortezza di Szendrő. Kálló fu destinato a proteggere il territorio di Szabolcs, rimasto senza difesa, fra le fortezze di Écsed e di Tokaj. Siccome molta parte di esso fu improvvisata, si doveva restaurarlo sovente. Ma soltanto nella seconda parte del XVII° secolo venne il turno di una modificazione più importante. A quest'epoca fu costrutta la zona esteriore di difesa.

Siccome la fortezza di Kálló fu elevata nel punto d'incontro di tre territori sottostanti a tre sovranità differenti, essa divenne il primo bersaglio d'ogni aggressione. Per questo, ed anche poichè la fortezza era piccolissima, anche i movimenti per la liberazione nazionale ungheresi consideravano l'occupazione di Kálló come il loro primo passo obbligatorio. Così, per esempio, la fortezza fu occupata, come prima piazza forte nei movimenti di Boesky, di Bethlen, nelle campagne dei due Giorgio Rákóczi, nel corso del movimento

di Szuhay-Kende, durante la cospirazione di Wesselényi, nel sollevamento di Tokaji-Szalonta ed anche all'incominciare della guerra di liberazione, condotta del principe Francesco Rákóczi II.

Gyula Koroknai

КРЕПОСТЬ КАЛЛО

От бывшей крепости Калло (в комитате Саболч) над поверхностью земли до наших дней сохранились лишь трудно распознаваемые остатки. Наилучшее представление о давней крепости дают гравюры того времени. Нам известно всего восемь таких гравюр; самыми достоверными воспроизведениями крепости являются одна итальянская (17-ого века) и гравюра Г. Мерьян-Сиха (1665 года). Последняя была дополнена в том же году рисунком Эггена, изображающим поперечный разрез шанца (с маштабом).

Крепость Калло была расположена в юго-восточной части города Надькалло; это было четырехугольная, почти правильно звездобразная, небольшая крепость, построенная по древнеитальянской системе, с земляными шанцами высотой в 6 метров, поддержанными снаружи кирпичной стеной, изнутри же — изгородкой из жердей. Гарнизон крепости составлял, вместе с проживающей в городе конницей, примерно человек 350.

Крепость была построена в 1570—73 годах Рюбером (начальником города Кашша), из суммы, предусмотренной для постройки крепости Сендрэ; она служила для обороны незащищенного пространства между крепостями Эчед и Токай, т. е. территории комитата Саболч. Значительная часть крепости была построена наспех, вследствие чего она повторно нуждалась в ремонтировании. Существенное переустройство — создание внешней зоны обороны — производилось в 17-ом веке.

В виду того, что крепость лежала в точке соприкосновения трех территорий, каждая из которых находилась под другой властью, она была первым объектом каждого нападения. Этим, а также небольшим размером крепости, объясняется тот факт, что первым шагом венгерских национально-освободительных движений являлось взятие крепости Калло. Так например, в эпоху Бочкаи и Бетлена, при походах обоих Дьердь Ракоци, во время движения Сухай-Кенде, при заговоре Вешеленьи, во время восстания Токай-Салонтай, и наконец, в ходе освободительного движения Ференца Ракоци II — крепость Калло была взята раньше всех остальных фортификаций.

Дюла Корокнай

SZABOLCS MEGYE STATÚTUMAI
A PÁSZTOROK MEGRENDSZABÁLYOZÁSÁRA
A XVIII. SZÁZADBAN

I.

Szabolcs megyében a XVIII. század folyamán az állattartás a gazdálkodásban sokkal jelentősebb szerepet játszott, mint egy századdal később. A megye nyugati részén, a Hortobágy és a Tisza mentén a Debrecen tulajdonában levő Mátá, Zám, Ohat; Tiszacsege határában Cserepes; Polgár mellett Margita; Tiszadátától és Tiszadobtól délre Dankó, Tikos, Reje; Balmazújváros határában Hort, Tacsiló, Karinkó; Böszörménytől nyugatra Pród, Bagota, a Rét és Vid; Nánáson Tedej; Szoboszló külső legelője, az Angyalháza; Nádudvaron a Nagyzádor földrajzilag is összefüggő puszták voltak. Ezeket a legelőket szántóföldek sehol sem szakították meg, a falvak is a puszták peremén állottak. A megye belsőbb területein, Újfehértó határában a Vadas, Szegegyháza, Micske; Nyíregyházától nyugatra Sima és Királytelekpuszta; a Nyírség délnyugati részén Biri, Aba, Ártánháza, Szennyes, Fülöp kisebb-nagyobb lakott falvak közé ékelődött hatalmas, 10—12 000 holdnyi legelőterületek voltak. Ezeket a pusztákon sem volt jelentősebb földművelés 200 évvel ezelőtt, hanem a földesurak, egyes nagyobb jószágtartó falvak gazdáiból alakult bérlők, vagy sőréggazdák gulyái, ménesei és nyájjuhai legeltek rajtuk. A Nyírség északi részén, a Rétköz mocsarai közt és a Tisza árterét kísérő mocsári tölgyerdőkben sertések nyári legelői és téli makkoló helyei voltak. A mostaninál jóval nagyobb kiterjedésű megye felét a XVIII. században bízvást legelőnek lehet tekinteni.

A Nyírség belsőbb területein, a sűrűn települt, kishatárú falvakban ugyan kevés volt a legelő, de az akkor még általános ugarfordulás gazdálkodási mód mellett az ilyen falvak határának egyharmad része legelőnek volt hagyva, ahova a falu ígásjóságga, fejőscsordája, borjúcsordája, csürhéje naponta, vagy a mezei munka szüneteiben kijárhatott. Az ilyen falvak határában természetesen nem alakulhatott ki az állattartásnak az a formája, amely a XVIII—XIX. században még oly jellemző volt Debrecen, a hajdúvárosok és Nyíregyháza gazdálkodására is.

A XVIII. században az állattartásnak két alapformája élt egymás mellett. A ház körül tartott igavonó, fejős és növendék jószágot — lovat, ökröt, fejőstehenet, juhot, sertést — a falvak, városok közvetlen közelében elterülő *csorda-*, *csürhenyomáson* vagy *ugarnyomáson* legeltették. A háznál tartott jószágot naponta reggel kiengedték a legelőre, este pedig hazahajtották fejés, etetés céljából. Lényegében nem változott a helyzet akkor sem, ha — mint a fejős juhnyájak esetében — azok a legeltetés időszakában éjjel-nappal a legelőn voltak, vagy ha a tavaszi munka elvégzése után aratásig, nyomtatásig az ígásökröket, szekeres lovakat néhány hétig *kíntháló* csordákban, ménesekben éjjel-nappal a legelőn tartották. Az állattartásnak ezt a formáját *kezes tartásnak* mondták, s az ilyen kezes jószág pásztorai, a csordások, csürhések, fejősjuhászok lényegében bent éltek a falu közösségében, csak foglalkozásuk

különítette el őket a jobbágyfalu egyéb szegényebb rétegeitől, a zsellérektől és napszámosoktól.

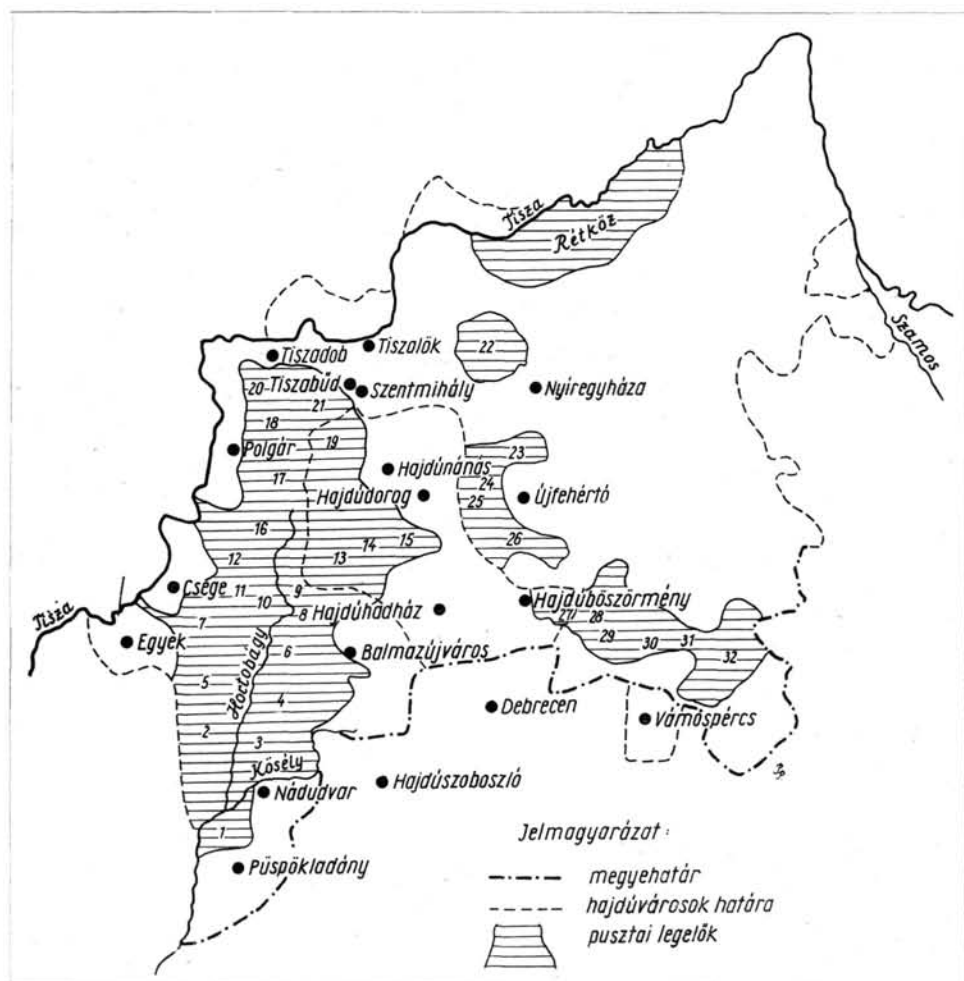
A távolabbi pusztákon a jószágtartás módja másként alakult. A pusztákon a XVIII. században részben maguk a földesurak, részben a városok — főleg Debrecen, Szoboszló, Bőszőrmény és Nánás —, de a falvak közül is Püspökladány, Nádudvar, Csege, Polgár jószágtartó gazdáinak *tökemarhái, szilajménesei és nyájjuhai* legeltek. A nagy jószágtartó helyek közé a század végére már felsorakozott Nyíregyháza és Nagykálló is. Nyíregyháza lakosai a század második felében Császárszállást, Micskét, Vadast, Szegegyházát és Királytelekpusztát bérelték heverő marhájuk számára, a kállóiak pedig Abapusttát és Fülöpöt.¹ Ezek a *heverő*, vagy *szilajmarhák* kora tavasztól — amikor a legelő megzöldült — késő ősziig — leginkább az első hó leeséséig — a legelőn jártak, ezeket nem fejték és nem igázták, az ilyen jószág legfeljebb súlygyarapodásával vagy szaporulatával fizetett a gazdának. A pusztákon járó nyájjuhoknak sem volt egyéb haszna a szaporulaton és az évi egyszeri nyíráson kívül.

A megye egyéb pusztáin, főleg Keresztúton (ma Kótaj); Tiszaeszlár mellett Bashalmon; Tiszalök határában Hajnaloson; a Balmazújvárosához tartozó Horton *sőrés gazdák*, nagyrészt erdélyi örmények béreltek legelőket, ahol tavasztól ősziig hizlalták vásárra szánt sőremarháikat, s legtöbb esetben itt is teletették a kaszált, vagy vett takarmányon. A XVIII. század második felében az erdélyi juhászok rendszeresen lejártak teletetni juhaikkal a Tisza menti és Hortobágy melléki pusztákra.²

A szilaj állattartási mód a földművelés alá fogott pusztákon folyó gazdálkodásra is rányomta bélyegét. A jószág a hó leesése után és a tél leghidegebb időszakában a ridegtartás mellett is rászorult a takarmányra és védelemre. Az egész télen kintjáró juhok számára nádból, vesszővel korcolt *kosarakat*, szélfogókat állítottak; a szarvasmarha és ló éjjelre trágyából, gazból rakott garádjával kerített, nyitott, fedetlen akolban, karámban talált védelmet az időjárás és gyakori farkasveszedelem ellen. Debrecen határában a teletető szállások a XVIII. század elején még csak az erdős pusztákon állottak, ahol a jószág tovább talált természetes legelőt, az erdők nagyobb védelmet nyújtottak a téli viharok ellen, és az erdei tisztásokon kaszált takarmányon a sanyarú téli időben ki lehetett tartani a jószágáulományt. Ugyanilyen teletető szállások voltak a Tisza menti erdőségekben is. A sőrés gazdák jószágaikat a bérelt legelőkön nyáron betakarított takarmány körül teletették.

¹ A pásztorkodás két alaptípusára vö. *Balogh István*: Szabolcsmegyei pásztorösszeírás 1796-ból. Ethn. LXX. 1959. 291—312. — Nyíregyháza legelőbérletére: Nyíregyháza Állami Levéltár, Nyíregyháza Városi Levéltár 1761/12, 16, 1763/1, 1794/3, 7. Az 1772-ben felvett urbárium szerint „panaszolják a lakosok, hogy határjoknak azon része, amelyen a legelő helyek vagon, homokos és száraz időben kevés hasznát veszik. Ide járul az is, hogy mivel a nép nagyon elszaporodott, kénytelenítettnek *heverő marháik* számára pusztákat árendálni, ahová néha *vonó marháikat* is elhajtják”. 1773/81. Nyárády Mihály szíves közlése.

² Debrecen. Állami Lvt., Városi Lvt. Prot. pol. 1749: 352. sz.; 1753-ban Nyíregyháza, Szentmihály, Sima, Tedej, Eszlár, Nagyfalva, Kenézlő és Ibrány határában, illetve pusztákon 7000 darab, 1754-ben Szentmihály, Dob, Eszlár, Nagyfalva, Rakamaz és Buj határában 3842, 1756-ban Nyíregyházán, Nagyfaluban, Eszláron, Rakamazon, Oroson 5518 és 1758-ban Nyíregyházán, Szentmihályon és Nagyfaluban 3317 darab juhot teletettek a Szelistyéről (Szeben megye) való juhászok. Nyíregyháza. Áll. Lvt. Fasc. 55. no. 156. 1754; Fasc. 59. no. 106. 1758; Prot. pol. 21. fol. 303, 327.

9. kép. Pusztai legelők Szabolcs megyében a XVIII. században. 1. Makkod 2. Nagy-Zádor 3. Szelencés 4. Angyalháza 5. Zám 6. Mátá 7. Ohat 8. Vókonya 9. Hort 10. Daraksa 11. Kecskés 12. Cserepes 13. Rét 14. Pród 15. Vid 16. Margita 17. Kapros 18. Tikos 19. Tedej 20. Reje 21. Dankó 22. Királytelek 23. Sima 24. Vadas 25. Szegegyháza 26. Micske 27. Poroszló 28. Aba 29. Aradvány 30. Bagos 31. Ártánháza 32. Fülöp

A század közepétől kezdve azonban a teletetésnek más — a földműveléssel bizonyos kapcsolatban álló — formája is kialakult. Ugyanis késő ősszel, vagy tél beálltával a nyári legelőn járó, több — sokszor 50—100 — gazda jószágából álló gulyákat, méneseket, nyájjuhokat *szétverték* és minden gazda maga gondoskodott jószágállománya gondozásáról, őrzéséről és eltartásáról. A teletetés úgy történt, hogy minden gazda a maga *mezei szállására* hajtotta jószágát, vagy több gazda összeállva, sorban felváltva őrizte s legeltette az ugarokon, levágatlanul maradt tengeriföldeken a heverőmarhákat.

A mezei szállások a földművelés alá feltört pusztákon keletkeztek, nagyobb számban azonban Szabolcs megyében csak a XVIII. század második

harmadában tűntek fel. Rendeltesük már ekkor is kettős volt. Nyári időben a mezei munkák, szántás-vetés, aratás és nyomtatás idején a lakóhelytől való nagy távolság miatt a kint dolgozóknak nem lehetett naponta hazajárni, ezért az emberek számára valami menedék, kunyhó, az igásjószág számára pedig ól épült. A gabonatermés szalmája nyomtatás után a szántóföldön maradt, ezt sem lehetett a városi házhoz szállítani, téli időben a mezei szálláson használták fel takarmányozásra. Ezért a mezei szállások télen a szilajjószág számára *teletető szállásul* szolgáltak, ennek következtében a jószágot gondozó egy-két pásztor is állandóan itt tanyázott. A XVIII. század második felében a mezei szállások e kettős funkcióját világosan elárulják a rajtuk talált épületek.³

Az egykorú források lehetővé teszik e nagyméretű pásztorélet számos vonatkozásának nagy vonásokban való felvázolását. A pusztákon legelő jószágállományról csak néhány helyről vannak szórványos feljegyzéseink. De ezek is elegendők a hatalmas méretek sejtetésére. A debreceni pusztákon — amelyek ez időben Szabolcs megyéhez tartoztak — 1770-ben 17 szilaj gulyában 19 030 darab szarvasmarha, 4 ménesben 974 ló, 2 kondában 202 sertés és 12 juhnyájban 18 890 darab juh járt.⁴ A hajdúvárosokban 1764-ben felvett igen pontos összeírás szerint 6 szilaj gulyát, 2245 darab marhával; 6 csordát 2090 fejőstehénnel; egy ménest 143 darab lóval és 27 juhnyáját 18 742 juhval találtak.⁵

Az akkor is nagy értéket jelentő állatállományt aránylag csekély számú pásztor őrizte. A debreceni pusztákon 1770-ben 35 számadót és 104 bojtárt írtak össze, rajtuk kívül volt még 30—40 juhosgazda, akik maguk jártak fejős nyájaikkal, esetleg egy-két esztrengahajtó bojtárt tartottak. Más adatokból tudjuk, egy-egy gulya vagy nyáj mellett rendszeren 2—3 pásztor van,

³ A szállások legnagyobb számban és legkorábban a Szabolcs megyéhez tartozó debreceni pusztákon keletkeztek. 1728-ban a debreceni puszták közül Hegyesen 42, Mácson 38, Zeleméren 7, *tuguria seu szállás*-t írtak össze. Uo. Fasc. 29. no. 260. 1728.; ezek a szállások a század elején még aránylag kevés számban tűnnek fel, és igen valószínű, hogy nem is állandóan lakottak. Néhány évtized múlva azonban számuk is szaporodik, s kettős jellegük — nyáron földművelő, télen állatteleltető rendeltetésük — egy 1770-ben keletkezett összeírásból világosan kitűnik. Ebben az évben a Debrecentől nyugatra eső mezőségen — amely ez időben már eke alá került — hét pusztán 153 szállást írtak össze, a keleti erdőségen pedig 43-at. Ezek a szállásokon 99 olyan épület állott, amelynek egy szobája és kamrája volt, és 110 kunyhó. Ez utóbbiak is nyilván emberi tartózkodásra szánt épületek voltak. Jólal több azonban az ólak és aklok száma. Akol 372, ól 810 volt a pusztákon, mintegy 19 000 darab jószág számára. Az ólak és aklok mellett azonban nem minden esetben van kunyhó, ami azt bizonyítja, hogy a szállások egy része még csak a jószág téli tartására szánt ideiglenes építményekkel volt ellátva. A szállásokon 38 kintlakó családot írtak össze, 84 fővel. Ezek a majorosok vagy tanyások a nyári mezőgazdasági munkák ellátására laktak kint, télen természetesen a teletető jószágot is gondozták. *Szabó István*: A debreceni tanyarendszer kialakulása. Föld és Ember IX. 1929. 214—244. (klny. is); A korábban a debreceni erdőségeken feltűnő szállásokról határozottan megállapítható, hogy állattartással összefüggő funkciójuk volt.

⁴ Orsz. Lvt. Helytartótanács. Misc. Fasc. 93. no. 8.

⁵ Debrecen. Áll. Lvt. Hajdúker. Lvt. Fasc. 4. no. 19. 1764. A hajdúvárosokban sem volt egyforma arányú az állattartás. A nagy legelőkkel rendelkező Böszörményben, Szoboszlón és Hadházon a szilajmarha-tartás felülmúlja a csordákon járó jószágok számát. Sőt a kis Vámospécs is tartott a bérelt fülöpi pusztán egy szilaj gulyát; Nánásnak ez évben nem volt gulyája, de annál népesebb a két csordája. Amint már Debrecen esetében is megállapíthatjuk, a sertéstartás a hajdúvárosokban is jelentéktelen a nagyarányú juhtartáshoz viszonyítva. Ugyanilyen feltűnő a XVIII. században a következő évszázadhoz képest a szilaj lótartás csekély volta.

s mivel legtöbb falunak volt ez időben egy-két csordája, csürhéje és 4—5 juhnyája is, a pásztorok a korabeli jobbágytársadalomnak, ha számbelileg nem is túl nagy, de életformájuknál fogva igen sok gondot okozó réteget alkották. A század végén, amikor a pásztorkodás virágkorát élte, az egész megyére elrendelt, egységes szempontú pásztörösszeírás szerint 1401 *szilaj pásztort* (gulyást, csikóst, nyájjuhászt és kondást) és 503 *kezes pásztort* (csordást, csürhést, bivalyost, fejősjuhászt) találtak ebben a foglalkozásban.⁶

A két csoportba sorolható pásztorok életformája azonban nagyon különbözött egymástól. A kezes pásztorok bent éltek a falusi jobbágyközösségben, s őket a megyei és földesúri hatalom az akkori igazgatási és rendészeti módokkal még valahogy ellenőrizhette. De a mezővárosok és falvak távoli pusztáin élő szilaj pásztorokat a jószág tartó lakosokból szabad társulás alapján összeállott gazdaságokhoz az évi szegődés vékony szála kötötte. A földesurak magán gulyáit, méneseit a rendes lakóhelytől szintén távoleső pusztákon őrző pásztorokat sem igen lehetett sokkal jobban ellenőrizni, nem is szólva a sóretartó gazdák rendszeren távoli megyékből származó, ideiglenesen itt legeltető, vagy a Szebeni havasok teletetésre idejövő sőréséről és juhászairól.

A falvak és városok vezetősége ugyan igyekezett azon, hogy „magabíró emberek legyenek a számadók”, sőt Debrecen hivatkozott is arra, hogy pásztorai rendes adófizetők, többnek háza és földje van a városban, ez azonban aligha lehetett általános. Más adatok egybehangzóan bizonyítják, hogy még a számadók esetében sem volt mindig így — több olyan számadót találunk, akinek egy lábasjószágga sincs —, a bojtárok esetében pedig éppen nem lehet erről szó. A jószág tartó gazdákkal csak a számadó állott kapcsolatban, a bojtárokat már ő fogadta, és azok bizony gyakorta változtatták helyüket.⁷ Az egymással összefüggő kunsági, hajdúsági, bihari és szabolcsi, szinte egy országrészt kitevő legelőterületeken nagyjában azonos feltételek mellett, teljesen egységes életformában élő pásztortársadalom a jobbágyság földtelen, lakótelek hiányában helyhez nem kötött rétegéből toborzódott, amelyet az akkori közigazgatási szervezet a legkisebb mértékben sem tudott ellenőrizni. Az ilyesféle kísérleteknek a sokféle, egymást keresztező területi, gazdasági és politikai érdek eleve ellenszegült.

A pásztori életforma önmagában is elég lett volna arra, hogy a feudális kötöttségben élő jobbágytársadalom sokféle nyűgétől szabadon élő pusztai szabadokat, az akkori igazgatás szervei és a földesúri hatalom gyanakvással szemlélje. A század közepétől kezdve azonban országszerte mindinkább érezhetővé vált — főleg a nagy pusztákkal rendelkező keleti országrészekben és az erdélyi Középhegység vidékein — a közbiztonság megrendülése, az állatlopások elhatalmasodása, úgyhogy a kérdéssel hovatovább a helyi törvényhatóságokon kívül az országos kormányzerveknek is foglalkozni kellett.⁸

Míg a XVIII. századi, helyi hatóságok által hozott statútumok a valóságos helyzetből kiindulva csak a túlságosan szabadnak vélt életformát akarták valamiképpen ellenőrzés alá fogni, az 1780-as években az országos hatóságok az egész életformát létrehozó gazdálkodási és települési módon akartak vál-

⁶ *Balogh István*: Ethn. LXX. 1959. 300.

⁷ Uo. Nyíregyháza Áll. Lvt. Fasc. 55. no. 23. 1754.

⁸ *Marczali Henrik*: Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig. Budapest, 1898. 357, 415 (Szilágyi S.: Magyar Nemzet tört. VIII. k.).

toztatni, hogy a pusztai szállások és hegyvidéki szétszórt települések rendszerét megszüntetve, az ott lakókat könnyebben ellenőrizhető zárt, faluszerű településekbe vonják össze. E terv megvalósítása azonban a szándéknál alig ment tovább. Nagyon jellemző erre, hogy Szabolcs megye, amely a pásztorok megrendszabályozására már évtizedek óta kénytelen volt intézkedéseket hozni, a helytartótanács rendeletére azt jelentette, hogy területén pusztai szállások nincsenek, amik voltak is korábban, már lerombolták, különben sem lehetne a pusztai szállásokat zárt településekbe összevonni, mert akkor több földesúrnak lenne ugyanazon faluban telekrésze, ami teljes konfúzióra vezetne.⁹

Hogy a jelentés mennyire nem fedi a valóságot, azt más adatokból tudjuk. A szállások éppen ezekben az években szaporodtak meg Debrecen, Nyíregyháza, a hajdúvárosok, sőt néhány falu határába eső pusztákon is. Ez utóbbiak határain egyes földesurak már szörványosan majorokat állítanak fel, amelyek eleinte inkább jószágtartó helyek, és csak lassankint kezdenek, főleg a következő század folyamán, a szántóföldi művelés központjaivá válni. Még kevesebb sikerrel jártak a közbiztonság megromlásában — legalábbis a hatóságok hite szerint — oly nagy szerepet játszó pásztoréletforma megrendszabályozására hozott intézkedések. Mivel ezek a gazdálkodás módjának megváltoztatására eleve nem is törekedhettek, kénytelenek voltak megalkudni a helyzettel és a legégetőbb bajokon igyekeztek segíteni. Az intézkedések és az intézkedésekkel kapcsolatos jelentések igen részletesen megvilágítják a közel két évszázadig fennállott gazdálkodási módot és életformát.

II.

Szabolcs vármegye első statútumai a pásztorokkal kapcsolatban a XVIII. század első évtizedeiből valók. Már 1730-ban rendelkezést hozott a megye, amellyel általánosan eltiltotta a marhapásztorokat a lótarastól.¹⁰ Ezt a statútumot két év múlva kénytelen volt megújítani, sőt ki is bővítette azzal, hogy a szolgabírák a lovakat elkobozhatják, és a pásztoroknál rejtőzködő csavargókat tartoznak elfogni.¹¹ A következő évben pedig — miután megállapították, hogy legtöbb lopásnak a gulyások, csikósok, kondások és hasonszőrű emberek az okai — elrendelték, hogy szolgarendű emberek semmiféle barmot vásárokon kívül a pusztákon eladni, a vevők pedig megvásárolni ne merészeljenek. Ha valakinek bármiféle eladó jószága lenne, lakóhelyének bírása, vagy esküdt emberei tudtával adja el. Akik ellenkező módon járnak el, mind a vevő, mind az eladó elfogattassék.¹² Igen valószínű, hogy mind a két statútum végrehajthatatlan maradt, mert 1751-ben újra megállapították, hogy a vár-

⁹ A mezei szállások rendezésére indított országos akcióval részletesen foglalkozik *Szabó István*: Agrártörténeti tanulmányok. Bp. 1960. 139–206. A Szabolcs megyei állapotokra Nyíregyháza Áll. Lvt. Prot. pol. 25. fol. 307. no. 29. 1780, fol. 351. no. 13. 1780., Fasc. 18. no. 338. 1780., Fasc. 18. no. 72. 1782.

¹⁰ Az intézkedés indokát az irat nem árulja el, csupán annyit mond, hogy a megye rendeletére a pásztoroktól elvett lovakat most ez alkalommal még visszaadják, de ezután, ha a gulyásoknál lovat találhatnak, a szolgabírák minden ellenszolgáltatás nélkül elvehetik. Uo. Fasc. 39. no. 140. 1730.

¹¹ Uo. Prot. pol. 19. fol. 358. 1732.

¹² Uo. Prot. pol. 19. fol. 404. 1733.

megye katonái számos, útlevel nélküli kóborlót fogdostak össze, a mezei pásztorok pedig saját jószágaik színe alatt gazdáiktól lopott marhákat adnak-vesznek. A pásztoroktól való állatvásárlás ezért még abban az esetben is tilalmas, ha az a falusiak jelenlétében áldomásivással egybekötve történik.¹³

A pásztorok lótartásának eltiltásával kapcsolatos rendelkezésnek 1752-ben és 1753-ban rendszeres cirkálásokkal akartak érvényt szerezni. 1752 augusztusában a vármegye cirkáló katonái a balmazújvárosi Hort pusztáról több debreceni gazda sőregulyájától elvitték a lovakat, a csegei Margitáról a gulyásnál levő szekeres nyerges lovat nyeregszerszámostól, a nyergen levő pányvaskötéllal együtt elkobozták. A következő év nyarán, hasonló portyázás során, a gulyások talyigáját felhányták, élelmüket, az ott talált nyergeket és bilyogvasakat, továbbá a lovakat összeszedték.¹⁴

A lovak elkobzásával érintett pásztorok és gazdák a megye alispánjához beküldött panaszukban előadták, hogy a vármegye rendelkezését lehetetlen megtartani, mert a szilaj gulyákat a pásztorok ló nélkül meg nem őrizhetik.¹⁵ A leginkább érdekelt debreceni gazdák és pásztorok panaszára a város átírt Szabolcs megye alispánjának. A magistrátus levelében előadta, hogy a megye katonáinak bizonyosan csak olyan utasításuk volt, hogy a gulyákon és méneseken lézengő gyanús embereket fogdossák össze, de arra aligha volt parancsuk, hogy a pásztoroktól az élelmet is elvegyék. Azt tudják, hogy a vármegye nem akarja megengedni a pásztoroknak a lótartást, azonban ebben

¹³ Uo. Prot. pol. 21. fol. 206. 1751.

¹⁴ Uo. Fasc. 54. no. 258. 1753. A panaszokból kiderül, hogy a gulyákon a lovak a gulyagazdáké, s nem a pásztoroké voltak. Azért tartották ott, hogy a pásztoroknak élelmet hordjanak rajtuk, a dögbőrt és faggyút pedig hazahordják. Máskor „gulyás gazda szolgálja vitte a szállásról a lovat oda, hogy a gazda a szállására menjen rajta takarmánya nézésére”. A margitai pusztáról elvitt ló sem a gulyásé volt, hanem a vásárra járó gazda lova, aki éppen akkor „a szentpéteri vásárra szándékozván, ugyanakkor az árendás sz. margitai földünkön legelő gulyák között az általa megáruztatott marhák kiszagatása körül foglalatoskodván” vitte magával a hátsulovát. A lovon *varrott sügyellős farmatringos nyeregszerszám* volt, *pásztori kantárrjával* és pokrócával. Az egyik debreceni gulyástól nemcsak a lovát vitte el, hanem „egy Újtestamentumát és több közönséges könyvét is elvették”.

¹⁵ Bossányi Ferenc nádudvari földesúr szerint „Vicze Ispány Úr böltsen tudgya, hogy az ilyen vad és gyakran megszaladni szokott gulyabeli marhának öszvekerítését a pásztor hanemha lovon, gyalog soha sem győzi . . .”; Csanádi Sámuel hajdúkerületi főkapitány írja: „A gulyásoknak és egyéb mezei pásztoroknak lovakat magok számára tartani tilalmas volna, de mivel ezek nem a sőrések lovai, hanem tulajdon magunkéi, nem is avégre adattattak oda, hogy idestova széjjel merjenek járnai, hanem csupán azért részszerint, hogy a magam sőremarhái között *húsz szilaj túllok lévén, kik soha kézben nem voltak, csak egy madárnak köztök való felreppenésétől is könnyen megriadván és megszaladván, hanemha lovat tartának, különben kár nélkül meg nem őrizhetik*, részszerint, hogy eleségben, sóban és egyébképpen is megfogytatkozván magoknak a sőréseknek segéccségre lehessen.”

Rhédey Julianna levele szerint: „Pünkösöd csonka hetében fiam kevés jószágimnak megtekintésére kimenvén, midőn gulyámat szemlélte volna, gulyám megszaladván, pásztorjaim gyalog meg nem téríthetvén, fiam szemeláttára *valami háromszáz darab marhám Siskovits Úr gulyájára szaladott, melyet is gyalog az nagy vadságok miatt gulyásom Siskovits Úr marhája között ki nem szaggattathatván, a gulyásom az Eötlsetől kénytelenítetett szekeres lovai között egy fakó nyerges lovat kérni, a ló pedig ugyan megvesztegetdvén, addig míg Eöttse visszaérkezvén, ménesemre bocsátotta . . .* Minthogy magam is látom és tudom, hogy jószágomat a nagy vadságnak miatta ló nélkül a gulyásom nem őrizheti, (hogy nékem is, néki is kára ne legyen) ménesemből egy Bélyeges gyermeklova rendeltem alá oly végre, hogy midőn a marhám megszalad, akkor a Ménespásztor fogja meg alá, hogy elszaladott marháimat rajta vissza kerítse, az után pedig bocsássa el.” Uo. Fasc. 54. no. 258. 1753.

semmi rációt nem látnak. A ló tartás eltiltásának legfeljebb az lehet az oka, hogy a megye véleménye szerint ló nélkül a pásztorok jobban akadályozva volnának a lopásban. Ez azonban aligha alkalmas mód a tolvajkodás megakadályozására. „Efelől ezer módot találnak benne, ha arra adgyák magokat, mert ha magoknak nem leszen is lovok, lesz az orgazdáknak, kepeczeknek és egyéb afféle embereknek, akik a gulyákat róják és ha akarják, ló nélkül is elhajthatják a marhát.” Ha a pásztorokat eltiltják a ló tartástól, inkább a gazdák szenvednek kárt. „A gulyákat gyalog embernek semmiképp sem lehet megőrizni, mert ha a marha megszalad, minthogy az igen gyakran megesisik, azt lehetetlen gyalog embernek megtartóztatni, hogy széjjel ne szaladgyon. Ha pedig egyszer széjjelszóródik, annál inkább nem lehet öszve keresni, akkor aztán bezzeg lophat, akinek tettzik, és a pásztor számot ad azzal, hogy a marha széjjel szaladt, hová lett nem tudgya, mert gyalog nem győzte kergetni, mint már most is megesett, sőt az alatt a szín alatt maga is annyit lophat, amennyit akar. Ha maga nem lopja is, a gonosz ember szeme láttára elcsavarinthatja előle a marhát, mert gyalog nem resistálhat neki, az mint ez nem régiben, hogy a lovakat elszedték, harmad vagy negyed nappal meg is történt.”¹⁶

Az ügy az év folyamán tovább gyűrűzött. A vármegye visszaírt Debrecennek, hogy régi statútumától el nem állhat, „mivel sok gulyás egész éjtzaka, de mint az experientia mutatja, egész héten is a gulyája mellett nem lévén, idestova lóháton tolvajkodik, úgy hogy ha éjtzaka két-három ló elvesz, vagy marha, virradtig más nemes vármegye közepén vagy túlsó szélén kézről kézre adván lovok által, a tolvajoknál állapotik meg”. A debreceni gulyások a városi tanácshoz adott panaszukban egyenesen kijelentették, hogy a vármegye katonái úgy bántak velük „mintha mi valami helytelen vagy tolvaj emberek volnánk, holott mi nagyobb részén itt való lakos adófizető emberek vagyunk”, és amennyiben a lovakat vissza nem kapják, a pásztorsággal felhagynak, a jószágokat a gazdáknak kézbe adják.¹⁷

Debrecen a gulyások panaszát és a megye katonáinak eljárását a budai helytartótanácshoz is feljelentette. Az ide küldött felterjesztés is elismeri, hogy a pásztorok között vannak tolvajok, de a lopásokban nem mindig ők a ludasok, mert más rendű emberek is járnak lovon lopni. A pásztorok nagy része adófizető polgár, és ha nekik nem is lenne lovuk, a marhakereskedés ürügyén gulyákat látogatóknak van, különben is a pásztorok ló nélkül is megtalálják a marhaelhajtás módját. A gulyásoknak a ló tartásra szükségük van, „mert ezen a tájékon a lovak és szarvasmarhák éjjel és nappal, télen és nyáron a legelőkön járnak, ezért annyira vadak, hogy a legkisebb zajtól, az égzengéstől, vagy bármilyen más oknál fogva megriadnak és széjjelszaladnak”. Ha a lovat elveszik tőlük, a kár megtérítésére nem lehet őket kötelezni, és a

¹⁶ Uo. Debrecen levele Szabolcs megyéhez. Fasc. 54. no. 258. 1753.

¹⁷ Az érdekelt 12 gulyás közül 10 debreceni adófizető volt, adójuk összesen 81 ft-ot tett ki; egy közülük Újvároson, egy másik pedig Egyeken adózott. Az elvett lovak és szerszámok értéke 531 ft volt. A tolvajok mihelyt észrevették, hogy a gulyásoknak nincs lovuk, azonnal elkezdtek a gulyákat kerülgetni. „Szathmári Mihály gulyáját egy éjjel mindig zavarta, és amint észrevették Bojtárjának egy negyedfü üszőjét el is hajtotta Nagy Jánosét, egy tehenjét elhajtván másnap a nádudvari földről jött vissza a kis borjára. Nagy Ferencét is edgyet ugyan a nádudvari földről szalasztották vissza. Uo. Fasc. 55. no. 23. 1754.

város polgárai kárára elhagyják a szolgálatot. A lopások meggátlására inkább általános érvényű rendszabályt kellene találni.¹⁸

Debrecen panaszára a helytartótanács felszólította Szabolcs vármegyét jelentéstételre. A megye jelentette, hogy a lovakat ugyan most az egyszer még visszaadta, azonban a gulyások nyergeslő tartástól való eltiltását a lopások megakadályozására a legalkalmasabb eszköznek találja, és a statútumot továbbra is fenntartja.¹⁹ A vármegye rendelkezései a következő évtizedekben többé-kevésbé érvényben is maradtak, sőt 1764-ben kiegészítették azzal, hogy minden földesúr a pusztákon tartott nyájai mellett levő pásztorait alkalmazásuk minőségét feltüntető bizonyáglevelekkel lássa el, amelyeket azok mindig maguknál tartani kötelesek.²⁰

A rendelkezések azonban aligha járhattak nagy sikerrel, mert 1775-ben ismét kénytelen volt a megye a kérdéssel foglalkozni. A részletes és 22 pontba foglalt statútum részben megismételte a több évtized óta fennállott szabályozásokat, részben kibővítette a csárdák, a mezei szállások, a mészárosok marhavágásának ellenőrzésével is. Az ellenőrzés végrehajtására a megye nyugati részén levő legelőkkal és a déli, erdőségekkel szomszédos falvakban, összesen 12 helyen, csendbiztosokat bíztak meg.²¹ Ez a statútum nagyjából már mindazt tartalmazza, amit két évtized múltán a helytartótanács által kidolgozott országos rendelkezés általánosan kötelezővé tett.

A pásztorokra vonatkozóan elrendelte a megye, hogy minden számadónak gazdája hiteles conventiós levelet adjon, a számadók esztendősi bojtárokat fogadjanak, „olyanokat, kiknek bizonyos levelek legyen, hogy nem valami tsapongó személyek”. Az ilyen leveleket vagy a helységek bírái, vagy a földesúr, vagy a szolgabírák adják ki, és a számadók saját levelükbe írássák be a bojtárjaik neveit. A pásztorok tanyáján „semmiféle bojongó s idestova tsavargó betyároknak tsak egy óráig is mulatni szabad nem lészen”, mert ha valahol ilyeneket találnak, ezek is, a számadók is, vagy ha az utóbbiak éppen nem lennének a jószág mellett, az ott talált bojtárok is tömlöcbe kerülnek.

Ha a számadó, vagy valamelyik bojtár a gulya mellől elszökik, vagy meghal, a legközelebbi helységbeli bírának vagy csendbiztosnak be kell jelenteni. A gulyák, ménesek, juh- és sertésnyájak, vagy göbolyök mellett levő pásztorokat be kell jelenteni a legközelebbi helység bíránál vagy csendbiztosánál. Minden számadó köteles hetenként a gondviselése alatt levő jószágot felnézni, és ha kóborló marhát talál közte, a bírónak vagy csendbiztosnak bejelenteni. Ha az ilyen bitang marhának 15 nap alatt nem akad gazdája, be kell adni a falusi bíró vagy szolgabíró kezébe. Ha a bitang jószágot elhallgatnák, annak árán felül a tolvajságra szabott büntetést fogják kapni.

Mivel „a pásztorok tolvajul sok marhát meg szoktak ölni, és aztán innen amonnan szerzett bőrökkel, mintha a marha megdöglött volna, szoktak számolni”, ezután a dögöt csak a falusi esküdtek jelenlétében szabad megnyúzni, a húsát pedig el kell ásni. A gulyásoknak, juhászoknak és göbolyösöknek nyerges lovat tartani nem szabad.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. Fasc. 55. no. 58. 1754. — Prot. pol. 21. fol. 293. 1754.

²⁰ Uo. Prot. pol. 23. fol. 41. 1764.

²¹ A statútum címe szerint a kóborlók és pásztorok szerfelett elharapódzott szabaddosságai és más hasonló szórú emberek káros és botránys cselekedetei meggátlását célozta, és a szomszéd törvényhatóságokkal is közölték. Uo., Fasc. 18. no. 33. 1775.

„A külső kortsmákon leginkább a kortsmárosok a nagy orgazdák, de amellet sok és nevezetes embereket lappangtatnak,” ezért a kocsmárosoknak uruktól hiteles levelük legyen, amelyben a cselédek név szerint fel legyenek sorolva. A szolgálkat esztendőre fogadják, fogadásukkor a bírának vagy csendbiztosoknak bejelentésük. A kocsmárosok, pásztorok és másféle emberek ne merjenek pásztorról vagy másféle gyanús embertől lovat venni, vagy cserélni, csak esküdtek jelenlétében, „különb legkisebb gyanúság férvén hozzájok, terhes rabságba ejtik magokat”.

A kocsmárosok kötelesek a gyanús, kóborló és korhelykedő vendégeket a legközelebbi község bírójának bejelenteni. „A pásztoroknak is egyáltalában sem nappal, annyival inkább éjszakákon a kortsmákon korhelkedni, mint-hogy abból nem tsak tolvajságok, de gyilkosságok is szoktak származni, meg nem engedtetik, mivel nekik az a kötelességek, hogy a reájok bízott jószág mellett töltsék idejüket.” A csendbiztosok azért főleg éjszaka járjanak a kocsmák és pásztoranyagok vizsgálására. Ha a pásztornak jószága elvész, csak nappal keresheti „mivel különben ilyen éjszakázó személyre ha reá találunk, rabbá tétetődik”.

„Vagynak még más helyek is, tudniillik a *pusztákon való szállások*, amelyek a tolvaj és kóborló embereknek nagy tanyájok szokott lenni”, azért a kintlakó szolgálkat gazdáik lássák el bizonyáglevelekkel. A csendbiztosok a pásztorokat hívassák be a helység házához felváltva két ízben, hogy minden pásztornak tudomására hozzák a rendelkezéseket. A comissariusok megfelelő lovas és fegyveres embereket tartsanak, s a pásztoranyagokat, a szállásokat és külső kocsmákat minden héten szorgalmasan megvizsgálják. Külön fel kell jegyezniük a pásztorok nevét és a pásztoroknál bekövetkezett mindenféle változást. A statútumok végrehajtása a falusi bírának külön kötelessége legyen. A statútumokat a helység házában ki kell függeszteni. A mészárosoknak megtiltották az éjszakai marhavágást, és elrendelték, hogy a vágásnál legalább egy esküdt jelen legyen.

A statútumokat hasonló természetű intézkedések megtétele végett Bereg, Ung, Zemplén, Borsod, Heves, Bihar, Szatmár és Ugocea megyéknek, Debrecennek, a Hajdú- és Jász-kun területnek is megküldötték.

A következők években nagyjából hasonló intézkedéseket hozott a szomszédos Bihar vármegye is, amellyel az együttműködés amúgy is a legszorosabb volt.²² Biharban a pásztorok hasonló természetű és mértéke ugyanolyan rendészeti feladatokat vetett fel, mint Szabolcsban. 1790-ben Bihar vármegye átírt Szabolcsnak, „hogy kivált az érmelléki és sárréti processusaiban az Alföldről és a szomszéd vármegyékből telelés végett idehajtott marhák mellett levő pásztoroknak színe alatt rossz kóborló emberek és tolvajok, kivált a ligeteken felette megszorodtak”, ezért a járásbeli szolgabírák legalább minden héten kétszer járják végig a pusztákat és a passus nélkül kóborlókat fogdossák össze. Kérték, hogy Szabolcs megye is tegyen hasonló intézkedést.²³

A telelpásztorok regulálására Szabolcs megye 1790 végén ki is dolgozott egy rendszabást, amely szerint minden telelés végett, vagy telelő marháját látni idegen helyről jövő pásztor, vagy gazda passussal rendelkezék, különben visszaküldik lakóhelyére. A szolgabírák az itt telelő jószágok pásztorait, gazdájuk nevével és jószágaik számával együtt írják össze, és az összeírást

²² Uo. Gestions-protokoll. 1788. március 29. 1199. sz.

²³ Uo. Fasc. 5. no. 387. 1790. — Prot. pol. 1. fol. 333. no. 2439. 1790.

a községek előjárásaival közöljék. Ezek pedig kötelesek legyenek hetenként megvizsgálni, hogy a telelő szállásokon gyanús emberek és idegenek nem lappanganak-e. „Hasonló szemes czirkálódást tegyenek és tétessenek a szolgabírák urak a magunk megyénkbeli pusztákon, szállásokon és tanyákon levő barompásztorok és kint telelő cselédek körül is, hogy azok mellett is holmi kóborló és zsvány emberek meg ne vonhassák magokat.”²⁴

A szabályozást a megye 1791 februári közgyűlése elfogadta, és még ez év tavaszán az első alispán felvette a szomszéd megyékkel az érintkezést a gonosztevők közös üldözésére.²⁵ Ilyesféle közös akció főleg a Hortobágy melléli pusztákon már az előző évben is történt, mikor Debrecen jelentésére a város, Szabolcs és Borsód megye, s a Hajdú kerület együttesen cirkáltatták végig fogadott katonákkal a legelőket és pusztai szállásokat.²⁶ Ez év nyarán azonban néhány ilyen banda ismét összeverődött, s már nemcsak alattomban gyakorolták a lopást, „de nyilvánosságosan is és szemeláttára a pásztoroknak erőszakosan a marhákat elhajtják, a mátai nagy hídnál levő csapláros maga megirta, hogy a tolvajok egész bátorsággal öten-hatan öszveadván magokat lappanganak a csapszékje körül, de mivel sokan vadnak, nem mer nekik a legkisebbet sem szólani.”²⁷

Szeptemberben a megye közgyűlése felhívta a főispánt és alispánt, hogy korábban a megyei ügyész által beadott javaslatra részletes elaborátumot készítsen el. Együttal elrendelték azt is, hogy a szolgabírák írják össze, ebben az esztendőben a megye négy járásában mennyi jószágot loptak el.²⁸ A jelentésből kiderült, hogy 1791-ben az egész megyében 168 lovat, 262 szarvasmarhát és 34 juhot hajtottak el a tolvajok. A lopások legnagyobb számmal természetesen a pusztai legelőkkel rendelkező falvakban fordultak elő.²⁹

A vármegyei ügyész jelentése szerint a megye börtöne főleg tolvajkodásért befogottakkal van tele, azért a legfőbb cél a lopások megakadályozása lenne. Ennek érdekében mindenféle adás-vevéssel foglalkozó kupecet személy-leírását tartalmazó passussal kell ellátni. A nagy kiterjedésű puszták ellenőrzésére a vármegye költségén fizetendő pusztagazdákat kellene tartani, akik a pásztorokat és a náluk lézengő csavargókat, s a pásztorszállásokat gyakorta bejárnák, az ott passus nélkül lappangókat összefogdosnák, és a jószágot csereberéleket, vagy hajtogatokat onnan kitiltanák. A jószágok adásvétele csak a falusi előjárások tudtával történhetne, az idegen helyre költözők pedig megfelelő passussal lennének ellátandók. A falusi előjárásokat arra is rá kellene szorítani, hogy a jószággal kereskedők a pásztorokkal ne legyenek barátságos viszonyban, és a mészárosok idegenektől vagy pásztoroktól vett állatot titokban ne merjenek levágni. Ugyancsak szükséges lenne a zárt településektől távoleső csárdáknak a tulajdonos földesurak beleegyezésével való lerombolása, mivel „az ilyen csaplárosok a tolvajok támoga-

²⁴ Uo. Fasc. 6. no. 106. 1791. A javaslat kidolgozói Szathmáry Király József alispán, Jármay Pál és Elek László táblabírák voltak.

²⁵ Uo. Prot. pol. 1. fol. 348. no. 167; fol. 348. no. 171. 1791.

²⁶ „Debrecen városa jelenti, hogy az alföldi vidékeken a rossz gonosztevők zabolázására rendelkezések tétessenek.” Uo. Prot. pol. 1. fol. 199. no. 1123. 1791.

²⁷ Uo. Fasc. 7. no. 674. 1791.

²⁸ Az új szabályzat elkészítésével Szögyény Imre másodalispánt, Elek László táblabíró és a négy első szolgabíró bízta meg. Uo. Prot. pol. 1. fol. 466. no. 23, fol. 468. no. 32. 1791.

²⁹ Uo. Fasc. 8. no. 901. 1792.

tóinak bizonyultak, és az ilyen helyeken szokták a bandák az összejöveteleiket tartani”.

A megye másodalispánjának, Szathmáry Király Józsefnek — aki maga is nagy szilajgulya-tartó birtokos volt — az volt a véleménye, hogy a passus mellett való jószág-adásvételt a szomszéd törvényhatóságokkal egyidejűleg kell elrendelni. A mezei szállások és pásztoranyak fokozottabb ellenőrzésére Pest és Heves vármegyék példájára minden faluban ármásokat — fegyveres jobbágyokat — kell felállítani, akik mindenféle jobbágyszolgáltatástól mentesek lennének. A vármegye katonáinak számát 29-ről 40-re, és fizetésüket legalább évi 50 Rhfrt-ra kell felemelni. A csaplárosok és pásztorok jószág adás-vevését a legszigorúbban megtiltaná, de a csárdák elpusztítását azért ellenzi, mert azok a pusztaságokban az utasoknak szállást, a nyári hőségben végzett mezei munkák idején a mezőn dolgozóknak enyhülést nyújtanak, bár ő sem tagadja, hogy a gonosztevők leginkább itt találnak menedéket.

Az 1792. április 16-án és következő napokon Kállóban tartott közgyűlésen a küldöttség bemutatta a 6 pontba foglalt részletes tervezetet. Az első pont szerint hitelt érdemlő — községi előjáróságok vagy földesurak tisztjei által kiállított — passus nélkül, vásárokon kívül jószágot adni-venni nem szabad. De az adásvétel még a vásárokon is csak a kirendelt hites személyek jelenlétében történhetik. A rendelkezést áthágó parasztokat tömlöcbe kell zárni, a nemeseket pedig a megyei törvényszék elé idézni. A marhakereskedők minden vételt és eladást a vásár helyén kötelesek útlevelükbe bevezettetni, a mészárosok a levágásra vett jószágot csak nyilvános mészárszékben vághatják le.

A második pont elrendeli, hogy „semmiféle pásztorról, vagy hasonló állapotú embertől sem a pusztákon, sem a falvakon, még kevésbé titkos helyeken megbízható személyek, vagy falusi bírák tudta nélkül jószágot sem venni, sem nekik eladni, sem velük cserélni nem szabad”. „A pásztoroknak kegyetlen büntetés alatt tilalmas útonjáróktól állatokat őrzésre átvenni azért, hogy kipihenjék magukat”, hogy ezáltal is kényszeríttessenek a vevők a vett jószágot lakóhelyükre hajtani, és ott a vételt igazolni.

A harmadik és negyedik pont intézkedik, hogy minden falu bírása mindazokat, akikre gyanú esne, szorítsa rá jószágaik tulajdonjogának igazolására, a megye által állított huszárok hadnagyának és káplárjának a gyanús emberekről jelentést tegyenek. Különösen a szállásokon (in tuguriis ac mansionibus vulgo szállások dictis) tartózkodók, a pásztorok és társaik gyakori ellenőrzését tartásuk szoros feladatuknak, és az itt útlevel nélkül talált kóborlókat fogassák össze. A cirkálás végrehajtására a megye 12 fegyveres katonát fogad, akik közül 6—6 havonként felváltva a hadnagy és a káplár vezetése alatt legalább 15 napon köteles szolgálatot teljesíteni.

Amint az ötödik pont elárulja „a nagykiterjedésű pusztákon és a falvaktól távoleső helyeken épült csárdák és szállások (tuguria vulgo szállások) szolgálnak a gonosz és ártalmas emberek menedékhelyül”, viszont a csárdák lerombolása nemcsak a földesurak jogait sértené, hanem az utasok és a mezőkön dolgozók kárára is lenne, a szállások megszüntetése pedig a megye terjedelmes pusztáin a földművelés és állattenyésztés előrehaladását gátolná, ezért mind a szállások, mind a csárdák fenntartását megengedik. Elrendelik ellenben, hogy az utaktól távoleső csárdákat az utak mellé kell áttelepíteni, hogy valóságos vendégfogadók legyenek, a szállásokon pedig a tényleges szolgákat és pásztorokat, s azok bojtárjait havonként legalább kétszer az

illető falvak előjárói az erre rendelt megbízható emberekkel ellenőriztessék, s az ott lappangó gyanús embereket fogassák el. Azok a csárdák, amelyek egy év leforgása alatt az utak mellett nem épülnek fel újból, lerombolandók.

A hatodik pont különösen kiemeli, hogy a közbiztonság romlása és a lopások megszorodása következtében a földművelés és az állattenyésztés óriási károkat szenvedett, ezért a legközelebbi országgyűlésre menő követnek az ügy egész országra kiterjedő rendezése céljából teendő javaslatokra utasítást adott.³⁰

A szomszéd törvényhatóságok részére hasonló intézkedések megtételére elküldött javaslattal kapcsolatban Szabolcs megye kijelentette, hogy az utasok és az adásvétel igazolására szolgáló passusokat azon év november elejétől mindenkitől meg fogja követelni.³¹

Ezzel a rendszabállyal egyidejűleg ismét felelevenítették a gulyások lótartásának eltiltására négy évtizeddel előbb hozott határozatot, és éppen úgy, mint az 50-es években, a csendlegények a nyár folyamán a pusztákat több ízben végigportyázták, hogy a gulyástanyákon található nyergeslovakat és a csárdákon lappangó gyanús személyeket összeszedjék. A csendbiztosok jelentéseiből kiderült, hogy a gulyások lótartása most is általános volt, éppen úgy, mint a korábbi évtizedekben.³²

³⁰ Uo. Fasc. 8. no. 309. 1792. Prot. pol. 2. fol. 48. no. 20.

³¹ „A tolvajoknak sokasága az egész országban, de főképpen ezen a Tiszamellyék környékeken annyira megszorodott, hogy a szomszéd a szomszédgyától nem bátor, amit keserves véres verítékével keres életében a lakos, azt egy ragadozó tolvaj egy éjzaka elemészti és csaknem társaságot állítottak, mitsoda fortélyokkal folytassák tolvajságokat.” Uo. Fasc. 8. no. 309. 1792.

³² Prot. pol. 2. fol. 109. no. 48. 1792. jul. 18. A pandúrok káplárja jelentése szerint július 2-án tett cirkálás során a csárdákon és a pusztákon 6 gyanús embert fogtak el, a debreceni, csegei, ároktői gulyákon és méneseken 8 nyerges lovat szedtek össze, részben nyergestől és pányvástól, részben nyeregszerszám nélkül. A lovak elvétele azonban nem ment baj nélkül, mert például Cserepesen „Szólke Istvántól egy lovat a csapszéken elvévén, de ugyan tőlünk visszavévén, úgy esett, hogyha a visszaadásban nem engedelmkedtünk volna, életünket elveszíteni kénytelenítettünk volna”. Néhány héttel később a portyázók hadnagya újabb lovakat szedett össze, ezek közül a meggyesi csárda istállójában talált lovat minden valószínűség szerint lopott volt. „Az istállóban találtam egy kisdéd, fekete *daruláb bélyegű* lovat. A csaplárnétól megkérdezvén, hogy mitsoda ló volna az magánosan az istállóban, azt mondotta, az nekünk a saját jószágunk, magánosan pedig azért van az istállóban, hogy az uram a többit a szekérbe fogván, Csegére ment. De midőn tovább is szorítottam, megvallotta, hogy már vagy tőröm, vagy tagadom, ez nem a miénk, egy debreczeni lókupecz, Szakmáry István, ki is több lovakat vitt ezen vásárra, ezt úgy mint megszabált lovat itt hadta, meg is alkudta az uram, hogyha megépül, visszajövetelével debreczeni Szakmáry Istvánnak 39 Vírt-okat fog érte adni, ha pedig megdöglik, meghadta, hogy nyúzzák meg, megelégszik a bőrvél is.” A lovat behozták Kállóba, de visszafelé jövet Aradványon „a csapszékben megállapodván, az ott levő csász ráesmért, hogy ez előtt két héttel éppen a csapszék előtt egy *zsványforma ember befördített bundában* ezen lovon itt megfordulván, kérdeztem tőle, hogy honnét jöjjön, azt mondotta, hogy Beregszászból, továbbá kényszeríttem arra is, hogy szállana le a lóról, de nem akart leszállani, csak lóhátról kenyerezett”.

A gyakori ellenőrzések miatt a gulyások minden módon meg akarták akadályozni a lovak elvitelét. „Berzéki István, Debreczen város gulyásának a lovát a tanya mellett találtuk, és hogy minket észrevett, lóra ülven, előttünk megszaladt, de utolértük, és minden szerszámostul elhoztuk a lovát, melyet már a tanya mellől harmadízben hoztunk el.”

„Gesztzi Miklósnak és Molnár Jánosnak a gulya mellett nem találván a lovát, vettük utunkat a füredi határ felé. Tek. Jósa Gábor úr ménese között megtaláltuk, és a számadótól kérdeztük, hogy kié lehetének ezek a sok nyerges lovak, azt felelte, én nem tudom, nem is láttam, hanem az éjszaka hozta ide Gesztzi, vagy Molnár.” Uo. Prot. pol. 2. fol. 109. no. 48. 1792., Fasc. 8. no. 1167. 1792., Fasc. 8. no. 1192., Fasc. 8. no. 1258. 1792.

A lovak elkobzása miatt először csak az érdekelt pásztorok próbáltak panaszkodni. A csegei, egyeki, ároktói és debreceni puszták pásztorai „ese-dező levelére” egy alkalommal a lovakat visszaadták, arra hivatkozva, hogy az új határozat még nem válhatott köztudomásúvá, de a tilalmat ismét megújították.³³ A debreceni gulyások panasza a gulyatartó gazdák és a város magistrátusa révén azonban nemcsak a vármegyét, hanem a helytartótanácsot is foglalkoztatta. A gulyatartó gazdák arra hivatkozva, hogy a pusztai legelőknél a várostól való távolsága, a jószágok szilaj volta és a tolvajok által gyakorolt füstöléssel való megriasztása miatt a gulyások a marhát ló nélkül meg nem őrizhetik, és ha lovat nem lesz nekik szabad tartani, nem kapnak majd pásztor. A városi tanács a gazdák érvelését majdnem szóról szóra átvette és továbbította részben a vármegyéhez, részben a nádor útján a helytartótanácshoz. A helytartótanács a kérelmet el is fogadta, és utasította a vármegyét, hogy a számadóknak engedje meg a ló tartást.³⁴

³³ Uo. Prot. pol. 2. fol. 129. no. 60. 1792. aug. 16., Fasc. 8. no. 886. 1792. Az egyeki előjárók nemcsak azt kérték, hogy az elvett lovakat adják vissza, hanem azt is, hogy a tolvajok kártétele megakadályozása végett és a marhák keresésére minden gulyánál egy-egy lovat tarthassanak.

³⁴ A debreceni marhatartó gazdák 1792. aug. 11-én a debreceni tanácshoz beadott kérvényükben elmondották, hogy az elvett lovakat a pásztorok a város közbenjárására visszakapták ugyan, de a vármegye a ló tartás tilalmát továbbra is fenn akarja tartani. Ezért a gulyások kijelentik, hogy nem akarnak tovább szolgálni, és kérik, a tanács lépjen közbe, hogy a pásztoroknak a hátslós tartás tovább is engedjék meg. A gazdák beadványa plasztikus hűséggel örökítette meg Debrecen gazdálkodásának módját a XVIII. század végén.

„1-o. Minthogy ez népes város és itten *nem annyira a kereskedés s manufactura, mint a marhatartás és azzal járó szántás-vetés és kaszdlítás* (minthogy itten folyóvíz nincs) *végzi és szennyedi az adónak és más publicumnak terhét. Itt a legelőmező, hol tudniillik a tehéncsordák, fejősjuhok, jármos ökrök, és szekeres lovak járások van, természet szerint nagyobb tágasságot kíván, mint másutt. Továbbá az ilyen legelőmező után vagynak a szántóföldek, amelyeknek a szántóvető embereknek számához képest jól ki kelljen terjedni, azért innét vagyon, hogy*

2-o. *A gulyák és ménesek túl lévén ezeken, messze esnek a várostól, és ami a legnagyobb tekintet érdemel, csupán csak azon részén vagynak ezen marhák a nemes város pusztáin, úgy mint napnyugat felé, mivel más oldalakon nem is lehetne a gulyákat tartani, mert más uraságok és helységek határa közel van, annyira, hogy a gulyák, ménesek, nyájjuhok és s.v. nyájsertések más oldalra tételtetnének, éppen nem férnének meg a nemes városnak azon keskeny határain. Innét vagyon tehát, hogy itten az illetén marhák távolabb esnek a várostól, mint más apróbb helyeken. Erre való nézve*

3-o. *Minthogy mi is gazda emberek lóháton menvén, sem szemlélhetjük meg marháinkat oly hamar, mint kisebb helységekből gyalog, örömöstebb oly számadó pásztorokat szándékoztunk fogadni, akiknek itten nemcsak házok, hanem szántóföldjük is legyen, akik többire civisek is, s mint más polgárok, quartírost tartanak és más egyéb közönséges terhet viselnek. Azért közönséges akarathól jobbnak esmértük, hogy magabíró emberek legyenek a számadóink, akiken megvehessük, ha a bojtárok gondviselatlensége által is kárt vallunk. És így*

4-o. *Mivel a számadók gazdaemberek, azok maga oeconomiája folytatása végett is szántó és szekeres lovakat tartanak, és tartani kénytelenek, és mikor ily messziről a gulyához indulnak, magok lovain mennek el.*

5-o. *Hol egy, hol más gazdának környül állása megkívánja, hogy vagy innét a marháját a gulyára hajtassa, vagy onnét haza, példának okáért; elvesz a fejőstehen fia, vagy borját elrúgja, vagy nem jó fejős, ilyen és más több ehhez hasonló okokra nézve ki kell a marhát hajtani. Ezeket pedig annyira hátslós nélkül nem lehet elvégezni.*

6-o. *Néha-néha megesisik, hogy a marhákat elfüstölik, vagy azok bogarzás miatt, vagy más okból is négy-öt-hat mérőföldnyire elfutnak, és szaladnak, szükséges akkor azok előállítására a hátslós.*

7-o. *A tolvajság annyira eláradt, hogy a tolvajok már nemcsak éjjel, de fényes nappal is kiugratják a nyájból a marhát, mégpedig lóháton járó tolvajok, ezek kergeté-*

A pásztorok regulálására indított helyi akció 1792-ben azonban már beletorkollott az országos rendezés előkészítésébe, és ebben a rendezésben több hasonló helyzetben levő törvényhatóság mellett Szabolcs megyének is jelentős része volt.³⁵ Ugyanis július 17-én a helytartótanács kiadott egy rendeletet, amely az országos rendezés előfutárjának tekinthető. A körrendelet utasítja a megyéket, hogy ilyen tárgyú statútumaikat küldjék fel hozzá. A vármegye közgyűlése szeptember 4-én és november 11-én tárgyalta a korábbi, Debrecen panaszára adott leiratot és a július 17-i rendelkezést. A gulyások lótartására vonatkozó korábbi statútumokat — ami a debreceniek legfőbb sérelme volt — úgy módosították, hogy a várostól távoleső pusztákon minden gulyánál megengedik egy hátszló tartását, a debreceni pásztoroké a város, a magános vagy földesúri pásztorok lovai pedig a gazda vagy a földesúr bilyogjával legyenek megjegyezve. Az ilyen lovakat a gulyásoknak sem eladni, sem elcserélni nem szabad, a lóról való passust köteles a pásztor mindig magánál hordani.³⁶

sével nemcsak a pásztorok, de mi is szükségesnek ítéljük és tartjuk a hátszlókat, hogy tavaly is, az idén is ily történetek miatt károkat szenvedtenek pásztoraink.

Minthogy pedig számadó pásztorokat nem tarthatunk, hacsak hátszlókat nem engedtetik, mi pedig tetemes adót fizetünk a marháinktól is, és több közönséges terhet viselünk, alázatosan esedezünk annak végbenvitelére, hogy számadó pásztoraink (ide nem értve a bojtárokat, akik hogy lovat tartsanak magoknak, magunk sem akarjuk) hátszlóikat el ne vétessenek." Uo. Fasc. 8. no. 1385. 1792., Fasc. 8. no. 1257. 1792.

³⁵ Az országos akció elindítására Arad megye felterjesztése szolgált okul, amely előadta, hogy a megye erdős részein felfegyverzett és szervezett rablóbandák garázdálkodásai következtében — akik fényes nappal csoportosan szekereken járva még a sűrűn lakott mezővárosokat is megtámadják, a szarvasmarhákat és lovakat a csordákról, udvarokból és istállókból is elhajtják, az ellenálló földesurakat vagy tiszteket válogatott kínzásoknak vetik alá — a közbiztonság teljesen megingott. A megye néhány rablást is felsorolt, amelyeket fényes nappal Butyinban és Világoson követtek el. A megyei hatóság, a csekély fegyveres őrség miatt képtelen a bajjal megküzdni, és félt, hogy alkalomadtán magát Aradot is elfoglalják, ahol a megye pénztárát és mintegy 200 rabot tartó börtönt csak 24 fegyveres hajdú őrzi. A helytartótanács 1792. július 17-én tartott ülésében tárgyalta az Arad megyei felterjesztést, és elhatározta, hogy az összes törvényhatóságokat utasítja, az útonjáróktól az útlevelet követeljék meg, az útlevel nélküli csavargókat fogassák el; kötelesek ügyelni, hogy mindenki tisztességes úton keresse kenyerét; a pusztákon egyik pásztorszállásról a másikra csavargókat gyakori és váratlan rajtaütésekkel össze kell fogdosztatni; elrendelték a réveken átkelők szigorú ellenőrzését; a városokon és a falvakon senki az előljáróság tudta nélkül házába idegent be ne fogadjon, s végül megtiltották a parasztoknak a puskapor és golyó eladását. A katonai főparancsnokságot felkérték, hogy a vármegyei hatóságok kérésére szükség esetén adjanak katonai erősítést részben őrségre, részben a rablók üldözésére, sőt a görögkeleti metropolitát, hogy papjai révén támogassa a polgári hatóságokat a rablók leleplezésében; az erdélyi kormányzéknek átírtak, hogy a határszéli megyékkel indítsanak közös akciót a rablóbandák megfékezésére, különösen Krassó megyében, az alispánokat pedig felhatalmazták, hogy a feljelentők részére a házipénztárból 50 Rhfrt-ot fizethessenek ki jutalmul.

Ugyanezen az ülésen javasolták azt is, hogy az elharapódzott baj meggátolására szükséges intézkedéseket vagy saját hatáskörben, vagy egy más, regnicolaris deputatio, vagy ami még jobbnak látszik, a leginkább érintett megyék küldötteiből Pesten valamelyik főispán elnöklése alatt e célra életrehívott bizottság adná ki, addig, míg az országgyűlés állandó jellegű szabályozást nem alkot. O. L. Helytartótanács Publ. pol. 5—60. 1792.; Nyíregyháza Áll. lvt. Fasc. 8. no. 1243. 1792.; Szabolcs megye alispánja behívására a nádor rendelete 1792. szept. 28-án kelt. O. L. Helytartótanács. Publ. pol. no. 19—84. 1792.; Nyíregyháza Áll. lvt. Fasc. 8. no. 1303. 1792. Prot. pol. oec. fol. 191. no. 88. 1792.

³⁶ Uo. Prot. pol. oec. fol. 183. no. 2. 1792., Fasc. 8. no. 1243. 1792., Prot. pol. oec. fol. 185. no. 24—25. 1792.

A kérdés rendezésének sokágú voltára, a sokféle érdek összeütközésére, s ennek következtében a baj gyökerében való orvoslásának nehézségére igen jól rávilágít az elsősorban érdekelt Debrecen javaslata, amelyet a helytartótanácsnak, és egyidejűleg a vármegye alispánjának is megküldött.

A város a javaslat szerint e tárgyban tett ugyan már intézkedéseket, de csak saját hatáskörében végrehajthatókat; a baj orvoslására szükségesnek tartja a szomszédos törvényhatóságok együttes eljárását, sőt az ország rendjeinek határozatát is. Debrecen véleménye szerint a lopások elhatalmasodásának legfőbb oka az, hogy a lopott jószágot könnyen lehet adni-venni.

A legelső teendő az útonjárók útlevéllel való ellátása. „Mert most igen nagy könnyebbségére és rossz szándékjokban igen nagy segítsége a tolvajoknak és úgynevezett siványoknak, hogy fel s alá, arra és addig kóborolhatnak passus nélkül, míg alkalmatosságot kapván, szándékjokat véghez viszik.” Az útlevélben a tulajdonosnak nemcsak személyleírását, de még a viselt ruháját is fel kell tüntetni.

Útlevelet csak a hatóság előtt ismeretes személynek legyen szabad kiadni; ha a passus kiállítója a kérő személyét nem ismeri, két hites ember igazolása után állíthatja ki számára az útlevelet. A vámosok, révészek köteleztessenek, hogy minden, előttük ismeretlen embert szólítsanak fel igazolásra. Akik ezt elmulasztanak, főleg ha lopott marhákat is szállítanak, vagy engednek át, a vámosokból vagy révészekből mozdíttassanak el, „és a környülállásokhoz képest kemény testi, vagy pénzbeli büntetések is lenne”.

A helységbeli bírák minden átutazó, vagy ott megállapodó ismeretlentől kérjék el az útlevelet; aki magát igazolni nem tudja, azt fogassák el. A vásáros helyeken a vásárra felügyeletet tartók legyenek erre kötelezve. Városokon, falukon, de még szállásokon és majorokban se fogadjon senki ismeretlen és passus nélkül járó embert se szállóképpen, se napszámosnak, még kevésbé cselédnek. Ez utóbbiaknak még a korábbi gazdájuktól is legyen bizonyítványuk jó magukviselkedésükről.

A vásárookra eladó jószágot csak passussal lehessen felhajtani, amelyben a marhának neme, bélyegje, különös ismertető jele is fel legyen tüntetve. Mindenféle adásvételhez, vásárokon, vagy azokon kívül hiteles és megbízható tanúkat kell hívni „akik nemcsak azért legyenek ott, hogy áldomást igyanak, hanem mind az eladó félnek a marhákról való passusát, vagy bizonyáglevelét, mind a marhákat és azoknak jegyeit megvizsgálják”.

„Pusztán, úton, helységekön kívül levő vendégfogadóknak, csárdákon, szállásokon és az úgynevezett tanyákon marhát vásárolni szabad ne lenne.” Az ilyen helyen vásárolt jószágot el kell kobozni, és még ha az eljárás során be is bizonyosodna, hogy a vett jószág az eladó jogos és igaz úton szerzett állata, a vevő „mint aki gyanús helyen, gyanús jószágot vett, mint orvgazda” büntettetnék.

„Azt pedig, hogy valaki a maga majorjában, pusztán levő szállásán, vagy tanyáján, gulyán, ménesen vagy nyájon legelő marháját ott helybe el ne adhassa, egyáltalában megtiltani nem lehet”, azonban egyedül csak a szállás urának vagy árendátorának marháját, s „csak a gazda, vagy a gazda képében levő esméretes hiteles emberének és két hitelt érdemlő tanúnak jelenlétében lehetne eladni”.

„A mészárosoknak, hentéseknek és kupeczeknek, midőn ide a vásárookra marhát, lovat, vagy sertést hajtának, azoknak eleibe kimenni, s az útban, vagy az úton levő csárdákon vásárolni, sem pedig a lókupeczeknek a ménese-

ken, vagy pedig pusztákon levő csapszékek körül magok között vásárt ütni, vagy másoktól is ott vásárolni tilalmas lesz”.

„A gulyán, csordán, sőrén, ménesen, nyájon pedig a gulyástól, csordástól, sőréstől, csikóstól, nyájpásztortól, annyival inkább bojtártól, marhát venni” csak akkor szabad, ha az eladó jószág gazdája, vagy annak megbízott embere is jelen van. A pásztor még a saját jószágát is csak két megbízható ember jelenlétében adhatja el.

„A gulya, csorda, sőre, ménes vagy akarmely nyáj, vagy fótos marha közzé tévelyedett bitang marhát” a pásztor köteles a bírónak, vagy a pusztára felügyelő urasági ispánnak bejelenteni, annak tudta nélkül azt kiadni nem merje. Az őrizete alatt levő jószág közé „idegen, vagy kóborló emberek marháját be ne fogadja”.

A javaslatnak ezek a pontjai többé-kevésbé egybehangzanak a korábbi, szabolesi és bihari statútumokkal. Sokkal nagyobb ellenkezést váltott ki azonban az egyes vármegyék részéről felmerült terv a mezei szállások és tanyák megszüntetéséről. Ha ez a javaslat életbe lépne, Debrecen szerint mind a földművelés, mind a marhatartás tönkremenne. Azt ugyan nem tagadják, hogy a szállástartó gazdák közül némelyek lopott állatoknak is helyt adnak, ezek száma azonban a becsületesekhez képest csekély, a tanyák és szállások általános megszüntetése a becsületes többségnek okozna jövátéhetetlen kárt. Azt azonban Debrecen is helyesli, hogy a főleg teletetésre szolgáló erdős pusztákon a szállások tartását általában meg kell tiltani.

A marhatolvajok orgazdái leginkább a kupeczek, pásztorok, mészárosok, hentések és csaplárosok szoktak lenni, ezért az állatforgalom szabályozásán felül ezek kordába szorítására még további intézkedések szükségesek. A lóval, szarvasmarhával vagy sertéssel való kupeckedést csak „házas, lakos adófizető, jóhírű, azaz tolvajszággal vagy orv gazdasággal még meg nem jegyeztetett embereknek” szabad megengedni. Verbunkos katonák, mivel nem állanak polgári joghatóság alatt, semmiképpen ne kereskedhessenek jószággal. Az egyszerű már orgazdaságon kapott kupecet egyéb büntetés mellett örökre el kell tiltani a kereskedéstől. A mészárosoknak és hentéseknek meg kell tiltani az éjszakai és saját házuknál való vágást, minden helységben közös vágóhidat kell felállítani, ahol felügyelet mellett megfelelő lajstromba való beírás után szabad a jószágot levágni. „A levágott marhák bőrei pedig a vágóhelyen nem egy-két óráig, hanem reggeltől fogva napestig ki legyenek terítve. A marha a vágóhelyen legalább egy fél napig álljon, hogy azt mindenki láthassa. Az orgazdaságban talált hentest vagy mészárost a mesterségtől el kell tiltani.

Minden pásztor fogadásakor előbbi gazdájától kapott elbocsátó levelét mutassa be. Az olyan pásztort, „aki a gondjaira bízott marha leölésében, elsikkasztásában, vagy akarmelyféle marhalopásban találtatott, újra megfogadni szabad nem lenne, mert tapasztalt dolog az, hogy a tolvaj pásztorok nem annyira a magok gazdáinak, hanem a szomszédságban levő marháknak szoktak inkább kárt tenni”.

A csaplárosok, csárdabérlők, vendégfogadósok ne merjenek megfogadni „jött-ment, bizonytalan lakású, esméretlen embereket,” csak megfelelő útlevéllel ellátottakat. Orgazdaságban talált csaplárost többé ne fogadjon be senki.³⁷

³⁷ A javaslatnak a tanyákkal és mezei szállásokkal foglalkozó része a legérdekesebb mind néprajzi, mind gazdaságtörténeti szempontból. A szállások és tanyák a XVIII.

Ez a javaslat már Szaboles megye közgyűlésén sem került tárgyalásra. A helytartótanács akciója eredményeként 1792. november 11-én Pesten összeült a regnicolaris deputáció, amelyben a megye másodalispánja, Szathmáry Király József is jelentős szerepet vitt. A királyi személynök elnöke alatt ülésező küldöttség az év hátralevő részében és a következő évben állandóan foglalkozott a kérdéssel, és az ország összes törvényhatóságaitól bekért vélemények alapján 1794 elejére megszerkesztette az átfogó rendezés alapjául szolgáló javaslatát. Ennek egyes pontjai részben konkrétabb, részben általánosabb formában foglalkoztak az utasforgalom, a pásztorok, az állatforgalom, a mészárosok, a csárdák, a révek, a vámok ellenőrzésével, a szállások és hegyvidéki szétosztott falvak összetelepítésével. A kiadott rendelkezéseket a helytartótanács csak keretnek szánta, amelyen belül minden törvényhatóság a maga különleges helyzetének megfelelően hozhatott részletes intézkedéseket. Ez legtöbb helyen még 1794-ben, vagy az azt követő évben meg is történt. Az országos kormánysszervek által bekért jelentések legtöbbje ugyan az általunk tárgyalt kérdést érinti, mégis inkább a XVIII. század végi köz-

században az ország különböző vidékein különböző időben tűntek fel. A helyi földrajzi, gazdasági és társadalmi tényezők hatása következtében formában és funkcióban egymástól igen nagy eltéréseket mutatnak, és kialakulásukat korántsem lehet egyetlen tényezőre visszavezetni. Debrecenben (vö. 3. jegyzet) a XVIII. század második harmadában már igen nagy számban találhatók. Szabó István igen részletes elemzése ellenére is (id. h.) némi homály borította a szántóföldi turguriumok rendeltetését. Most a javaslat világgossá teszi, hogy Debrecenben a XVIII. század végén a szállásoknak két csoportja él egymás mellett földrajzilag is jól elkülöníthetően. A várostól nyugatra eső mezőségen levő szállások rendeltetése elsősorban a szántás-vetés érdekeit szolgálja, téli funkciója a várostól való nagy távolság miatt felhalmozott takarmányra odahajtott jőszág teleltetése. A keletre eső erdőségeken levő szállásoknak azonban semmi köze sincs a szántóföldi műveléshez — itt a szántás-vetés különben is tilos volt —, ellenben a nyáron át gyűjtött széna és az erdőben levő avar miatt ezek csupán jőszágtartó, teleltető helyek. A mezei szállásokkal szemben — amelyek az állandó kintlakást legalábbis eltűrte a városi magistrátus — az erdei szállásokon ezt mindenképpen gátolni igyekezett. A javaslat első része a mezei szállásokról beszél:

„Amely helységek olyan pusztákat hírnak, vagy árendálnak, amelyek a helységtől egy, s két mérföldnyire vagynak, azoknak szántása-vetése, vagy marhatartása ezzel a projectummal (t. i. a szállások eltörlésével és megszüntetésével) egyszeriben egészen elomlana, mivel nemcsak minden este, de sokszor hetekig is a mezei munkának tartós volta miatt annak nagy hátráltatása és nagy károk nélkül haza nem mehetnek, elkerülhetetlen, hogy valami kunyhót ne tartsanak, amelybe mind magokat, mind járó marhájakat a rossz idő elől elvonhassák. Azon kívül egy-két mérföldnyiről szalmát és szénát a helységbe hazatakarítani nemcsak hogy nem érkeznek, de a törtenhető gyulladások miatt nem is bátorságos, hogy az egész pusztán és a pusztákon termett széna egy helységben mind egy rakásra takarítsassék, és ott mind megégjen. Ide járul még az is, ahol ilyen puszták és következképpen marhatartó gazdák vagynak, azokon a marhákat nem a helységben, hanem a pusztán szokták teleltetni, ugyanazért a szalmájokat és szénájokat is a pusztán kell összehordani, hogy midőn a marha takarmányra szorul, ott adhassanak belőle. Mindezekre nézve szükséges, hogy legyen a pásztoroknak is, a marháknak is valami kis hajléka.

Ami pedig e részben a nemes várost illeti, tudva van, hogy a birtokában levő puszták közül némelyik szántásra-vetésre, némelyik marhalegelőre van rendelve, azokon pedig amelyek erdősök és ligetesek, a marhalegeltetés csak télen engedtetik meg. Hogy azokon, amelyek szántás-vetésre vannak kiosztva, a szállások multhatatlanul szükségesek, az kérdést sem szenved, de az erdős és ligetes pusztákon, mind az erdőnek conservatiojára, mind pedig arra való nézve, hogy azokon a tolvajoknak is sokkal könnyebb módja van, mint a mezei tanyákon a lappangásra, bujkálásra, lopásra és a lopott jőszág rejtegetésére, már egynéhány ízben közönséges végzéssel meghatározott volt, hogy szállások és tanyák ott ne engedessenek és amelyek ott vagynak, azok elhanyagolassanak. Minthogy ezelelt néhány esztendővel el is hanyattattak, mégis most mind a halápi, mind a két guti puszták szállásokkal és tanyákkal van teli.” Nyíregyháza Áll. lvt. Fasc. 8. no. 1439. 1792.

igazgatás és közbiztonság állapotára ad jellemző képet, és tárgyalása jelen tanulmányunk keretét meghaladná.³⁸

A következő évtizedek alatt a pásztorság életformájának ügye nem került ugyan le a napirendről, azonban úgy látszik, hogy akkora jelentősége mégsem volt, mint a tárgyalt időben. Ebben nyilván nagy része volt az országos rendelkezésnek is, de minden bizonnyal inkább annak tulajdonítható, hogy a gazdasági élet fokozatos átalakulása következtében, a szilajpásztorok csökkenésével a köz- és vagyonbiztonság nem volt már annyira veszélyeztetve. A nagy legelőkkel rendelkező falvak és városok pusztai rendtartása is megszilárdult, a mezei szállások fokozatosan földművelő tanyákká alakultak át. Az utasok és mezőgazdasági munkavállalók útlevéllel való ellátása, az állatforgalom ellenőrzése a következő két évtizedben lassan általános gyakorlattá vált. Ezért a XIX. század folyamán a pásztorok megregulázása már nem volt olyan kényszerítő ügy, mint a XVIII. században.

Balogh István

DIE STATUTEN DES KOMITATS SZABOLCS ZUR MABREGELUNG DER HIRTEN IM XVIII. JAHRHUNDERT

Im XVIII. Jahrhundert bestand beiläufig die Hälfte der Gesamtfläche des Komitats Szaboles aus einer Puszta (Steppe), auf der kein Ackerbau betrieben wurde. Auf der Puszta und in den versumpften Eichenwäldern des Überschwemmungsgebietes der Theiß ist allmählich eine charakteristische Art der Vieh- und Pferdehaltung entstanden: *die Haltung der Tiere im Freien auf der Weide*. Die wichtigsten Merkmale dieser Art der Haltung bestanden darin, daß die Tiere nicht eingespannt, die Kühe nicht gemolken wurden, da Pferde, Rinder und auch Schweine nur dem Zwecke des Zuwachses dienten; Schafe wurden einmal jährlich geschoren; die Tiere waren Sommer und Winter, Tag und Nacht auf der Weide; Futter erhielten sie bloß in der allerstrengsten Winterzeit, wenn auf der Weide keinerlei Nahrung mehr zu finden war. In vielen weitausgebreiteten Städten und Dörfern übertraf der auf diese Art gehaltene Bestand die Zahl der Zugtiere und Melkkühe zwei-, ja sogar dreifach. Auf der Puszta wurden zum Schutze und zur Zusammenhaltung der Tiere provisorische Unterkünfte aus Schilfrohr oder Stroh angefertigt und in unmittelbarer Nähe derselben für die Hirten auch primitive Hütten errichtet.

Von der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts an, als sich der Ackerbau schon immer mehr und mehr zu verbreiten begann, wurden einzelne Teile der Puszta bereits aufgeackert; dort wurden dann zum Schutz der weit von

³⁸ Szathmáry Király József alispán az első tanácskozásról igen részletes jelentését és a saját nézeteit összefoglaló javaslatát a közgyűlésnek bemutatta. Ennek egy része az országos határozatba is belekerült. Uo. Fasc. 8. nr. 1454. 1792.

den Siedlungen entfernt verwendeten Zugtiere, auf den Feldern Stallungen, sowie auch Wohnhäuser oder Hütten für die Hirten gebaut. Diese hießen Feld-Unterkünfte („mezei szállás”); in ihrer unmittelbarer Nähe wurde für den Winter bestimmte Futter — Heu und Stroh — aufgestapelt. So dienten die auf den Feldern errichteten Unterkünfte den Zwecken des Ackerbaus, während die dortigen Stallungen als Winterquartiere für die auf der Weide gehaltenen Tiere benützt wurden.

Im XVIII. Jahrhundert waren diese, auf den Feldern eingerichteten Unterkünfte und Herbergen nicht ständig bewohnt; im Sommer, zur Zeit der landwirtschaftlichen Arbeiten, hielten sich dort die draußen arbeitenden Tagelöhner, im Winter aber die bei ihren Herden überwinterten Hirten auf. Auf der Puszta, in den neu eröffneten Schenken („csárda”) wohnte dauernd nur eine ganz geringe Zahl von Personen.

Die Lebensweise der Puszta-Bewohner, das Hirtenwesen und die ganze Art der damaligen Landwirtschaft bereitete im XVIII. Jahrhundert den Behörden ständig grosse Sorgen. Für die immer schlimmere Rechtsunsicherheit und die stets häufigeren Diebstähle von Vieh, Pferden und anderen Tieren machten sowohl die örtlichen als auch die zentralen Behörden nicht nur die ständig auf der Puszta lebenden Hirten, sondern auch die gelegentliche Feldarbeit verrichtenden sog. „Betyaren” (Diebe) verantwortlich. Die Zahl der Hirten hatte eine recht stattliche Höhe erreicht: im Jahre 1796 wurden im Komitat Szabolcs 1904 Hirten registriert, was mit den Familienangehörigen zusammen etwa 7% der Gesamtbevölkerung ausmachte. Sehr beträchtlich war zu jener Zeit auch schon die Zahl der landwirtschaftlichen Arbeiter. Hirten und Tagelöhner entstammten der allerärmsten Schichte von Leibeigenen; sie standen ausserhalb jeder feudalen wirtschaftlichen und persönlichen Gebundenheit und waren nicht der Gewalt eines Gutsherrn unterstellt; infolgedessen genossen sie Freizügigkeit und konnten sich in Anbetracht des damaligen Verwaltungssystems jedweder Kontrolle entziehen.

Die Diebstähle von Vieh, Pferden usw. vermehrte sich in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts im ganzen Lande, immer mehr und mehr, aber besonders in den Komitaten mit ausgedehnter Puszta. In diesen Komitaten und in der Gegend des siebenbürgischen Mittelgebirges trieben zu jener Zeit die Diebe ihr Unwesen schon in organisierten, bewaffneten Banden. Im allgemeinen hielten die Behörden alle Hirten, wie auch die auf den Feldern arbeitenden Betyaren bei allen Diebstählen für mitschuldig, da Hirten und Betyaren die Tiere entweder selber wegtrieben, oder den Dieben für gestohlenen Vieh bei entfernt weidenden Herden Versteckplätze einräumten, oder gar gestohlene Tiere selber kauften und mit ihnen Handel trieben.

Seit dem ersten Drittel des XVIII. Jahrhunderts wurden deshalb in manchen Komitaten immer strengere Massnahmen gegen Hirten, Betyaren, Schankpächter, Viehhändler und Fleischhauer eingeführt. Im ganzen Lande wurde die Umgestaltung der auf den Feldern eingerichteten Unterkünfte in geschlossene Siedlungen begonnen und der ständige Aufenthalt in solchen Unterkünften wurde überhaupt verboten.

Da jedoch aus wirtschaftlichen, politischen und rechtlichen Gründen weder die Art des Hirtenwesens, noch das gesamte System der Puszta-Wirtschaft abgeändert werden konnten, sahen sich die Komitatsbehörden (u. a. auch jene des Komitats Szabolcs) zu einer Kompromißlösung gezwungen und versuchten den Reiseverkehr, besonders aber den Verkehr von Perso-

nen die Tiere mit sich führten, unter Aufsicht zu stellen. Aus den diesbezüglichen Verfügungen und Berichten wird ein lückenhaftes, aber immerhin charakteristisches Bild des Puszta-Lebens ersichtlich.

Den Rinderhirten wurde verboten Reitpferde zu halten, trotz der wiederholten Proteste, sie konnten das frei auf der Weide lebende Vieh unberitten nicht beaufsichtigen. Hirten wurde der Kauf und Verkauf von Tieren auf der Puszta und in der Nähe der Schenken untersagt.

Den Pächtern der Schenken wurde verboten unbekanntem Personen Unterkunft zu gewähren und mit Tieren zu handeln. Fleischhauern und Viehhändlern wurde der Kauf ausschliesslich nur auf den Märkten gestattet. In Dörfern und Städten durfte nur bei Tag, in öffentlichen Schlachthäusern und in Anwesenheit von Amtspersonen geschlachtet werden.

Fährmänner und Zöllner wurden verpflichtet Personen die Tiere mit sich führten nur nach entsprechender Legitimierung passieren zu lassen. Auf Märkten war der Kauf und Verkauf von Tieren ausschliesslich nur in Gegenwart verlässlicher Zeugen zulässig.

All diese Maßnahmen blieben jedoch wirkungslos, denn die einzelnen Komitate waren nur für ihr eigenes Gebiet berechtigt derartige Verfügungen zu treffen. Als dann zu Beginn der 90-er Jahre des XVIII. Jahrhunderts die Lage immer unhaltbarer wurde, sahen sich nunmehr auch die Landesbehörden gezwungen diesem Problem ernste Aufmerksamkeit zu schenken.

Die Verwaltungsbehörden der am meisten betroffenen Komitate entsandten eine Landesdeputation, die nach zweijähriger Arbeit ein Statut ausarbeitete, das im Jahre 1794 von der Regierungsbehörde angenommen und sofort als rechtsgültig erklärt wurde. Wirtschaft und Lebensweise auf der Puszta konnten aber auch durch diese Verordnung nicht umgestaltet werden und bloß den schlimmsten Übelständen wurde zeitweilig abgeholfen. Eine grundlegende Änderung der Lage ist erst, in Folge der allmählichen Umwandlung des Wirtschaftslebens, gegen Mitte des folgenden Jahrhunderts eingetreten.

István Balogh

PIPAKÉSZSÉGEK SZABOLCS MEGYÉBEN

Szabolcs megye ma már nem tartozik az önálló közigazgatási egységek közé. Különállását az 1950. évben törvényes intézkedéssel megszüntették, s részeit az ugyanakkor létrehozott *Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar és Borsod-Abaúj-Zemplén megyék* közt megosztották. Hogy tanulmányom címében mégis csak a Szabolcs megye közigazgatási nevet említettem, annak a magyarázata az, hogy a pipakésztségekre vonatkozó adatgyűjtésem az osztatlan Szabolcs megye területén végeztem.

A dohányzásra a *második világháborúig* — vagyis 1938-ig — legáltalánosabban a pipát használták. A dohány szívására *teljesen felszerelt pipa* — a *pipakésztség* — részei a *pipán* kívül a *pipaszár*, és (ahol szükséges) a *pipaszínór*.

A pipák többségükben *égetett agyagból* valók voltak. De került köztük *műkőből, tajtékból, sőt növényi anyagból* való is, fölös számban.

A pipának megkülönböztették a *száját*, az *oldalát*, az *alját*, a *nyakát*, a *karimáját* és a *lyukát*. (Az oldalát nevezték *derekának* is. Az alját lefelé való állásában *s...ének*, felfordított helyzetében pedig *fejének* is mondták.) A pipa belső részéből a nyakán levő lyukába vezető részt *torkaként* tartották számon. A *rezes pipánál* azután még a *rezét* is. (Néha kettőt is: egyet a száján s egyet a nyakán.) Úgyszintén a *kupakját* is. Utóbbinak megint csak megkülönböztették a *sarkát*, a *kattantóját*, a *szelelőjét* és a *gombját*. Amelyiknek a nyaka rezes volt, annak a *fülét* is. A nagyon díszes kupakjának a *cifráját* is (10. kép).

Az első pipák valószínűleg Debrecenből kerültek Szabolcs megyébe. Régebben ugyanis ez a nagy kálvinista város volt a mértékadó a *módi* terén a kálvinista Tiszántúlon.

A debreceni pipa sajtáságosan be is lopta magát a Szabolcs megyei betlehemes pásztortréfába:

Első pásztor: Hova, hova, öreg?

Öreg bundás: Megyek Betlehembe, kis Jézust imádni.

Első pásztor: Hova-hova? Debrecenbe? Kis veres pipát csinálni?

Öreg bundás: Nem oda, te! Betlehembe stb., stb.¹

Eszerint Szabolcs megyében egy időtájban a debreceni kis veres pipa nagyon népszerű lehetett (11. kép).

Ötven-hatvan évvel ezelőtt azonban már divatját múlta. Akkortájban ugyanis itt már egy fehér debreceni pipaféleség volt a legkedveltebb. Ezt a pipát már én is ismertem. Agyagból készült. Vonalas volt. A vonalak az alján

¹ Bodnár Bálint adata (Kisvárdá).

át a nyaka közepéig terjedtek. A vonalak köze pedig durva volt. [A *sercegős* (kénes) *gyufa* jól meggyúlt rajta.] A pipa kupakja gömbölyű és gombos volt.

Kétségtelen, hogy Debrecenben ezen a két pipaféleségen kívül másokat is készítettek. *Ecsedi István* például harmincegyet sorolt fel onnan a régebbiekből és tizennégyet az újabbakból.² Hogy miért volt mégis csak a kis veres és a vonalas fehér pipa „debreceni” Szabolcs megyében? Erre a kérdésre nem lehet más a felelet: A debreceni pipakészítők ezekkel a pipaféleségekkel elsőként jelenhettek meg a szabolcsi vásárokon. Készíthettek azután mások — mint ahogy készítettek is — hasonló pipákat — a debreceni név rajtuk maradt.

Az *Ecsedi István* által *kis magyar pipának* nevezett pipaféleség volt a szabolcsiai debreceni kis veres pipája. Ez kisebb volt a szokásosnál. Különbösen sima oldalú, cifrázott (de nem csipkézett) rezű, és gömbölyű kúpakú. Kevés pénz kellett a megvételéhez. Kevés dohány is ment bele. Mindenképpen szegény embernek való portéka volt. A fehér színű debreceni pipa kimaradt *Ecsedi István* felsorolásából. Pedig érdemes lett volna róla beszélnie, és nála elidőznie. Idegenből került ugyanis az anyaga Debrecenbe, ami már a debreceni pipagyártás válságának világos jele volt.

Az *Ecsedi István* által közölt régi debreceni pipák rajzait sok szabolcsi pipás embernek megmutattam.³ Azok azonban kevés szabolcsi használatú pipa képét ismerték fel köztük. Ilyen volt a *gyűrűs*, a *csillagos* és a *társas pipa*. A gyűrűs pipát általánosan használták. A csillagos pipát különösen Tiszadada község környékén kedvelték. Itt *piros pipának* nevezték. A társas pipára egyetlen értesülésem van Szabolcs megyéből: Tiszalókról. Itt egy *Borbély Imre* nevű gazda használta. Ez a pipa piros és négy szopókás volt. Az asztalra tették fel és úgy szívták négyen. Tehát nem helytálló *Ecsedinek* az az állítása, hogy a pipát csak dísznek készítették.⁴ (Az utóbb említett három pipa a XXVI. t. 1, 2, 3. számú képein látható.)

A pipacsinálás természetesen Szabolcs megyében is megkezdődött és fejlődésnek indult. Elég jövedelmező mesterség volt. Emellett a készítése sem volt nehéz.

A megye régi székhelyének — *Nagykállónak* — a pipacsinálására sajnálatosan, egyes-egyedül az 1848. évi zsidóösszeírásból tudtam adatot szerezni. Eszerint a községben az említett időben két zsidó *piparezelő* volt. Ugyanazon összeírás szerint azonban még más helyeken is voltak ilyen mesterek. Így *Kisvárdán* három *mester*, egy *segéd* és két *tanuló*. *Tiszadobon* pedig egy *mester*. Ugyanakkor *Tiszalókon* volt egy *pipás*. *Bercelen* is volt egy *pipakereskedő*.⁵

Bár a pipásságot és a piparezélést a megye különböző részeiben üzték, hírnévre mégiscsak egyetlenegy helyen — *Tiszadobon* — tettek szert vele. Itt készítették a *pásztorok* és a *betyárok* híres pipáját: a *dobi pipát*.⁶

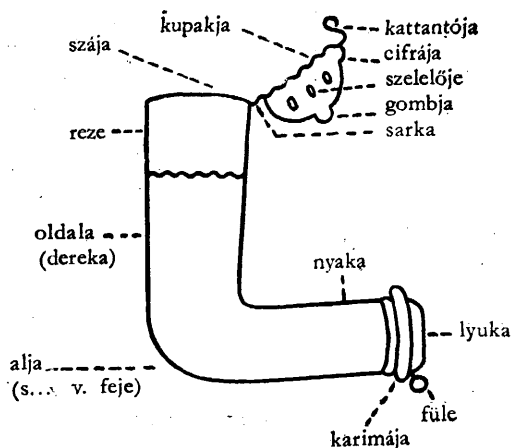
² A debreceni cseréppipa. Debrecen, 1932. című füzetben 26—33.

³ Így néhai id. *Kórik Gábornak* (Tiszalók) és *Karakó Imrének* (Nyíregyháza).

⁴ Id. *Kórik Gábor* és *Bodnár Bálint* adata. — A fiatal korában Debrecenben szolgáltató, később Nyíregyházán postáskodó *Farkas István* pedig már arra is emlékezett, hogy debreceni volt gazdája *Méhes János* és a *Kossuth utcai Tóth János* ugyancsak használták a négyszopókás társaspipát.

⁵ A nyíregyházi Állami Levéltár Szabolcs megyei iratanyagában levő, különös jelzés nélküli kézírásos könyvben található adatok.

⁶ Id. *Kórik Gábor* és *Karakó Imre* adata.

10. kép. A pipa részei

Ezt a pipát a község elöljárósága szerint a Máramaros megyei tutajosok is nagyon kedvelték. Egy-egy útjukban 40—50 pipát is elvittek Tiszadobról.⁷

A pipa készítője a szabadságharc idején került Tiszadobra. Részt vett az osztrákok elleni harcokban, s ezért a lakóhelyéről el kellett menekülnie. Tiszadobon piparezeléssel és pipaszárkésítéssel kezdett foglalkozni.

A községben különben cserépegetésre alkalmas föld is volt. Sőt voltak ott cserepesek is. Mint érdekességet, azt is emlegetik az öregek, hogy a tiszadobi sihederek játékból még a XX. század elején is ásták az agyagot, s azt pipaformára kialakították, kenyérsütés végeztével pedig a kemencében kiszáritották, úgy „füstöltek belőle”. Ez arra a feltevésre indít, hogy a pipakészítést látniuk kellett, s akiktől látták, a tiszadobi cserepesek voltak. Ezeket pedig a tiszadobi öreg piparezelő vette rá a pipakészítésre. Ennek egyébként az összeírás szerint Farkas Salamon volt a neve.

Pipáiról pedig még ma is azt beszélik, hogy nagyon szép kupakkal voltak ellátva. Olyanokkal, hogy azt „utánozni nem tudták” (12. kép). „A fia sem tudta.” „Lehet, hogy a pipa azért vesztett a hírből.” (Az utóbbi piparezelő kupakformája — amely maga is mestermunka volt — a XXVI. t. 4—5. képein látható.)⁸

A tiszalöki néhai id. Kórik Gábor szerint a pipa keresztmetszete kerek volt. Az alja azonban *sugár*ra ment ki. (Vagyis az alja felé vékonyodott). A pipák oldala nem volt egyforma. Egyik sima, másik kalászos (ebbe a kalászosok bele voltak karcolva), a harmadik *hornyolt*. (Ennél hosszú, nem túl széles, legömbölyített végű kiemelkedések húzódtak a pipa alja felé.) A szája alatt azonban valamennyijének keskeny karima húzódtott körül. És ez csipkézett rézzel volt beborítva. A kupakja gömbölyű és szépen kicifrázott volt, nyaka pedig *egyenes*. (Vagyis derékszögben távolodott a pipa fejétől.) Így természetes, hogy a szára is egyenes volt.

⁷ Az adat az 1849. évből való.

⁸ Id. Kórik Gábor adata.

11. kép. A debreceni kis veres pipa

akadt szegény ember, aki 50—60 kilométernyi utat is megtett gyalogszerrel egy-egy vásáros helyre, hogy a keservesen összerakosgatott pénzceskjéből ezt a pipát megvegye magának.⁹

Egy vidéki utam alkalmával találkoztam egy kemecsei juhással — név szerint Szabó Istvánnal —, akinek a szájában ugyanazt az alja felé keskenyedő, peremes szájszélű pipaformát láttam, mint amilyen volt a dobi pipáé. De a pipa anyaga — meglepetésemre — nem agyag, hanem tajték volt. Amikor érdeklődtem nála a pipa neve után, azt felelte, hogy az debreceni dobi pipa.

Valószínű, hogy a pipa egy Debrecenben készített dobi pipa-utánzat volt. Ezt annál inkább el lehet mondani róla, mert ott biztos tudomás szerint volt egy Schwartz nevű tajtékpipa készítő.¹⁰

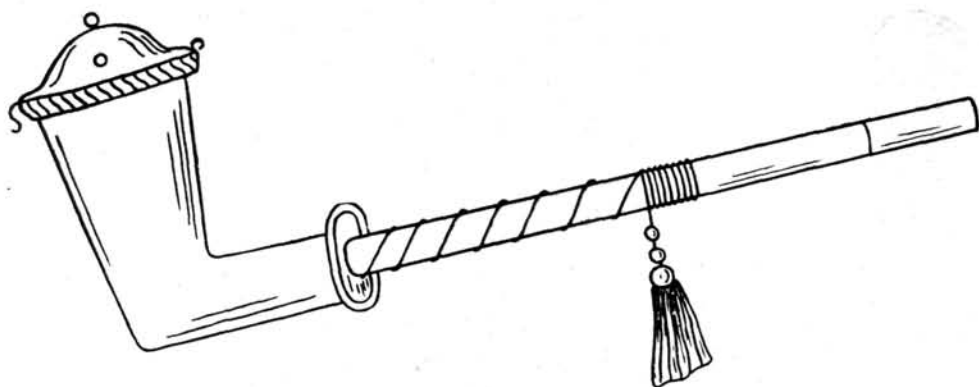
A kisvárdai piparezelésről és a tiszalöki pipásságról az 1848. évi összeírás adatain kívül nem került egyetlen adatom sem. Az összeírásnak a tiszaberceli pipakereskedésről szóló részéhez azonban már több adatom is kapcsolódott.

Ezekből az adatokból megtudtam, hogy a község agyagföldje a *tetőfedő cserép* égetéséhez nagyon megfelelt. Nyíregyháza város például az 1848. év táján a szekerek százaival hozatta a tőle 24 kilométerre eső Tiszabercelről a készítéséhez való nyersanyagot.¹¹ Ugyanaz a massa jó volt a cserépedények készítéséhez is. A községben magában is volt fazekas. 15—20 évvel ezelőtt egy nyíregyházi fazekasmester — Fazekas Sándor — is Tiszabercelről hozatta az agyagot. A kezdetleges pipák készítéséhez is megfelelt a község földje. A nyíregyházi Jósa András Múzeumban van is egy kezdetleges berceli pipa. A tárgyon nagyon meglátszik, hogy egyszerű parasztember munkája. Ennek is sugarra megy ki az alja. Sugárabbra a dobi pipánál is. (Vajon az első dobi pipának a sugársága nem a kezdetlegességgel függött-e össze? Nem annak a csökevénye volt-e rajta?) A berceli pipán sarkantyú is van. Mint sarkantyús pipa a Múzeumban egyedüli darab. (Emellett készítőjének helyes formaérzékéről tesz bizonyóságot.) A pipa két oldala különböző díszítésű. (Mintha a mesterkedő ember türelmetlenül várta volna munkája befejezését.) Jobb

⁹ Nyárády Sándor adata (Kék).

¹⁰ A XXXI. tábla 1a és 1b jelzésű pipáján is megvolt a névjelzés.

¹¹ A nyíregyházi Állami Levéltár Nyíregyháza városi iratanyagában.

12. kép. A korai fajta dobi pipa szárral és bojtos pipazsinórral. Id. Kórik Gábor rajza emlékezet után (Tiszalök)

oldalán még rozmaringszálas, bal oldalán azonban már csak ragyázott (lyuggatott). Itt azután megvan a készítő *MA* jegye is. (Hihetőleg neve kezdőbetűi.) A másik oldalon ott találjuk a készítés idejét is: 1921. Ju... Említést érdemel az is, hogy a pipa fejből a nyaka hegyes szögben indul ki, a nyak vége pedig *karimás* és *ragyás*¹² (13. kép).

E bemutatott pipa alapján feltételezhetjük azt, hogy valaha Tiszaberceken is volt olyan-ilyen pipásság.

Nyíregyháza maga csak azután kapcsolódott be a pipakészítésbe, amikor már megyei székhely lett. Ez természetes is. Hiszen — mint már tudjuk — cserépkészítéshez — s így a pipakészítéshez — sem volt agyagföldje. De volt egyre növekvő vevőköre.

Ahogy idősebb emberektől a nyíregyházi pipások után kérdeztem — kivétel nélkül egy gyerekes — hogy ne mondjam: együgyű — kis verssel kezdték a visszaemlékezésüket:

Hofman a fűszeres,
André az üveges,
Blau a pipás,
Wohlgemut a csipás.

A nyíregyházi pipássághoz tehát a Blau név kapcsolódott hozzá az emlékezetben.¹³

Régi iratok lapozgatása közben azonban rájöttem, hogy a város legelső pipakészítőjének egy másik név viselőjét kell tekinteni. S e név a Jakab. Az 1887—1888. években ugyanis Jakab Béla foglalkozott itt pipakészítéssel, s Jakab Mórítz a piparezeléssel.¹⁴

¹² Leltári száma: 56.246.1.

¹³ Id. Kulcsár Gábor adata (Nyíregyháza).

¹⁴ Ez az adat a nyíregyházi izraelita egyházköztség anyakönyvében található (Nyíregyházi Áll. Lvt. Szabolcs megyei anyaga).

13. kép. Berceli sarkantyús pipa
elő- és oldalnézete

Kétségtelen azonban az, hogy a nyíregyházi pipásság a Blau-család bekapcsolódásával indult virágzásnak. Annnyira, hogy messze földön — az ország határán kívül — Romániában is — ismeretessé vált.

A nyíregyházi pipások — mint más vidékek pipásmesterei is — a közelben található agyaggal próbálkoztak legelőbb. Tiszabercel volt hozzájuk legközelebb, tehát annak az agyagjához nyúltak hozzá a kezdet kezdetén.

A berceli agyag a pipa készítéséhez nem bizonyult a legalkalmasabbnak. A kézi mintázást még csak állta, a gépi préselést azonban már nem bírta.

Ez a megjegyzésem természetesen a legjobb berceli agyagra vonatkozik. Tudniillik az agyag ott sem egyforma.

A község agyaggödrében a felső rész rozsdás, s ez még túlságosan gyenge minőségű. Az ezalatt levő szürke színű réteg már jobb, sőt berceli vonatkozásban a legjobb. Az ezalatti kék színű réteg minőségre nézve a kétféle agyag közt van. Nagy hibája, hogy hamar olvad, 1000 foknál elhajlik. Ha azonban a finom, könnyen gyúrható kék agyagot a fölötte található szürke agyaggal keverik, mégiscsak fel tudják használni. Vele a szürkét könnyebben feldolgozhatóvá teszik. Így jártak el az edénykészítésnél, a pipakészítésnél is.

A pipának szánt agyagot Nyíregyházán hordókban tejfel sűrűségűre feloldották. Azután egy négyszögletes farámára szegezett apró szemű *vas rostán* egy hosszú *faládába* átszűrték. (Utóbbi szerszámnak *szűrőláda* volt a neve.) A rostán természetesen minden idegen anyag fennmaradt. A ládában az agyagoldatot addig szikkasztották, amíg gyúrható nem lett. Akkor belőle egy-egy pipára valót kiszakítottak, s egy asztalon, tenyérrel pálcaformára nyújtották. (Így *hurkának* nevezték.) Azután egy *szárító rácsra* helyezték. Onnan levéve, a vastagabb végébe a *felsőszár beszűrőt* beszűrték. Nyomban utána egy megolajozott *fajformába* beszorították. Vékonyabb végébe az *alsószár beszűrőt* benyomták. Kevés idő elteltével a pipaanyagot a formából kiemelték. Egy *lyukasztóval* a torkát átszűrték. Így a szája és a nyaka közt összeköttetést teremtettek. A *körvágó* nyelét a pipa szájába bedugták. Az azon levő kis kést a szájon körülfordították. Így simára vágták. A *pipapucoló* nyelét a nyakába bedugták, úgy tágították. A végét ugyanazzal legömbölyítették. Azután a pucoló élével a lekíváncozó részt lefaragcsálták. Ha díszesre akarták csinálni, kis *mintázófákkal*, *vasakkal* vagy *rezekkel* kicifrázták.

Ezek után már a *szegecs állónak* nevezett szárítóra rakták. Ez a szerszám egy derékszögű négyszög alakú deszkalap volt, ami sűrűn tele volt verve szegekkel. A szegeknek a *leghegye* volt a deszkába beütve, egymástól olyan távolságban álltak, hogy a szájukkal lefelé rájuk akasztott *nyers pipák* egymást ne ériék (XXVII t. 1, 2, 3).

A berceli agyagból mintázott pipákat még a *legegyszerűbb fazekas kemencében* égették ki. Ennek a kemencének kerek volt az alja, hajlott az oldala, nyitott a teteje és földdel kitapasztott a fenéke. Két száját csináltak neki, ezek szemben voltak egymással. Ha edényekkel vegyesen rakták bele a pipákat, akkor a rakást az edényekkel kezdték meg. Ezeket a kemenceszélről beljebb sorakoztatva — köztük azonban híjat hagyva — a kemence falához *dűtögették*. Így köztük és a kemence fala közt *lángjáratot* csináltak. (Legalkalmasabbnak tartották erre a célra a korsókat.) Rakás közben a kemence szájában a fával való tüzelésre egy-egy kis térséget hagytak. Utána a szájak közt két egyenes sorban edényeket állítottak. Természetesen itt is hagytak térséget az edények közt, *lángjáratnak*. Majd egymásnak *dűtögették* ezeket is. Valamennyi edény mellé pipákat rakosgattak. Úgy azonban, hogy a dűtögetéssel kialakított *lángjáratokat* el ne torlaszolják.

Amikor az edényeket és pipákat így berakták, a kemence tetejét törött cserepekkel befedték. Utána a kemence két száján száraz fával tüzelni kezdtek. Közben a fákat a *lángjáratokba* is betologatták. A füst a cserepek közt távozott. A gyenge szél ki is *lángoltatta*. A cserepek természetesen kormosak lettek. Ha a korom róluk leégett, az edények és a pipák ki voltak égetve. De nem szedték ki azonnal, nyolc-tíz óráig hűlni hagyták.

Ha csak pipát égettek, akkor tűzálló anyagokból (pl. kaolinból) állványokat csináltak nekik.

A berceli agyagból készített pipák közönségesen veresek voltak. Amelyik pipa jobban kiégett, az erősebb lett. Amelyiket pedig a láng kapta is, az *vasasa* égett. (Az agyag benne ugyanis olvadásba kezdett átmenni.) Az ilyen pipát azután *megcsiszolták* vagy *lefestették*. Hanem a csengéséről csak meg lehetett ismerni. Némelyik pipás ember éppen ezeket kereste. Borközi állapotban dicsekedve mutogatta, s merészen hívogatta a cimboráit, hogy üssék össze a pipájukat vele. A tét legtöbb esetben *pálinka* volt, s ezt a gyengébb pipa tulajdonosa fizette.

Amelyik verespipa gyengén égett ki, azt újra betették a kemencébe. A berceli agyagból is készítettek azonban már fekete pipákat. A kiformált nyers pipákat nagy cserépfazekakba, fűrészpor közé rakták, azután letapasztották, úgy égették ki. A pipa ilyenkor *fűstszínt* kapott. Azért *füstös pipának* is mondták. Emellett *kéményseprő pipának* is nevezték. Az ilyen pipákat *méhviasszal* bekenték, s puha szőrű kefével kikéfélték. Így *homály fényük* lett, mintha *dér menne rá valami fényes tárgyra*.

A nyíregyházi pipakészítés fordulóponthoz érkezett akkor, amikor a gépeket is alkalmazni kezdték. Ez körülbelül a századforduló után a *fehér debreceni pipának* a szabolcsi piacon való megjelenési idejében következett be.¹⁵

A berceli agyag — mint már futólag említettem is — nem bírta a géppel való formálást. Más pipaanyag után néztek hát.

Fáradozásuk nem volt hiábavaló. A Hegyalján nemcsak jobb, hanem szebb anyagot is találtak, nemcsak egyfélélt, hanem kétfélélt. Ezek mindegyike állta a gépi préselést. Az egyik nem veres, hanem *piros* pipára való agyag volt, a másik pedig szép *fehérre* való. S ha az utóbbiról még azt is megemlítjük, hogy amikor a bagótól *bekozmásodott*, a tűzben visszanyerte az új színét — meg lehet érteni a nyíregyházi pipa előretörését.

¹⁵ Fazekas Sándor adatai (Nyíregyháza).

A piros pipa piros agyagát Sárospatakról, Mádról és Bodrogkeresztúrból hozták. A fehérét pedig Sárospatakról és Mádról. Az új anyagok részben már új megmunkáláson is mentek át. Mivel kavicsok is voltak bennük, *agyagdarálón* átdarálták, majd *hurkanyomó gépen* agyaghurkákat csináltak belőlük (XXVIII. t. 2). Azután mérték mellett feldarabolták, *présgépen* formálták. A prés *réznegatívját* petróleumos olajjal megkenték. A pipanegatívokat Budapesten készítették, azért kezdetben a nyíregyházi pipákkal kapcsolatban egyéni ízlésről beszélni nem lehetett (XXVIII. t. 1a, 1b és XXIX. t. 1, 2). Legföljebb annyiban, hogy a jobban keresett pipaformák gyártásán igyekeztek. Ilyen volt a *kovács*, a *jogász* és a *körmös pipa*.¹⁶ Később azonban készítettek már más pipákat is. Így a teljesen simát — aminek a *Miska-pipa* nevet adták, amit azonban fehérsége miatt csak vászonpipának mondtak. Készítettek vastag oldallal négy- vagy hatszögletű pipát is, amit *kávéházi pipának* neveztek el. (Talán azért, mert nem volt kupakja, s ilyen pipát csak a kávéházba járó, ráérő emberek szívhattak.) (XXX. t. 1—5, 7—9.)

Ezeket a pipákat már fejlettebb — azaz *visszatérő lángú* — kemencében égették; ez fekvő hasáb alakú, egyszájú kemence volt. Két oldalán — egészen lent a földszínen — volt a két tűzlyuk. Ezek folytatása volt a két befalazott tűzjárat, amelyek a kéménybe torkolltak. A tűz és a füst tehát nem érhetette a cserepeket. A pipákat a kemencében a tűzjáratok táján helyezték el. A kemenceszáj közelében, lezárása előtt, egy szájjal kifelé fordított, mázzal bekent csuprot helyeztek el. Ezt *próbának* mondták. Tüzelés előtt a kemence száját befalazták, a középtájon azonban egy tégladarabbal elzárható lyukat hagytak rajta. Ezután a tűzlyukakba száraz fával befűtöttek. A kemence száján levő lyukon időnként betekintettek, egy meggyújtott s bedugott pálca világánál. Ötszáz foknál a próbának barnás színt kellett kapnia, nyolcszáznál a máz már olvadt. (Ezt nevezték *eredésnek*.) Ha ekkor a kemence nyílásán egy forgácsot bedugtak, már lángra lobbant. Ilyenkor már piros volt a kemence belseje. Nyolcszázötven—ezerháromszáz foknál a próbán a mázkeverék már fényesen folyt. Ekkor a tüzelést már abba is hagyták (XXIX. t. 3).

A kihűlés 8—10 óra hosszat tartott.

A fekete pipa készítésének is új módját alkalmazták.

Ennél a kiégetés után a hőt háromszáz—ötszáz fokra leengedték. Akkor a szájnnyíláson fűrészporthoz szórtak be. Utána lezárták a lángesatornát.

A piros pipát fényezni kellett. Ezt *méhviasszal* csinálták. A fehéرنél nem volt szükség a fényezésre.

A kupakokat és rézborításokat kezdetben kész rézlemezekből egy-egy formán kalapáccsal alakították ki. A technika haladásával azonban már gép segítségével préselték.

A sima pipát Mátészalka felé és a Hortobágyon kedvelték. Az utóbbi, mint tudjuk, Debrecenhez tartozott. Eszerint a nyíregyházi pipák már Debrecen város legtermészetesebb — sőt legsajátabb — piacára is betörték.¹⁷

Úgy negyven-ötven évvel ezelőtt nagy keletje volt a *gipsz pipának*. Ezt olcsóságával váltotta ki (XXX. t. 6).

¹⁶ A kovács pipába egy lófej volt benyomva a nyak és a derék találkozájánál. A jogász pipa vonalas volt, a körmös pipánál az alján egy állati körmös láb volt fordított helyzetben ábrázolva.

¹⁷ Fazekas Sándor adata. — A debreceni pipakészítés válságát is az okozta, hogy más városok pipásai már jobb és szebb anyaggal dolgoztak.

A vidéki kiskereskedőknél kaskaszámra állott a gipsz pipa. Zsebszámra vették a pipás emberek az olcsósága miatt, abban a reményben, hogy így kevesebbet kell pipára költeniük. Ebben azonban alaposan csalódtak, mert a pipa oldala nem állta a tüzet: kirepedt, nyaklyuka a szár végének egy erősebb nyomásától is kiszakadt. Így mihamar a trágyadombra is került, onnan meg a szántóföldre. S a sok-sok törött gipsz pipa a fehér színével évekig figyelmeztette a járókelőket egyes pipakészítő mesterek eltévelyedésére. Sőt a pipakészítők válságos helyzetére is: mert ez az idő egybeesett a gépi pipakészítésre való átmenettel.¹⁸

A gipsz pipa piacra való dobásával jött szokásba a falusi kiskereskedőknél a *bors* pipával való mérése is. A pipa mindig bennállott a borsban. Egy krajcárért adták tele.¹⁹

Egyes katonaviselt emberek *porcelánpipával* tértek haza, de általában melegnek találták, s így felhagytak a szívásával. A porcelánpipa természetesen osztrák gyártmány volt.²⁰

Legnevezetesebb pipaanyag volt a *tajték*. Úgy tartották, hogy ez az anyag — tengerhabból volt. Úgy verődött össze a tenger hátán. Szegény ember nemigen jutott hozzá²¹ (XXXI. t. 1a, 1b, 2, 3).

Egy időben a községek belső emberei — bíró, esküdt stb. — többnyire *tajtékpipát* szívtak. Ezt rangjuk egyik jelének tartották. Ezek mellett azonban voltak *köznapi pipák* is. A *tajtékpipák* voltak az *ünnepiek*. Ezt a nevükben is kifejezték. *Ünnepi pipa*.

A *tajtékpipák* közt voltak *simák* és *faragottak*. Utóbbiak voltak a drágábbak. De valamennyijük közt az volt a legbecsesebb, amelyik valami vonatkozásban volt a magyar étellel. Ez lehetett azután egy nagy ember — például Kossuth Lajos — arcása révén. Lehetett állat (például ló) alakja, vagy egy egész eseménysorozat is — például egy aratási jelenet.

Az olcsóbbfajta *tajtékpipának* *réz* volt a kupakja. A valamivel különbe már *ezüst*. Ezek közt volt olyan is, amelynél a különálló kupak láncon állott. Egy leveleki vonatkozású hagyatéki leltárban találtam egy *aranypipáról* szóló feljegyzést is. Ez minden valószínűség szerint aranykupakos *tajtékpipa* volt.²²

A kicsit módosabb emberek — akiknek a cseréppipát már derogált szívni — akik azt magukhoz nem illőnek látták — de akiknek még *tajtékpipára* nem telt — azok kassai vagy selmeci pipát (XXXI. t. 6—7), esetleg a *paszulypipát* vásárolgatták. Ezt állítólag *paszulyból* (*babból*) készítették, azonban *műkő* lehetett. Fényes fehér, vagy sárga volt a színe. Elterjedését az is elősegítette, hogy egyes iparosok egy-egy nagyobb üzlettel kapcsolatos szállítás alkalmával a szekereseknek ajándékba is osztogatták. Rossz pipának tartották. Megrepedezett, sőt ki is lyukadt.²³

Ma a sokféle gyári pipa közül a *kis fapipa* van leginkább használatban. Ezt szorongatják a foguk közt legtöbben.

¹⁸ Néhai Tatár Miklós adata (Kék).

¹⁹ Csillag Miksa adata (Kék).

²⁰ Id. Kórik Gábor adata.

²¹ Tulajdonképpen víztartalmú magnéziumszilikát. Átlátszatlan sárgás-szürkés, vagy fehér színű és sikamlós. Igen lágy.

²² A leveleki Molnár-család tulajdonában volt a XIX. század I. felében. (A Nyházi Áll. Lvt. Szabolcs megyei anyaga, örökösödési része.)

²³ Nyárády Sándor adata.

Ismerjük mindnyájan ezt a pipaféleséget. A pipák budapesti gyári készítmények. A kupaknélkülisége miatt inkább a városban és városias községekben használják. Aki kényszerből adta rá magát, az egy-egy elmes szerkezettel próbálja lezárni. Én láttam már olyan kis fapipát is, amelynek katonablúz gombjából készítettek *fedőt* (kupakot). A készítés mindössze annyiból állott, hogy a gomb fülébe cérnát fűztek, s így a pipaszárhoz kötötték.²⁴

Emellett a múltban előfordult még más különleges fapipa is. Faragványos, vagy teljesen sima is. Az első inkább bolti volt, az utóbbi saját készítmény. A pipa belsejébe a készítő fölösleges óvatosságból néha egy pléhdarabot is beleillesztett. (Van egy ilyen pipa a nyíregyházi Jósa András Múzeumban is.)²⁵ Sőt tudok olyan pipáról is, amelynél a használhatatlanná vált cseréppipa derekát egy macskaköröm alakú faaljra szerelték. (Természetesen az ilyen pipa már erősen *szükség-*, sőt *ínségpipa*. A pipa alja *diófából* került ki.)

A fapipákat különben *szőlőcsobakból*, *rózsagyökérből* (rózsatőből), *cserfából*, *körtefából* vagy *almafából* készítgették. Ezek a fák tudvalevőleg nem hasadnak²⁶ (XXXII. t. 4, 5).

Mellettük hallottam még a *cseregolyó* (tölgygubics) és *nádkotó* pipákról is.

Az első pipaféleség még nem régen is a sihederfiúk pipája volt. A Tisza menti községekben az erdők kiirtása utáni időkben is közönséges volt. A Tisza a tölgygubicsot a hegyekből hozta. Egy-egy tavaszi áradása után terítve volt a cseregolyó a fővényes partján.

Pipát olyan módon készítettek belőle, hogy a tetejét levágták, s a belét kivájták. Az oldalába lyukat fűrtak. Ide dugták azután a fából készített szárat. Egy cseregolyó pipába két cigarettára való dohány ment bele.²⁷

A kotópipát az egykori rétközi halászok készítgették, természetesen szorultság esetén. A nád föld alatti vastag futószárából — a kotóból — vágják ki. (Ezt ma már csak *nádggyökérnek* mondják.) Vékonyabb részén meghagyták a *kötést* (görcsöt). Efölött négy jó ujjnyi magasságban átvágták az üres szárat. A kötés felett pedig a pipaszárnak lyukat fűrtak. A szár is rendszerint nádszárból készült.²⁸

Ezeknek a primitív pipáknak természetesen nem volt nyakuk. Ezt a szár helyettesítette. A fejlettebb formájú pipáknál már kivétel nélkül meg lehet találni a nyakat. Ezeknél is van azonban különbség. Leglényegesebb az, hogy a régebbiek legtöbbször derékszögben távolodik a pipafejtől. Az újabbaknál pedig már csak hegyesszögben, aminek a pipaszár újabb formájában kell keresnünk az okát.

A magyar ember csak egészen kivételes esetben szívja a pipáját szár nélkül. Akkor tudniillik, ha a pipaszárat valamilyen oknál fogva használni nem tudja (például eltöri). Vagy ha megerőltető munkát végez. A szár nélküli használat különösen a kávas kutak tisztítása közben ismeretes. A tisztítónak az a célja, hogy a nikotín bódító erejét megsokszorozza.²⁹

A régibb száruk még egyenesek voltak. Ezt a formát megkövetelték a primitívebb pipaformák s az olyan fejlettebb pipák is, amelyeknek a nyaka derékszögben hajlott el a fejtől.

²⁴ Egy nyíregyházi szegényházi gondozottnál láttam.

²⁵ Leltári szám: 56.236.1.

²⁶ Id. Kórik Gábor adata.

²⁷ Bodnár Bálint adata.

²⁸ Néhai Borsi Dániel adata (Kék).

²⁹ Néhai Széles Dániel adata (Kék).

Az egyenes szarát a fiatalok többsége még jóféle *berenafa* (kőkenyfa) tőhajtásából csinálta. Esetleg az *őszibarackfa* fiatal, görcs nélküli hajtásából. Kemény volt mind a kettő, mint a csont. Tüzes *esernyődróttal* sütötték (égették) ki a belét.³⁰

Fiatal földmunkás ember nem használt hosszú szarát. (Legföljebb, ha ünnepnapon.) Munka közben nem foghatta kézzel. 20—25 centiméter hosszúra vágta. Agyarának így is elég volt azt tartani.³¹

A fiatalabb pásztoremberek azonban már 50 centiméterre is szabták a szarát. A ménes, gulya, sertéskonda és juhnyáj után járók keze segíthetett a tartásában. Ezek azután már áldoztak is a szarra: pénzért is vették.

Az idősebb emberek, pásztorok azonban már csak puhább fák után néztek. Ilyenek voltak a *veres-* és *feketegyűrűk*.

A dobi pipának magának is veresgyűrűből volt a szára. A dobi öreg „kupakos” (kupacsináló) legalábbis ilyen szarát készített hozzá.³²

A feketegyűrűt sem tartották azonban megvetendőnek. Nyíregyházán a huszárkaszárnya építéskor az istálló körül tisztán feketegyűrűket ültettek. Ezzel azt akarták elérni, hogy a huszárok ne járjanak pipaszár után a sóstói erdőbe. (A fák hatvanöt évig álltak az istálló mellett. Ez idő alatt 60—80 centiméter átmérőjű fákká lettek. 1945 telén vágatták ki szerszámfának.)³³

A szár vékonyabb vége közelében természetesen egy bevágást is tettek. Ez a foggal való megfogását könnyítette meg. A vastagabb végét kissé mehegyezték, néha még ronggyal is betekerték. Így jobban beleszorult a pipanyak lyukába.

Voltak akik a *törökmeggyfáért* lelkesedtek. — Ez hétszerte finomabb a többinél — mondták —, mert *ízt* ad az ember *belső részébe*. De csak akkor, ha külön *szopóka* (csutora) nélkül van.

A *kutyafának* is akadt kedvelője. Ez a fa valamennyi fánál sugárabb volt, és a színe is megvesztegető. Ha *kiért*, fekete lett a *földje*, s rajta *fehér szeplők* lettek. Hanem kis baj volt vele. A kiérésig nyálazott tőle az ember. (A kiérés nem más, mint a szár nikotinnal való átítatódása.)³⁴ (XXXII. t. 1.)

Mint az eddigi leírásból is gondolhatjuk — a szegény ember többnyire maga csinálta a pipaszarát. Míg fiatal volt, a praktikust, a szépet vagy a jót kereste, nem bánta, ha munkás volt is a pipaszárkészítés. A közepes életkorban levő valamieskét már a kényelmével is törődött. Az öreg azonban már egyedül a kényelmét kereste.

Az utóbbi azt nézte — és nézi — elsősorban, hogy melyik fának van *napraforgó* (napraforgó kórora emlékeztető nagy) *bele*. Az ilyet különösebb nekikészülés nélkül is meg tudja pipaszárnak csinálni. Leggyakrabban a *diófa* gallyát választja ki erre a célra. Ez ugyan kezdetben egy kicsit keserű, de könnyű belőle pipaszarát csinálni. A belét közönséges hidegdróttal is ki tudja tolni. S ezért egy kis kellemetlenséget is el tud viselni. Lassan-lassan úgyis bagó íze lesz. Ezért az öreg emberek előtt leginkább a diófa jön számításba. Ezután gondol csak az árvafűzfa, a jávorfa (juharfa) és a jázminfa (hamis jázmin) használatára. Ezeknek a fáknek előnye az is, hogy puhák, nem ron-

³⁰ Néhaj Szeles Dániel adata.

³¹ Id. Kórik Gábor adata.

³² Előbbi fa latin neve: *Cornus sanguineus*. Utóbbi: *Acer Tataricum*. L.

³³ Id. Dienes István adata (Nyíregyháza).

³⁴ Törökmeggy: *Prunus* (*Cerasus*) *Mahaleb*. Kutyafa: *Kutyabenge*: *Frangula alnus*.

gálják az elnyűtt fogakat. Ha a fák ráadásul még görbék is, teljes az öröm. Nem kell szorítani az embernek a fogával, vagy éppen az ínyével, nem kell a kezével sem tartania. Leológathatja a mellére. A pipaszár vékonyabb végén a készítő gömböt is faraghat, sőt *csutakot* (rongygöngyöleget) is tekerhet szópókának³⁵ (XXXII. t. 2).

Az egyenes fát is lehet különben egy kis fáradsággal *meggörbíteni*. A fa meggörbítését úgy végzik, hogy a kívánt helyen meghajlítják. Madzaggal lekötik. Azután a hajlított részével forró vízbe teszik. Egy fél óráig benne hagyják, majd kivesszik, s a *sütő* (a tűzhely emelkedett helye) külső meleg részére teszik, ott megszáritják.³⁶

Itt szükségképpen megemlítem még azt, hogy a cseregolyópipa egyenes szárának a vastagabb végét úgy faragták meg, hogy a pipafüstnek a szárba való átszivárgását ne akadályozza. Nemkülönböztetve azt is, hogy a nádkötő pipa a nád föld feletti üres szárrészből való szára készítésénél megint csak tekintettel voltak a füst útjának a megkönnyítésére. Azt talán már mondanom sem kellene, hogy azon a részén, ahol a szájba bevették, vágást nem csináltak. Legföljebb a görösöt is meghagyták rajta, s ezt átlukasztották. Úgy szívták — megszűrve — a dohány füstjét.

Ezek voltak a régibb — sőt legrégibb — pipaszáryanagok és formák.

Ezekhez csatlakozott meglehetősen régen a *bogdányi csutora* és a *turai szár*.

A bogdányi csutorát Tiszanagyfalu táján *bogdányi csucsornak* is mondták.³⁷

Ezt a szárféleséget szaruból, a tehének szarvának a hegyéből készítették. *Bogdányban* — vagyis Nyírbogdányban — már a legöregebb ember, a 87 éves Balogh Imre — sem emlékezett a mesterére.

A csutorára azonban még az 50 év körüli emberek is vissza tudnak gondolni. Feltehető, hogy a szár készítését egy bogdányi *esztergályos* kezdte meg, s a formát tőle vették át más falubeli esztergályosok is — s míg érdemes volt készíteni —, nevét is megtartották (XXXII. tábla 3).

A bogdányi csutorának *S* formája volt. Három részből állott: a *szópókából*, a *tőkéből* és a *szártóból*. A szópóka végén egy *gomb*, vagyis egy vastagabb szarurész volt. Ezt követte a vékonyabb sima rész. Ezt ismét egy gomb és egy sima rész. Így sorakoztak egymás után háromig, vagy négyig. A sima részeket *rágásoknak* mondták. A szár gombjai és rágásai kissé nyomottak, így kényelmesek is voltak. Ha az első rágás erősen bekopott, levágták, s a másodikat vették használatba.

A szópóka az utolsó rágás után hajlott és csavaros volt. Az utóbbi részével a vastagabb — mindkét végén csavarmenetes — *tőke* vékonyabb végébe csavarták. A tőke vastagabb végében levő csavarmenetbe viszont a szártó csavaros vége járt.

A szártó cifra volt. Rajta a vastagabb rész a vékonyabbal sűrűn változott. Alsó része — emellett — hirtelen görbülő és egyenletesen vékonyodó is. A görbítésével a pipa régibb fajta nyakállásához igazodtak. A vékonyodásával pedig a pipa nyakába való erősebb beszorítást segítették elő.³⁸

³⁵ Jávorfai: *Acer campestre*.

³⁶ Bodnár Bálint adata.

³⁷ Mihályi István adata (Tiszanagyfalu).

³⁸ Néhai Balogh Imre adata (Nyírbogdány).

A turai szár készítésére már — érdekesen — vissza tudott emlékezni a nyírbogdányi Balogh Imre. Elmondta, hogy azt egy Harsányi nevű nyírturai esztergályos készítette. Elmondta azt is, hogy szaruból volt az anyaga. Durvább volt a bogdányi csutoránál. Gombjai egészen kereknek voltak. Rágásai egészen hengeresek. Vásárokra hordozgatta az esztergályos őket, ott árulgatta. A szárkészítésen kívül még — halászzal is foglalkozott. Tehát régi vágású falusi iparos volt. (Jellemző a régi dolgokhoz fűződő magyarázatok szertelenségére, hogy volt olyan ember, aki arra a kérdésemre, hogy miért nevezték a turai szárat turainak — azt a választ adta: azért, mert olyan görbülése van, mint a *nyíregyháza—kisvárdai útnak* — Turánál.)

Az újabb szárféleségeket már vegyesen — szaruból és fából készítették. Szaruból volt náluk a szopóka és a tőke. Fából a szár egyéb része. Az utóbbi többnyire *hajás meggyfa* volt. Került azonban *hajatlan esztergályozott juhár-fából* is. A hosszúságuk természetesen különböző volt. A földmunkás ember ebből is rövidebbet tartott. Ezt útközben a zsebébe is tehetette, munka közben pedig a kalapja madzagjához, a gatyája vagy a surca hátuljához is odaszúrhatta, a csizmája szárába is bedughatta. A jószággal bánó ember azon belül még szükségképpen görbe szárat is vett: az egyeneset a jószág a fejével könynyen a torkára ütötte.³⁹

Mások azonban a hosszabb szárat kedvelték. Ezt rangosabbnak látták. Régebben tartottak olyan hosszú szárat is, hogy a pipát kénytelenek voltak másokkal meggyújtatni. Az ilyen a *nyugdíjas öregeknél* volt szokásban. (XXXII. t. 4.)

A hosszabb szárhoz azután került már *borostyán* szopóka is (XXXII. t. 5).

Egyik-másik dohányos ember a pipáját és a pipaszárát egymáshoz is erősítette. Ezt legtöbbször egy kis *színes zsinórral* cselekedte. A zsinór egyik végét a pipa nyakára, vagy a nyak rezének a fülébe kötötte. A másik végét a szár alsó végén körülcavargatta, s úgy a dereka közepe táján megerősítette. Ebből azonban különös divat is fejlődött ki. Volt aki fényes, színes cérnából készült *makkocskákat* vett rá. Volt aki *bojtot* kerített rá. Akadt olyan ügyes „csemete” is, aki az édesanyja fiatalkori selyemkendőjének a rojtjából csinált magának bojtot. A pásztorembereknél szertelenül díszessé vált a szár. A dobi pipa száráról nyole bojtot is lógott. Sőt akadt pásztor, aki a pipája szárát *színes üveg kalárisokkal* borította be. A selyemcérnára felfűzött kalárisok a betűnél apróbbak voltak. Úgy tették a szárra.⁴⁰

Ez a divat 25—30 évvel ezelőtt szűnt meg. Elmúlt az öregekkel.

Nyárády Mihály

³⁹ Bodnár Bálint adata.

⁴⁰ Id. Kórik Gábor adata.

TABAKSPFEIFEN (RAUCHGERÄTE) IM KOMITAT SZABOLCS

Vor dem zweiten Weltkrieg, bis 1938, wurde im Komitat Szabolcs vorwiegend Pfeife geraucht. Der Pfeifenkopf wurde gewöhnlich mit dem Pfeifenrohr und manchmal auch mit einer Pfeifenschnur ergänzt. Diese drei Gegenstände, Pfeifengeräte genannt, sind die Hauptbestandteile einer Pfeife.

Die verschiedenen Teile der Tabakspfeife trugen die Benennungen: Mundstück, Pfeifenhals, Seitenteil, Unterteil, Pfeifenrand und Rohrende. Manche Teile der Pfeife wurden auch mit Messingbeschlagen verziert, insbesondere der Halsteil, sowie auch Ecken, Verschluss, Ventil und Knopf des Pfeifendeckels; Messingverzierungen wurden auch am Pfeifengriff angebracht.

Die ersten Tabakspfeifen gelangten wahrscheinlich aus dem benachbarten Handelszentrum Debrecen ins Komitat Szabolcs. Aus dieser, östlich der Theiß gelegenen großen Stadt bezogen die Tabakraucher im Komitat Szabolcs hauptsächlich die sog. kleinen roten, ring- oder sternartig geformten, sowie auch die Doppelpfeifen.

Über die Lage des Pfeifendreher-Gewerbes im Komitat Szabolcs ist uns wenig bekannt, aus den immerhin zur Verfügung stehenden spärlichen Daten geht jedoch hervor, daß in den größeren Ortschaften des Komitates mit der Erzeugung von Tabakspfeifen bereits in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts begonnen wurde. Die meistverbreitete Pfeifenart jener Zeit war die Dob-er Pfeife, deren Deckel und Mundstück besonders reiche Verzierungen trugen; im Laufe der Zeit erlangte diese Art bei den Hirten und den sog. „Betyaren“ (Dieben), sowie auch bei den Floßmännern große Beliebtheit. Zu Beginn des XX. Jahrhunderts fanden aber auch schon, die von berufsmäßigen Pfeifendrehern in Nyíregyháza hergestellten Tabakspfeifen immer stärkere Verbreitung, besonders in der Hortobágy-Gegend (südlich von Debrecen), aber auch jenseits der Landesgrenze, vor allem in Rumänien. Diese Pfeifen waren recht gesucht, u. zw. nicht so sehr infolge ihrer reichen Verzierungen, als vielmehr ihres billigen Preises wegen.

Anfangs wurden die Pfeifen aus Tonerde von Nyíregyháza und von Bercel hergestellt, die sich allerdings nur zur handgewerblichen Erzeugung eignete. Zur maschinellen Pfeifenfabrikation wurde später Tonerde (Kaolin) aus der Umgebung von Sároszpak, Mád und Bodrogkeresztúr herangezogen. Die aus der Tonerde von Bercel hergestellten Tabakspfeifen wurden zum überwiegenden Teil mit recht anfänglichen Werkzeugen (eisernen Sieben, Messern usw.) bearbeitet und dann in ganz einfachen Töpferöfen gebrannt. Zur mechanisierten Pfeifenerzeugung wurden aber größtenteils schon verschiedene Maschinen (Tonmahlapparate, Pressvorrichtungen, Polirmaschinen usw.) verwendet und die so angefertigten Pfeifen in neuartigen speziellen Öfen gebrannt. Der Übergang zwischen den beiden Arten der Pfeifenerzeugung erfolgte in den 90-er Jahren des vorigen Jahrhunderts. Bei den Pfeifendrehern und Fabrikanten von Nyíregyháza kann von individuellem Geschmack kaum gesprochen werden da sie bloß bestrebt waren gangbare Pfeifen herzustellen. Die Messingbestandteile wurden aus Messingplatten (durch Hämmern auf Eisenmodellen) von besonderen Facharbeitern angefertigt.

Außer handgearbeiteten und maschinell hergestellten Tonpfeifen waren im Komitat Szabolcs auch Gips-, Porzellan- und Meerschampfeifen gebräuchlich. Die Gipspfeifen bewährten sich aber nicht, da sie in ganz kurzer Zeit

unbrauchbar wurden. Porzellanpfeifen waren wegen ihrer „Wärme“ nicht sehr beliebt. Meerschampfeifen hingegen fanden besonders in Anbetracht ihres gefälligen Äusseren großen Anklang, da sie ihrem Besitzer eine gewisse „Würde“ verliehen. Schliesslich seien auch noch die aus verschiedenen Holzpflanzen hergestellten Pfeifen erwähnt; hiezu wurde vorwiegend Rosen-, Birnen- und Apfelholz, Schilfrohrwurzel (der unter dem Boden befindliche dicke Teil des Rohrstengels), sowie auch Eichapfel verwendet. Die beiden letzten Arten können allerdings nur als Ersatzmaterial für Pfeifen bezeichnet werden.

Ohne Rohr wurde nur in besonderen Fällen, bei sehr schwerer Arbeit (zum Beispiel beim Ausgraben von Brunnen) Pfeife geraucht. Kurze Pfeifenrohre verwendeten hauptsächlich Feldarbeiter, die zum Halten der Pfeife während der Arbeit keine Hand frei hatten. Hirten, sowie auch andere, über viel freie Zeit verfügende Leute rauchten langrohrige Pfeifen. Die langen Pfeifenrohre waren meist gebogen, die kurzen jedoch vorwiegend gerade. Zur Anfertigung von Pfeifenrohren wurde hauptsächlich Ahorn, Heckenkirsche, Steinweichsel, Nuß, Trauerweide und Jasmin, für die sog. „Kotó“ Pfeife manchmal auch Schilfrohr verwendet. An besonders reich verzierten Pfeifenrohren wurde das Mundstück aus Horn, hie und da sogar aus Bernstein angefertigt. Besonderer Beliebtheit erfreuten sich eine Zeit lang auch Hornmundstücke aus Tura und Bogdány.

Die sog. Henkelpfeifen wurden mit Schnüren ans Rohr befestigt; auf diese Weise schmückten Hirten und auch sonstige, dauernd im Freien lebende Personen ihre Pfeifen; so war zum Beispiel die Dob-er Pfeife mit acht Quasten verziert; bei dieser Art Pfeifen wurde das Rohr manchmal mit bunten Glasperlen übersät.

Mihály Nyárády

A VÁMOSOROSZI SZÁRAZMALOM

A múlt század második felének közepéig jelentős szerepet játszottak falvaink, városaink életében a jellegzetes alakú *szárazmalmok*. Azonban a technika rohamos fejlődése mindinkább háttérbe szorította és végül is teljesen elpusztította ezt a malomfajtát. Ennek a pusztulási folyamatnak egyik szakaszát mutatja be az alábbi táblázat:

Magyarország malmainak száma : 1863 1906

gőzmalom	147	2 040
műmalom	70	—
gőz- és vízimalom	—	183
hajómalom	4 301	?
patakmalom	9 173	?
vízimalom	13 474	16 590
szélmalom	476	700
szárazmalom	7 966	651
motormalom	—	562

A statisztikai adatok hű képet nyújtanak az adott¹ időszakban a malomiparban történt hatalmas változásokról. Legszembetűnőbb szárazmalmaink pusztulása és a gőzmalomok számának nagymértékű gyarapodása. 1906-ban az ország búzatermésének 80,1%-át már gőzmalom dolgozta fel, míg 19,9%-át a többi malmok őrölték meg.²

Hazánk egyes tájairól már 1906-ban úgyszólván eltűntek a szárazmalmok. A megmaradt malmok eloszlása a következő volt:

Északnyugati-Felföld	1
Dunántúl	136
Nagyalföld	478
Északkeleti-Felföld	5
Horvát-Szlavonország	32

Az utolsó évtizedek rohamos fejlődése³ alig hagyott hírmondót belőlük. A szárazmalmok leállítására és pusztulására országsszerte nem egyenlő ütemben történt.

¹ Molnárok Lapja. Budapest., 1913. X. 11. 41. szám. — M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal kiadványai alapján. A magyar szent korona országainak malomipara az 1906. évben. Budapest, 1909.

² Dr. Lambrecht Kálmán: A magyar malom és molnárság néprajzi szempontból. Molnárok Lapja, Budapest, 1913. X. 11. 41. szám.

³ Molnárok Lapja. Budapest, 1913. X. 11. 41. szám.

A szárazmalmok pusztulása készítette e tanulmány íróját arra, hogy a még meglévő néhány szárazmalmot felkutassa, tanulmányozza és ezenkívül a még megtalálható emlékményt összegegytse. Távlabbi célja a magyarországi szárazmalmokról összefoglaló tanulmányt írni.

A szárazmalmok feldolgozása néprajzi és ipartörténeti szempontból egyaránt rendkívül fontos. A régi malomipar jellegzetesen népies iparág volt. Igen gazdag a szokások. A molnárok egyúttal jeles faragók is voltak. Becses néprajzi szokások fűződnek a tisztos malomiparhoz. Érdekes és teljesen különálló volt a molnárok élete, céhszervezete. A falu társadalmi életében is szerepet játszottak a szárazmalmok. A beszélgetés utáni vágyakozás sok embert sodort a malmokhoz. A malom alatti beszélgetések során a falu életének sok fontos eseményét tárgyalták meg.

A szárazmalmok felkutatása és feldolgozása sürgős feladat. A kutatás mai állapota szerint hazánkban már csak Szarvason működik egy köleshántoló szárazmalom.⁴ Tanulmányozásunk idején állt még a vámosoroszi malom is. Ezekon kívül csak a Baranya megyei Mekényesen van egy leállított szárazmalom. Tarpán a malom épülete még megvan, de a berendezés már hiányzik belőle. Nagykőrösön pedig a Kecskeméti út 42/a szám alatt az utolsó nagykőrösi szárazmalomnak már csak az üres malomháza maradt meg.

Miután a szárazmalmoknak a múlt század második felének közepéig nagy gazdasági jelentőségük volt s ma már csak néhány van belőlük, célszerűnek látszik, hogy a szárazmalmokkal foglalkozó összefoglaló munka megjelenése előtt a még fellelhető szárazmalmokról, azok működéséről leíró tanulmányt lásson napvilágot.

Vámosoroszi Szabolcs-Szatmár megye fehérgyarmati járásában, a Tisza—Szamos—Túr közén, az ún. Erdőháton fekszik. A falu Árpád-kori település. Az Árpádok korában az Oroszi nemzetség bírta. Nevét innen és attól vette, hogy a Tapolnak-patakon átvezető hídon vámot szedtek. Később a falu birtokosai a Báthory- és Drágffy-családok voltak. Még későbbben a falu és környéke a Partiumhoz tartozott.

Vámosoroszi patak- és útmenti település. A Tapolnak-patak a falut félkör alakban veszi körül. Területe 2,281 kat. hold. Lélekszáma 626. Lakosai magyar anyanyelvűek. Közülük 4 r. kat., 19 g. kat., 596 ref. és 7 izr. vallású. A lakóházak száma 108. A lakosság foglalkozás szerinti megoszlása: 511 ős-termelő, 53 iparos, 8 kereskedő, 12 közlekedési, 15 közszolgálati alkalmazott, 8 nyugdíjas, 11 házcseléd és 8 egyéb.⁵

Legrégibb épülete a református templom. A XV. században épült. Hátsó része a késői gótika szép példánya. Belső fala primitív, népi eredetű freskótöredéket őriz. Néhány felírás is látható rajta. A bordázat terméskőből faragott s rajta színes festés nyomai vannak. Harangján 1586-os évszám látható. A szöszék feletti korona 1794-ből való. Valószínű, hogy ekkor készült a festett karzat is. A nagykarzat 1806-ban épült.

Régebben a határ erdőben gazdag volt. Nagy részét azonban kiirtották. A határ túlnyomó része erdőirtás. Nehezen művelhető, kötött, agyagos talaj. Jobbára sovány, gyenge minőségű, mert a Túr vize gyakori kiöntéseivel kilúgozta. 1945 előtt egy 536 és egy 300 kat. holdas középirtok volt a határban.

⁴ Nagy Gyula: Az utolsó működő szárazmalom. Néprajzi Értesítő XXXVIII. évf. 1956. 83—118.

⁵ Szatmár, Ugocsa és Bereg K.E.E. vármegyék (1924—1938). Budapest, 1939. 569.

A lakosságnak 2—40 kat. holdig terjedő földbirtoka volt. Csak az uradalmi cselédek között voltak földnélküliek. Az első világháború utáni földbirtokreformmal a falu csaknem minden nincstelenje földhöz jutott. 1945-ben felosztották a két középbirtokot is. Ezzel egy-egy családra átlagosan 14—15 kat. hold föld jutott.⁶

A falu közepén — a Tapolnak-patak, Fő utca és Templom utca által határolt területen — állt a szárazmalom (XXXIII. t.), Népi műemlék. A református egyház tulajdona. A malmot az egyház 1846-ban használaton vette a cseggöldi uradalomtól. Onnan szállították át Vámosorosziba.⁷

A MALOM ÉPÜLETE ÉS BERENDEZÉSE

I. A KERINGŐSÁTOR

1. A keringősátor

A malom középső része a hatalmas *keringősátor*. A sátorhoz egyikfelől a *malomház*, másiktól az *olajütő* csatlakozik.

A 13 m átméretű sátor kúp alakú, náddal és *zsuffal* (zsúppal) fedett épület. A sátortető 12 *tölgyfaoszlopon* nyugszik. Az oszlopokat *culáp* néven is ismerik. Ma már csak 4—5 eredeti, a többi pótlás. Az oszlopok föld feletti magassága a talaj egyenetlensége miatt kisebb eltérést mutat. Van 145 és 167 cm magas oszlop is. Vastagságuk is különböző. Azonban kivétel nélkül mind vastak és erős. Az oszlopok nem egyenlő távolságra vannak egymástól. Az oszlopok között a legnagyobb távolság 360 és a legkisebb 190 cm. Az oszlopok kissé befele dőlnek.

Minden oszlopon egy-egy 20×20, vagy 23×23 cm-es faragott fenyő *szarufa* nyugszik. (A közölt méretek csak megközelítőek, mert a durván faragott fák méretei között gyakran még ugyanannál a darabnál is kisebb-nagyobb eltérés van.) A sátort 1943-ban *újraállították*. Ugyanis a szarufák felső végei elkorhadtak és a sátor lerogyott. Az újraállítás során 4 új szarufát állítottak fel. Most tulajdonképpen az új szarufák tartják a tetőt. A csúcsban összefutó szarufák alatt van a *csillagkötés*. A csillag két faragott fából összerótt kereszt. Végeit 4 gömbölyű akác-rúd köti össze. Mindegyikre két-két elkorhadt végű szarufa támaszkodik.

A szarufákon 40—50 cm-es távolságban vékony, hasított *erdeifák* fekszenek. Nagy részét azonban már gömbölyű akác-fákkal pótolták. Rajtuk nyugszik a nádtető. A nádat helyenként dróttal fűzték a fákra. A sátor eredetileg nádas volt, de 1945-ben zsúppal fedték. A sátor csúcsán régen egy nyeles csillagdísz volt.

A sátor bejárata a keleti oldalon van. A kapu felett a tető megemelt és 50—100 cm szélességben zsindegyel fedett. A kapu kerete hasított erdeifa, melyre sodronydrótot erősítettek. Sarkai egy-egy vaskarikába illeszkednek, melyek hegyes végei egy oszlopba vertek. Az egyik kapuszárny már hiányzik.

⁶ Inczedy Márton vámosoroszi ref. lelkész közlése.

⁷ Kiss Kálmán: A Szatmári Református Egyházmegye Története. Kecskemét, 1878.

2. A keringő

A sátor alatt van a malom hajtására szolgáló nagykerék, a *keringő*. (XXXIII. t.) Részei: a *bálvány* (tengely XXXIII. t. 9), a *rédely* (vízszintes karfák XXXIII. t. 8), a *felkötő-karfák* és a *talp* (XXXIII. t. 8).

A tölgyfából faragott bálvány 545 cm magas. A két vége tizenkét- s a dereka nyolcszögletű. Átmérője 60, illetőleg 40 cm. Mindkét végén egy-egy ráf van. A bálvány felső végéből egy vastag *csap* áll ki. A másik vége elkeskenyedő. Ezen a végén egy vascsap van. A csap végén egy félgömb alakú bemélyedés (völgy, hupa) van, melybe a *persely* kiemelkedő része illeszkedik. A bálványon némi díszítőjellegű faragás látható.

A bálvány alsó részébe 12 db 545 cm hosszú és 11×11 cm vastag *rédelyt* erősítettek. A felerősítés csapolással történt. A karfák végein nyugszik a keringő *talpa*. A karfák és a talpak vésetek s így egymásba illeszkednek. A talpakat faszögekkel (használt fogakkal) erősítették fel. Néhol még vaskapocsokkal is felkapcsolták.

A keringő talpa 12 darabból áll. A 17 cm széles és 10 cm vastag talpakat tölgyfából faragták. A talp egyik vége a rédelyen, a másik az előtte fekvő talpon fekszik. Az egymásra tett talpakat 3—4 faszöggel szegelték meg. Utóbb vascsavarral fogatták össze. A talpak végei felül profiláltak, alul csapottak. A keringő talpa a föld színétől mintegy 40—50 cm magasan van. A keringő átmérője talpszéltől talpszélig 11,4 méter.

A keringő talpában vannak a *fogak*. A keringőnek 370 db akácából faragott foga volt. Vizsgálódásunkkor azonban már sok hiányzott. A fogak elhelyezése *módliba* történt. Módlival (sablonnal) jelölték ki a fogak helyét és módlival történt a fogak kicserélése is. A fogak 8 cm-re állnak ki a talpból s egymástól 7 cm-re vannak. A fogak — a talpak összeillesztési módja miatt — a föld felszínétől nem egyenlő magasságban vannak. Ez nem okoz semmi nehézséget, mert az *orsó pálcái* — amibe a fogak kapaszkodnak — elég hosszúak s így legalább hosszabban koptatják.

A keringőtalpat a *felkötőkarfák* tartják vízszintesen. A 6 m hosszú és 11×11 cm vastag fenyő karfák alsó végei a megfelelő rédelyhez erősítettek. Az összeillesztett részek kissé vésetek és egy-egy foggal átütöttek. A karfák alsó részén 2—3 lyuk látható. Ezekkel lehetett a talpmagasságot szabályozni. A felkötőfák felső végei kétsorjában — váltakozva — helyezkednek el és csapolással illeszkednek a bálványba. Az alsó sor karfáit egy-egy vaskapoccsal a bálványhoz kapcsolták. A felső sorban elhelyezett karfákat a bálvány ráfjának karikáiba erősítették.

A talpból — ott, ahol a rédelyek között legnagyobb a távolság — egy erős *cövek* állt ki. A felső része átfürt volt. A lyukba egy kb. másfél méteres *húzatórúdat* akasztottak. Ennek a végén volt a *hámfa*. A húzatórúd szabad vége ide-oda csúszkált a rédelyen, a talp és a felkötőkarfa között. Egymás után két húzatófát erősítettek a talpra. Két rédelyen pedig egy ülésdeszka feküdt.

A bálvány a *bálványtartó-talpon*, a *medvén* nyugszik, amely viszont két keresztben elhelyezett gerendán fekszik. Az egyik 35 cm széles, 20 cm vastag és 160 cm hosszú. A vele párhuzamos gerenda mérete: $30 \times 20 \times 180$ cm. Mindkettő a közepén 55, illetve 60 cm hosszúságban 8 cm mélyen kivésott. Ebbe a vésetbe helyezkedik a talp, mely $25 \times 15 \times 170$ cm méretű. A talp közepébe süllyesztett *persely* téglalap alakú s peremmel ellátott. Középső részén van egy kúp alakú kiemelkedés, amely a bálvány csapjának végén levő

mélyedésbe illeszkedik. A persely fölött egy bádoglemez van. A talp végei 50 cm hosszúságban és 5 cm mélységben vésettek. A talp vésett része az alatta levő gerendák vésetébe fekszik. A talp a gerendákon jobbra-balra, fel és le mozgatható. A bálvány szabályozása ékek segítségével történik. Az ékek a talp mellett, a talp alatti gerendák kivésett részein voltak.

A bálvány felső végén levő *csap* a *járomba* illeszkedik. A járom bejárat felőli részén van a kb. 2,5 m hosszú *ki- és bekapcsoló-gerenda*. A közepe átfúrt. Ha a bejárat felőli részét — egy rákötött kötél segítségével — lehúzzák, a másik vége felemelkedik. Ilyenkor a bálvány (és az egész keringő) a bejárat felé billen. A keringő talpa — a sátor bejárata felől — egészen a földre simul. Ha viszont a keringő talpát a földről felemelik, a bálvány csapja a helyére zökken. A kapcsoló gerenda pedig a helyére megy. A kötél már hiányzik.

A sátor földje a sátor szélén mintegy 3 m szélességben vízszintes. Innen kezdve a föld a sátor közepe felé fokozatosan lejt. A lovak járta hely és a keringő közepe közötti szintkülönbség mintegy 60—70 cm.

II. A MALOMHÁZ

A keringősátor déli feléhez csatlakozik a *malomház*. A fala gerendákból és deszkákból összerótt. Nyeregteteje zsindelel és náddal fedett, zsúppal javított. A malomház hossza 450, szélessége 330 és falának magassága 210 cm. Az épület 21×24 cm-es *tölgyfatalpakon* nyugszik. A 15×15 cm-es méretű *koszorúfákat* a sarkokon egy-egy 13×16 cm-es *oszlop* tartja. A malomház mindhárom oldalának közepén egy-egy *segédoszlop* van. A helyiség keleti oldalán van a 100×175 cm-es méretű ajtó. A koszorúfákon 4 *fiókgerenda* nyugszik. Nincs lepadlásolva. Négy pár *szarufája* közül három pár egy-egy kakasülövel összekötött. A tető csapott végén 3 *végszarufa* van.

1. A kőpad

A malomház sátor felőli végét a *kőpad* (XXXIII. t. 1) foglalja el. A kőpad 110 és 128 cm széles, 445 cm hosszú és 100 cm magas. Vaskos *talpgerendája* kissé a földbe süllyesztve, a kőpad hosszában húzódik. A kőpadot 2 pár *tölgyfaoszlop* tartja. Az oszlopok alsó végei a talpgerendába csapóttak. Tetejükön egy-egy *párnafa* van. A párnafák nagy faszegekkel vannak a kőpad deszkáihoz erősítve. A kőpad teteje 3 db 8—11 cm vastag *tölgyfadeszkából* áll. Az eleje 42 cm széles, 9 cm vastag *tölgyfadeszka*, melynek szélén profilált perem van. A pad másik szélén 53 cm széles, 11 cm vastag *deszka* áll. A kőpad elején 53 cm magas *fakorlát* van. A kőpadra 4 fokból álló *lépcső* vezet.

2. A kásakő

A kőpad egyik felét a *kásakő* (XXXIII. t. 2) s a másikat a *málékő* (XXXIII. t. 3) foglalja el. A kőpadot a kövek alatt egy-egy oszloppár tartja. A kásakő alatti oszloppár oszlopai 43 cm-re vannak egymástól. Közöttük van a kásakő *szálvasa* (tengely) az *orsóval*. A szálvas a *tölgyfából* készült *szabályozótalpon* nyugszik. A kőpadtartó oszlopok alsó részei keresztül vannak vésvé. Oda illeszkedik bele a szabályozótalp. A talp középső — szélesebb — részén van a *persely*, amelyben a szálvas forog. A talp két vége hosszú és keskeny. A talp

vége mellett kétfelől egy-egy faék van. Ezek segítségével lehet a követ vízszintes irányban szabályozni. A kő felemelése és leszállítása a talp alá vert ékek segítségével történik.

A szálvas 5×5 cm-es kovácsolt acél, melyre az *orsót* erősítették. Az orsó átmérője 29 és vastagsága 5,5 cm. Tányérjának szélén vasráf van. Az orsónak 7 db 42 cm hosszú, gyertyánfából készült *pálcája* van. A pálcák alsó része — közvetlenül a tányér felett — egy-egy faszöggel átütött. Noha az orsónak 7 pálcája van, mégis *kishatosnak* hívják. A kásakő kikapcsolásakor 3 pálcát ki kell venni az orsóból.

Az orsó felett van a hatszárnyú *vitorla*. A vitorla *tőkéjét* faékekkel erősítették a szálvashoz. A tőke hengeralakú. Mindkét végén ráf van. A szárnyak fenyődeszkából készültek. Két darab ujnyi vastag kötéllel fűzték össze. A vitorla előtt 20×25 cm-es nyílás van. A *vitorladobba* került kása ezen keresztül repül az *osztályozóládába* (XXXIII. t. 4).

A vitorladob felett a kőpad ledeszkázott. A szálvas felnyúlik a kőpadra. A szálvas körül 15 cm-es nyílás van. Ebbe illeszkedik szoroson bele a *nyaktőke*. A tőke valamivel hosszabb, mint a kőpad deszkájának a vastagsága. A tőke ráffal körülvevett s néhány vaspánttal a kőpad deszkájához szegelt. A deszkára fektetett pántok egyik végét a nyaktőke ráfja alá bújatták. Ezért a nyaktőke nem veheti át a szálvastól a forgást.

A szálvas köré, a nyaktőke magasságába kerül a kőpadra az agyagból készült *kőalja*. Teteje teljesen egyenes. Átmérője megegyezik a forgókőével. A *szálvasfejre* kerül a vékony *kásakő*. A szálvas feje a kásakőbe faékekkel beékelt *keresztvasba* illeszkedik. A kő 105 cm átmérőjű és a szélén 2,5 cm vastag. A kő szélén, valamint a hátán levő 36 cm-es átmérőjű kiemelkedésen vasráf van. A kásakőre a fenyődeszkából készült *káva* borul. Átmérője 110 cm. A kávatető közepén 25 cm átméretű nyílás van. A deszkákat két vékony heveder fogja össze. A kőpad korlátjára és a malomházat a sátoztól elválasztó deszka kivágásába került a *garatváz*. Ez 2 db 4×8 cm vastag, 145 cm hosszú fenyőfa, melyek egymástól 44 cm-re vannak. A vékony gerendákat 3 fog köti össze. Két fog között helyezkedik el a fenyődeszkából készült csonkagúla alakú *garat*. Szájmérete 50×80 és mélysége 55 cm. A garat végén egy kerek nyílás van, melyet egy keskeny, nyeles fasuber zár el.

A meghántolt köles és a héja a vitorladob nyílásának felső részén kinyúló, bádogból készült rövid csövön ömlött ki. A héjat, az *ondót* a vitorla szele a malomház sarkába hajtotta. A kása a kifolyócső alatt levő *lefolyládába* került. A láda négy oszlopon állt. Az első pár valamivel alacsonyabb volt, mint a hátsó. Az oszloppárokat egy-egy deszka fogta össze. A láda az állványon jobbra-balra csúszatható volt. A fenyődeszkából összeszegelt láda mérete: $80 \times 110 \times 28$ cm. Egy deszkával két rekeszre osztott. A nagyobbik 41 cm széles. Mindkét rekesz külső végén egy-egy fasuber volt. Ezzel engedték a kását az alatta levő vékába. A lefolyláda lábai már hiányoznak.

A kása vámja a *vámosbődönbe* (XXXIII. t. 7) került. A vékony fenyődongákból készült hordó 40 cm átmérőjű. Magassága 74 cm. Faabroncsok fogják össze. Két vékony vasfüle van. A vastag fenyődeszkából összerótt fedő ráhelyezése után egy bunkósvégű rudat dugtak át a füleken. A bot átfúrt végére került a lakat. A fedőn egy 12×4 cm-es nyílás van. Itt öntötték bele a *vámkását*.

A köleshántoláshoz egy ritka és egy sűrű *rosta* is tartozott. A hántolás előtt ezzel tisztította ki a molnár a kölest. A rostálást az olajútó *darásládájába*

végezték, mert a hántolás és az olajütés nem egyszerre ment. A rostákat a malomházban levő pole feletti szegekre akasztották. A rosták már nincsenek meg.

3. A málékő

A málékő, vagy daráskő (XXXIII. t. 3) szálvasára ékelt orsó átmérete 37 cm. Tányérjainak vastagsága 5,5 cm. Széleire ráfot húztak. Az orsónak 10 db 45 cm hosszú gyertyánfa *pálcája* van. Az orsót *hatospálcának*, *kishatosnak* hívják.

Az orsó felett, a kőpadon van a *padkő*. Négy szorítógerenda közé állították be. A beszorított kő közepébe ékelt *nyaktőkében* forog a szálvas nyaka. A padkő átmérője 100, vastagsága 15 cm. A szálvas gúlaalakú fejére illeszkedik a *málékő*. Mérete megegyezik a padkő méretével.

A káva 26 cm magas. Közepén 59×63 cm-es nyílás van. A garatváz tanulmányozásunk idején már hiányzott. A garat szája 40×80 és mélysége 60 cm. A garat alá erősítették a kő etetését szabályozó *tejkét*. A tejke fenyődeszkából összerótt, $25 \times 25 \times 12$ cm-es ládika. Fenékdeshkájára elől 17 s hátul 5 cm-re kiáll. A fenék eleje átfúrt. A garat alá zsineggel felkötött tejkét a molnár csavar segítségével szabályozta. A kőpad elejére egy csavarmenetes fát erősítettek. Ebbe egy kerek pálca járt. Alsó része csavarmenetes volt s ezen egy ellipszis alakú anyacsavar forgott. A zsineg a szabályozóra tekeredett. A szem a tejkén keresztül folyt a kő alá. Minél jobban lejtett az eleje, annál jobban etette a követ. Ha az elejét egészen felemelték, teljesen elzárta a szem útját. A tejkét a *rázó* mozgatta. A rázó vége leért a kőre. A rázót a kő *hajítása* hozta mozgásba. Ugyanis a kő hátán levő kiemelkedés ellipszis alakú.

A málékő nyílása alul-fölül egy-egy deszkával, illetve ékalakú fával elszűkített. Mérete: 9×10 cm. Rajta egy rövid, ferde deszkalap nyúlt ki. Ezen folyt le a dara az alatta levő *darásládába*. A fenyődeszkákból összeszegett láda mérete: 45×100 cm. Négy egyforma magas lábon állt. A lábak már hiányoznak.

A dara vámja a malomház sarkában elhelyezett *vámosládába* (XXXIII. t. 6) került. Ez tulajdonképpen egy *szuszék*, illetve ácsolt láda. Mérete: $130 \times 65 \times 75$ cm. Tölgyfából ácsolták. Teteje enyhén domború. Lakattal zárható. Amikor búzát is őröltek a daráskövön, kétféle volt rekesztve. Az egyik rekesz felett a láda tetején 12×3 , a másik felett 2 db 8×3 cm-es nyílás van. Ezekbe öntötték a vámot.

A kőpadon van a helye a kőfelállító *baknak*. A bak 55 cm hosszú, kétágú fa, melynek vésetébe illeszkedik a 60 cm hosszú harmadik láb. Egy vasráf fogja össze. A vámosláda felett van egy 32 cm széles, 155 cm hosszú deszkapole. A bádoggal olajoscsanakot, a tartalék perselyt és a lámpát tartották rajta.

III. AZ OLAJÜTŐ

Az egyház 1886-ban a szárazmalomhoz 300 forintos költséggel *olajütőt* (XXXIII. t.) építtetett. Deszkából készült. 15—16 m hosszú és 7 m széles volt. Három helyiségből állt. Csak a *présházat* és a *raktárt* padlásolták le, a *hántolót* nem. Kátránypapírral fedték le. Később a deszkafalat vályoggal és

a kátránypapírt cseréppel cserélték ki.⁸ Ez az épület azonban összedőlt. Jelenleg az olajütő helyének egy kis részén, mintegy 7×4 m-es területen zsúfolták össze az olajütő berendezését. Ezt a területet vályogfallal vették körül és cseréptetővel fedték, hogy az olajütés szerszámai ne a szabad ég alatt heverjenek.

1. A hántoló

Az olajütő mai helyisége a sátor északi feléhez ragasztott. A sátor 3. oszlopa közötti részt foglalja el. Az egyik oszlopközt a *kőpad* (XXXIII. t. 12) tölti ki. Ezen van a hántoló.

A 250 cm hosszú és 115 cm széles *kőpad* felépítése a következő. A *kőpad* végeinél egy-egy átlagosan 24×26 cm vastag és 170 cm hosszú *gerendát* süllyesztettek a földre. Ezeket két ugyanolyan vastagságú, 200 cm hosszú *talpgerenda* fekszik. A talpgerendákba összesen 6 oszlopot csapoltak. A sátor felőli talpgerendán 4, a másikon 2 oszlop áll. A *kőpad* 4 *párnafán* nyugszik. A két szélső párnafát két-két 15×15 cm vastag s 80 cm magas oszlop tartja. Az oszlopokat egy-egy ferde oszlop támogatja. A gyámoszlopok alsó végei a földre süllyesztett gerendába csapoltak. A két belső párnafát pedig egy-egy 12×20 cm-es oszlop tartja. A pad 5,5 cm vastag tölgyfadeszkából van. Az elején s hátulján egy-egy élire állított deszka látható. A sátor felőli 11 cm vastag és 50 cm széles. A pad elején levő deszka felső szélén két-két vonalpárral rovátkált perem van. Egyik végén 60×40 cm-es részt kivágtak. Itt van a feljáró. A *kőpadra* 5 fokból álló *grádics* vezet fel. A *kőpad* elején 8×8 cm-es fából 70 cm magas korlát van.

A *kőpad* alatti, egymástól 57 cm távolságra levő két oszlop alsó része keresztülvésett. Ebben van a szálvas *állító talpa*. Ékekkel szabályozható. A talp középső részébe süllyesztették a perselyt, amelyben a szálvas forog. A szálvas itt is 5×5 cm oldalméretű kovácsolt acél. A szálvasra ékelt *orsó* 29 cm átmérőjű és a széle 5,5 cm vastagságú. A tányérok felső része kissé domború. Széleire vasraf van húzva. Hét db 40 cm hosszú akác *pálcája* van. A kő kikapcsolásához 2 pálcát kivétele szükséges.

Az orsó felett van a vitorla *tőkéje*. A tőke 18 cm átmérőjű, 27 cm magaságú fahenger, amelybe a 6 db 28 cm hosszú és 10 cm széles fenyődeszkából készített *vitorlákat* állították. A vitorlákat X alakban vékony kötéllel feszítették ki. A tőke és a szálvas közé hosszú ékeket illesztettek. Az ékeket dróttal a szálvashoz kötötték. A vitorla forgása által keletkezett szél hajtotta ki a lehántolt héjat a kő alól. A vitorla alatt 50×50 s a *kőpad* elején 20×27 cm-es nyílás van. Ezen keresztül vágódott ki a lehántolt héj. A forgó pedig a vitorladob nyílása felett levő 10×10 cm-es nyíláson ömlött ki, egy kis kinyúló ferde deszkalapocskán.

A *padkő* a *kőpadon* fekszik. Négy *szorítógerenda* közé ékelt. A kőlyukba beékelt *nyaktőkében* forog a szálvas nyaka. A szálvas fejére illeszkedik a *forgókő*. A kő átmérője 100 és a széle 8 cm. A kőre boruló *káva* 114 cm átmérőjű és 18 cm magas. Az oldala keskeny deszkából dongaszerűen összeállított. Alul szabályozható ráf fogja össze. A teteje deszkából összerótt. Közepén 50×55 cm-es nyílás van.

⁸ Inczedy Márton ref. lelkész közlése.

A kőpad korlátjának bevéselt részébe illeszkedik a *garatváz*. A garatváz két db $\frac{3}{4}$ -es fenyőfa, melyet két kötés fog össze. A garatváz 140 cm hosszú és 73 cm széles. A váz összekötőfái között helyezkedik el a fenyődeszkákból összerótt garat. Szájníjlása 77×57 és mélysége 65 cm. A garat nyílása alá volt felerősítve a *tejke*. Ezzel szabályozták a kő etetését. Most hiányzik.

A tejkét a *rázófa* rázogatta és a *rugófa* visszárúgta. A rázófa 75 cm hosszú, keskeny hasított fa, melynek alsó vége a forgókőre ér. A rázófával szemben, a garatvázra egy 60 cm hosszú, hajlékony vastagabb vesszőt erősítettek. Ez rúgta vissza a tejkét. A tejkét szabályozni lehetett.

A meghántolt forgó a kőpad előtt levő *darásládába* (XXXIII. t. 13) hullott. A fenyődeszkákból összeszegezett láda mérete: $60 \times 100 \times 25$ cm. Az egyik végén egy fasuber van. Négy lábon állt. Az első kettő alacsonyabb volt. Két-két lábat egy-egy deszkával kötöttek össze. Ezen — a lovak járásának megfelelően — csúsztathatták a ládát.

2. A hengerszék

A *hengerszék* (XXXIII. 11) orsója, *nagyhatosa* (XXXIII. t. 10) négy oszlop között forog. A 16×21 cm-es vastagságú és 160 cm magasságú oszlopokat a földbe ásták. A párosával álló oszlopok 35 cm-re, az oszloppárok pedig 150 cm-re vannak egymástól. Az oszlopokra két ugyanolyan vastagságú gerendát fektettek és csappal erősítették fel. A két felső gerenda alatt két 150 cm hosszú, 16×26 cm-es méretű gerenda fekszik a földön. Mindkettő közepe szélesen kivésott. Ebben helyezkedik el az *állítótalp*. Ez 11×22 cm-es vastagságú és 90 cm hosszúságú gerenda. Végei keskenyedők. Ékekkel szabályozhatók.

Az állítótalp közepén levő perselybe illeszkedik a nagyorsó *bálványa*, fatengelye. A tengely 145 cm hosszú. A felső, 55 cm-es része nyolcszögletes és kb. 23 cm átméretű. Az alsó fele is nyolcszögletes, de valamivel vastagabb és fokozatosan keskenyedő. A felső végén jó hosszú facsap s az alsón vascsap van. A tengely vastagabb részéből 4—4 küllő nyúlik ki. Ezekre vannak a tányérok. A két tányért 4 vaspálca merevíti. A pálcák az egymás felett levő küllőkön haladnak keresztül. A tányérok 130 cm átmérőjűek és 5,5 cm vastagok. Egymástól 32 cm-re vannak. Széleire vasráfot húztak. 40 db *pálcája* van. Akácfaából készültek és 50 cm hosszúak. Felső végük 8 cm-re áll ki s fogakká faragott. A pálcák 5,5 cm-re vannak egymástól. A tengely facsapját két kis gerenda fogja közre. A csap és a gerendák között egy nyeles faék tölti ki. Amikor a hengerszéket ki akarják kapcsolni, az éket kiütik és a tengelyt befelé döntik.

A nagyorsó fogai felett helyezkedik el vízszintesen a hengert hajtó *kis-hatos*. A nagyorsó gerendái előtt 40 cm távolságra 2 db 16×16 cm-es oszlop van, egymástól 90 cm távolságra. Az oszlopok 120 cm magasak. Egy gerenda fekszik rajtuk. Ezzel egymagasságban, a nagyorsó gerendáin is fekszik egy erős gerenda. E két gerendába illeszkedik a kisorsó 5×5 cm vastagságú, kovácsoltvas tengelye. A kisorsó átmérője 32 cm, vastagsága 5,5 cm. Mindkét tányérjának szélén ráf van. *Pálcáinak* száma 12. A pálcák 42 cm hosszúak. A kisorsó tengelyének vége lapított és kétágúra kovácsolt. E két ág illeszkedik bele a henger fogaskerekére szerelt vastárcsa két karéjába.

Az orsók oszlopai mellett áll a gyári *henger*. *Zúzónak* is hívják. A két egymás mellé helyezett henger zúzsa össze a közéeresztett forgót. A hengerek

31 cm hosszúak és 20 cm átmérőjűek. A vashengereket egy 125 cm hosszú, 65 cm széles és 100 cm magas, csonkagúla alakú, erős faállványra szerelték. Merevítőkkal ellátott lábai egy-egy félig földbe süllyesztett gerendán nyugszanak. Az 50 cm magas *garatvázat* esapolással erősítették az állványra. A garatvázon nyugszik a garat. Szája 70×35 és mélysége 50 cm. A garat alatt csüng a *tejke*. A tejke $33 \times 27 \times 10$ cm-es fenyődeszkából összeszegelt ládika. Szabályozható. Mindkét henger egyik végén egy-egy 20 cm átmérőjű fogaskerék van. A hengerek előtt egy *kaparóél* van. A kaparóél szedi le, kaparja le a hengerre tapadt forgót. A hengerek csavarok segítségével szabályozhatók. Az állvány mindkét végén falépcső van.

Az állvány lábai között van a fenyődeszkából készült $100 \times 75 \times 27$ cm nagyságú *láda*. Külső vége nyitott. Ebbe hullott a hengeren keresztülment forgó. A ládából az alatta levő füles *darásláddá* kaparták. A darásláda $100 \times 50 \times 30$ cm-es méretű, fenyődeszkából összeszegezett láda. Sarkain 10 cm hosszú fül van.

3. A gyúroláda

A *gyúroláda* (XXXIII. t. 20) fenyődeszkából készült. A hossza 275 szélessége 50 és a magassága 35 cm. Három rekeszre oszlott. Három padkán feküdt. A gyúroládjában gyúrták össze a kisajtott belet.

4. A pergelő

A meggyúrt bél a *pergelőbe* (XXXIII. t. 17) került. A pergelő a prэшáz egyik sarkában állott. A mostani pergelő gyári készítmény. Tulajdonképpen egy 75 cm átmérőjű, 35 cm magasságú vasüst. Vaslemezzel fedett. Tetejének kb. $\frac{1}{3}$ része felnyitható. Az üstbe egy 70 cm hosszú, függőleges tengely nyúlik, melynek végén két kavarókar van. A másik végén pedig egy 20 cm átmérőjű fogaskerék látható. Az üst felett egy félkör alakú tartóvas húzódik. Ehhez van erősítve a függőleges tengely és a hajtókar vízszintes tengelye. A hajtókar végén egy kis fogaskerék van. Ez beleilleszkedik a pergelőbe nyúló tengely fogaskerekébe. A pergelő elején, a felnyitható fedő alatt, a pergelő fala 15 cm szélességben felhúzható. A nyílás előtt kifolyó vaslemez van. A pergelőt a katlanra tették. A katlan alatt a forgó héjával tüzeltek. Amikor a bél megpörköldött, felhúzták a feljáró vasat és a belet rövid nyelű *szénvonóval* kihúzták. A megpörkölt bél a *köpécébe* ($\frac{1}{2}$ vékás csanak) került.

5. A prés

A *prés* a prэшáz közepén állott (XXXIII. t. 18). A prés gyári készítmény. A prés alatt 2 db 200 cm hosszú, vastag tölgygerenda volt. Ezekre erősítették a prést 2 hosszú csavar segítségével. Az 50 cm széles, 75 cm hosszú és 25 cm magas öntöttvas talp sarkaiból egy-egy 80 cm hosszú, 5 cm átmérőjű vasrúd nyúlik ki, melyeknek felső végein a $45 \times 70 \times 16$ cm-es méretű, öntöttvas felsőrész nyugszik. A vasrudak végén egy-egy nagy csavar van. A hatalmas csavaros orsó a prés tetején levő anyába föl s le csavarható. A prés alján vasrostély van, melyet félkör alakban perem övez. A kipréselt olaj a rostély alá csorog és hátul egy kis csövön folyik ki. A cső alatt $50 \times 50 \times 50$ cm-es méretű, deszkával kibélelt gödör volt. Ebbe egy 10 literes *fazokot* tettek.

A prés előtt egy tölgyfadeszka volt. Azon töltötték meg a *vasfazokot*. A vasfazok 30 cm átmérőjű, 28 cm magas, 1 cm vastag, sűrűn lyuggalt vas-henger. Két füle van. A fazékba először egy 8 mm vastag vaslemez került. Azután félig öntötték *monttal* (megpörkölt, meggyúrt bél). Majd egy vaslemez tettek a fazékba. (Ez nem volt lyukas.) Erre ismét mont került. Amikor a fazék tele lett, rátették a 3 cm vastag fedőt. A prést 3 db *ráhuzófavval* húzták rá. A 140 cm hosszú s a végén 7 cm átmérőjű gömbölyű akácrudak a tövük fele kissé vastagodók. A vastagabb felüknél a rudak szögletesek. Ott 15 cm az átmérőjük. A ráhuzófa vastagabb fele illeszkedik bele a csavarorsóba.

6. A kiütőszék

Amikor a montot kipréselték, a csavarorsót felhajtották. A vasfazekat kivették a prés alól. A fal mellett álló *kiütőszéken* (XXXIII. t. 19) kiütötték az olajpogácsát. A kiütőszék 85 cm hosszú, 48 cm széles és 11 cm vastag tölgyfadeszka. Elöl két cölöplába volt. A kiütőszék közepén 36 cm-es kör alakú nyílás van, melynek alsó fele keskenyebb. Így a ráborított fazékból a vaslemez és az olajpogácsák átestek, de a fazék nem. A szék alatt egy tölgyfadedzsza állt. Ebbe esett a pogácsa. Egy kevés olaj is csurgott bele. Átmérője 65, magassága 36 cm. Három vasráf tartja össze.

7. Egyéb felszerelés

A présházban állt a *vámosasztal* (XXXIII. t. 16). Négy lábú, 60 × 200 cm-es méretű, fenyőfából készített asztal volt. A hántolóban, a kőpaddal szemben levő sarokban a *vámosládának* (XXXIII. t. 14) volt a helye. Ez egy szuszék (ácsolt láda) volt.

A MALOM ÉS AZ OLAJÜTŐ MŰKÖDÉSE

I. A MALOM ÉS AZ OLAJÜTŐ MŰKÖDÉSE

A vámosroszi szárazmalomban az 1930-as évekig az olajütés és a köles-hántolás mellett a *málékövön* búzát is őröltek és *málét* (kukoricát) is daráltak. Amikor rossz volt az út, a környék is idehozta a búzáját. A malom az utóbbi időkben jobbra csak olajat ütött és kölest hántolt. Kukoricát csak néha darált. Rizst pedig csak egy alkalommal hántolt. A környékbeli zsidók itt őrölték a pászkalisztet.

A malom csak ősztől tavaszig működött. Hétfőn, kedden őröltek. A kását szerdán, csütörtökön csinálták, az olajütés pénteken és szombaton történt. Az olajütésnél az első nap a vidékieké s a második a helybelieké volt.

Az egyház 1863-ban *malombíró*t állított a malom élére. Az utóbbi időben a *kurátor* (az egyház gondnoka) volt a malom felügyelője. A kurátor a malombíró szerepét töltötte be. Ő volt a felelős a maloméért. Ezenkívül a *presbíterek* (képviselőtestületi tagok) közül mindennap egy *napos* volt. A naposság a lakásuk szerint sorba ment. A kurátor is volt napos, amikor rákerült a sor. A presbíterek eleinte naponként teljesítettek szolgálatot. Később, amikor hetenként csak 1—2 nap ment a malom, akkor egy hétig tartott a szolgálat. Azonban akkor is naposoknak hívták őket. Naposi szolgálat csak az olajnál

volt. A naposnak egész nap a malomban kellett lenni. A napos a malomgazda szerepét töltötte be. Ő volt tulajdonképpen a *pintes* is, mert az egyház olajat is adott el. Az érkezési sorrendet is a napos írta fel. A napi keresetet is ő vezette. A raktárkulcs is nála volt. Segített a molnárnak is. A *peckásokat* pedig ellenőrizte a mérésnél. A napos a kurátornak számolt el, a kurátor pedig 2—3 hetenként a lelkésznek.

A molnár segítségét, a két *peckást* (fűtőt) a presbitérium fogadta meg egy szezonra. Dobszóval adták tudtul a falunak, hogy peckásokat keresnek. Rendszerint nagyobb családú, szegényebb emberek voltak. Az egyik igencsak gyakorlottabb volt. Fizetésüket az egyház szabályozta. Egy-egy napi olaj- és pogácsa keresetüket a napos adta ki.

A malmot a mátészalkai Közellátási Felügyelőség 1948-ban leállította. Nem jelölte ki olajütésre. Azóta nem működik.⁹

2. A MALOM HÚZATÁSA

A malmot a falu lovasgazdái húzták. A falubeli lovasok ajánlkoztak a malom húzására. Azonban nem minden lovasgazda vállalt húzást, s nem minden ló felelt meg. Akik a malom húzására vállalkoztak, azokat *szereseknek* hívták. A szereseket a húzásra sorban értesítették. A kásacsinálásnál a molnár kereste fel a soros lovasgazdát, az olajütésnél a peckás ment el a következő szereshez. Ha a szeresnek valami rendkívüli dolga akadt, akkor aznap kimaradt, de másnap ismét ő következett. A szeresek egymás közt cseréltek is. Sokszor egész nap húzták a malmot. Ilyenkor csak délben pihentek a lovak. Ha valamelyik lovas keveset keresett, a következő alkalommal megint őt hívták. Az is előfordult, hogy a lovas észrevette, hogy kevés húzítás vár rá, valami kifogást talált és nem fogott be. Ha ezt megtudták, csak akkor szóltak neki, ha a szeresség még egyszer körülért a faluban. Pedig sokszor a kevés kezdet után egész nap lehetett a malmot húzatni. A lovasok szívesen fogtak be a malomba, mert a pogácsa jó téli abrak volt a lovaknak. A húzattással jól kerestek. Amikor üzemben volt a malom, akkor a faluban kb. 40 ló volt. Most csak felényi van. Ennek főképpen a malom leállítása az oka.

Amikor éjjel-nappal ment a malom, a gazdák csak a pogácsa feléért voltak hajlandók lovat adni. Ekkor egy ideig ökrökkel húzták a malmot. A magyar ökrök szarvaival eleinte baj volt. De később az ökrök megszokták a malmot. A külső ökrök többet járt s így hamarabb elfáradt. Ezért az ökröket cseréltették. Tehenekkel is húzták a malmot.

A malom húzása a következőképpen történt. A lovakat a gazdák a malomhoz vezették. A molnár megfogta a járom nyelvének lecsüngő kötelét s meghúzta. A nyelv belső fele felemelkedett. Erre a bálvány s vele együtt a keringő is a sátor bejárata felé dőlt. Hogy a lovak bátran átlépjék a keringő talpát, pokróccal letakarták. A lovasok vagy kötőfékszáron vezették, vagy hajtószárral hajtották be a lovakat. Amint a lovak átlépték a keringő talpát és a *lóállásban* voltak, a molnár felemelte a keringőt és vízszintesre állította. Legtöbbször 2 lovat fogtak be. A *húzatórúd* hámfáiba fogták. Néha mindkét

⁹ A mátészalkai Közellátási Felügyelőség az Ip. Min. 33 200/1947. sz. rendeletére, hivatkozással 3 264/1948. sz. alatt állította le a malmot. Az olajprés csavarját lepecsételte és leszerelve elszállíttatta a községi előljárószághoz. — Inczedy Márton ref. lelkész közlése.

húzatóhelyre 2—2 lovat fogtak. Ilyenkor a lovakat *keresztesbe* fogták. A külső lovak kötőfékszárát a ferdekarfához, a belsőkét pedig a külsők nyakába kötötték. Lehetőleg a nyugodt lovakat fogták előre. Sokszor az első pár lovat hajtószárral hajtották, míg a másik pár lovat kötőfékszárral egymáshoz, illetőleg a karfához kötötték. A lóhajtókat *kocsisoknak* is hívták. A rédelyre erősített deszkán ültek. A két pár lovat is egy kocsis hajtotta.

A lovak egyenletesen húzták a keringőt. Néha el-elbóbiskolt a kocsis és lelassultak a lovak. Ilyenkor a molnár rászólt a kocsisra: „Egyenlően, körülfele!” A lovaknak nehéz volt a malom húzása. Egyszer az egyik kocsis beszólt a molnárnak: „Csinájjon már valamit!” A molnár rácsapott az „ajfára” s kiszólt: „Könnyebb?” „Könnyebb!” — felelt a kocsis. (A kocsis megnyugodott, pedig a molnár nem csinált semmit sem.) Sokszor gyerek hajtotta a lovakat. Tisztamagot szoktak kapni a hajtásért. Megtörtént, hogy amikor a lóhajtó gyerek kérte a *puccérmagot*, azt kiáltotta ki a molnár a malomházból: „Elsőrejár!” Amikor egy kis idő múlva a gyerek ismét kérte, akkor meg azt kiáltotta: „Lejárt már!” S így a hajtó akkor nem kapott magot. Amikor a malom le akart állni, a molnár elkiáltotta magát: „Kifogóra állj!”

1923-ban egy súlyos szerencsétlenség történt a malomban. Egy gazda 12 éves fia hajtotta a keringőben a lovakat. A gazda magával vitte a 2 éves kislfiát is. Ez egy óvatlan pillanatban lelép az apja öléből és egy résen bement a sátorba. A bátyjához akart menni. Ráhasalt a keringőre. A hajalókó orsója összezúzta a koponyáját.

3. AZ ŐRLÉS

A búzát a *málékövön* őrölték. Mindent egybeőrölt a malom. Egy helyre folyt a liszt és a korpá. „Simára őrölünk rajta” — mondták. Odahaza az aszszonyok *fátyolszítán* kiszitálták az elsőlisztet. Azután *ritkaszítán* a kenyérlisztet választották el a korpától. Az itt készült lisztből szép domború kenyeret sütöttek.

Ameddig a malom búzát is őrölt, a környékbeli zsidóság a pászka ünnepére a lisztet mindig itt őrölte. Ilyenkor két hétre kibérelték a malmot. Ezen idő alatt csak a zsidóknak volt szabad őrölni. Ezt nagyon szigorúan vették. Még a malom kulcsát sem adták oda a molnárnak. A pászkaliszt őrlésének idejét kidobolták, hogy a faluban mindenki elláthassa magát liszttel, olajjal. Egy-egy zsidó 20—25 kg lisztet őrletett. Legtöbbször egy-egy faluból egy szekérre rakva hozták a búzát. Az őrléskor mindig volt ott zsidó. Így készült a *kóserliszt*. A simára őrölt lisztet nem szitálták ki, úgy sütötték meg. A vámot és a lovasmunkát duplán fizették. 25 kg-ból egy *kőpécével* (2 kg) vettek vámot. Egy vékától 32 krajcárt fizettek a lovasoknak. Másnak a lovasok 12 krajcárért húzták a malmot.

4. A KÖLESHÁNTOLÁS

A faluban majdnem minden gazdának volt köles vetése. Különösen akkor vetettek kölest, ha kipusztult a gabona. Legtöbbször a veres színű kölest termesztették. De termeltek fehéret is. A kölest kézzel vetették. Levágása után 2—3 napig *szikkadni* hagyták. A többség kévébe kötötte. Néhányan *bukóba*

(4—5 kévényi csomóba) gyűjtötték. Szekéren hordták be. Régebben nyomtatták, később cséplőgéppel csépték el. A kölest száraz helyen tartották. Cséplés után felvitték a *házhijára* (padlására). Ott széttergették.

A kásacsinálás szezónja a disznóölés idején volt. Nyári használatra tavasszal csináltattak kását. Nyáron is volt néha hántolás, különösen, ha esős volt az idő. Ősszel csak kevés kását csináltattak. Többnyire csak egy-egy vékányi kölest hántoltattak. Ősszel ugyanis könnyen dohosodik a köles, különösen, ha nem jól tartják. Nedves időben a kása összecsomósodik.

A helybeliek is, de főként a vidékiek a köles hántolását előre *bejelentették*. Ez sokszor üzenet formájában történt. A molnár lakásán is jelentettek. A kása készítése az érkezés sorrendjében történt. A vidékieket mindig előbbre engedték. A kölest zsákban vitték a malomba. Tarisznyában csak nagy ritkán. A molnár a piszkos kölest átrostálta. Ha a gazda is ott volt, akkor az végezte a rostálást. Először a sűrű *búzarostán* rostálták a kölest. Ezen a köles ment át, míg a nagyobb *csörmő* a rostán maradt. Az első rostálás egy teknőbe történt. A kölest azután a *kölesrostán* rostálták. A köles addig maradt a rostában, míg a por a földre hullott. A tiszta köles zsákba került. Ha nedves volt a köles, akkor a molnár visszaküldte szárítani. Az éretlen s nedves köles *hajalása* nehéz. A száraz kölest könnyebb hántolni. Akkor is könnyű a hántolása, ha kifejlett, érett a köles.

A kölest *vékával* öntötték fel. A molnár a *garat suberjét* úgy emelte, ahogy a fogat ereje engedte. Amikor a kölest először öntötték fel, akkor *elsőrejárt*. Az egészet felöntötték elsőre. A kása a *lefolyláda* egyik rekeszébe hullott. Amint a ló megfutott, a ládát igazítani kellett. Ezért a molnárnak *mindentíg* a láda mellett kellett állni. Az *ondó* (a köles héja) a láda mellé a földre hullott. Időnként a követ szabályozni kellett. A szabályozás éekkel történt. Az elsőre járásnál a köles kb. $\frac{1}{3}$ része hántolódt meg. A kő a piszkot az első járatáskor fogta legjobban. Ha a kő *megkoszosodott*, akkor a molnár a kásakövet felvette s a követ és az agyagot *megpucolta*. A kő és az agyag megtisztítása kaparóvassal történt. Ha tiszta volt a köles, nem volt nehéz a lovaknak.

A kölest másodszor is felöntötték. *Másodjára járásnál* is egy rekeszbe folyt a köles, illetve a kása. Ha kevés kását csináltak, akkor másodjára is lejártatták az egészet, hogy ne kelljen a követ takarítani vagy szabályozni.

A *harmadik járásnál* a kása a lefolyláda két rekeszébe folyt. Az egyikbe az elsőrendű s a másikba a másodrendű kása. Ha a másodrendű kása megéremdemelte, akkor azt még egyszer felöntötték. Ha a harmadik járáskor sok volt a piszkos, akkor a *lefolylócső* néha *eltuhodt* (eldugult). Ilyenkor egy pálcával kotorászták.

Naponta 4—5 q kását is öröltek. A vámot a tiszta kásából vették ki. Minden véka kész kásából egy 2 literes *csanakkal* kimertek. Ezt a *vámosbődönbe* öntötték. A lovasnak minden vékából 1 és $\frac{1}{2}$ csanakkal mértek, azaz minden kész véka után 3 liter kását kapott. Amikor megtelt a vámhordó, vagy vasárnap reggel, a vámot a kurátor harmadolta el. A vámot *elrészelték*, *megrészelték*. A vám $\frac{2}{3}$ része az egyházé, $\frac{1}{3}$ része a molnáré lett. A molnár a kisegítőt az ő részéből természetben fizette.

A faluban szeretik a kásaételeket. Különösen a tejbekását kedvelik. A hajdúkását zsírral készítik. A hurkába, töltött káposztába is kását tesznek. Rétest is töltenek vele. Szokták mondani: „Ha valaki habart kását eszik és egy fehér lovat lát, máris éhes lesz!” Ez a szólás-mondás is ismeretes:

Kása kapuig,
Haluska határig,
Szalonna Szatmárig.

Azt tartják, hogy aki kását eszik, annak az ereje csak a kapuig tart. Aki haluskát (galuskát) eszik, annak a határig (a szántóföldekig) elegendő az ereje. De aki szalonnát fogyaszt, annak az ereje Szatmárig tart. A kásához még babonás hiedelmek is fűződnek. Az elsősirkének, illetve a kiscsirkének 3 napig kását adnak, hogy jó tojó legyen. — Az ondót az asszonyok — homok helyett — a ház (szoba) földje mázolására hintették. „Erős volt tőlle a föld” — mondták. Nehezen kopott fel.

5. AZ OLAJJÜTÉS

Az olajjütés szezonja ősztől tavaszig tartott. A napraforgó szedése után, szeptember utolján kezdték az olajjütést. A vetés után, mintha elvágták volna, úgy megszűnt. Tavasszal kidobolták, hogy meddig ütik az olajat. Eleinte csak kis csomókban hozták a *forgót*. A környékeliek 8—10-es csoportokba verődve, kocsival hozták az üttetni valót. A napos, vagy a molnár az érkezési sorrendben felírta az üttetőket. A forgót a *hántolóba*, a fal mellé rakták.

A molnár a soron következő forgójából a bádogesanakkal kivette a vámot. Minden vékából egy csanakkal vett. A garatba öntött magot a *hajalókő meghajalta*. A *padkő* élesre vágott volt. A forgókövet időnként lyukacsosra vágták. Hajaláskor a kőpadot a molnárnak nem lehetett otthagynia. Ahogyan a lovak mentek, úgy kellett a *követ* és a *darásládát* szabályozni. Ha a lovak nagyon megindultak, akkor a ládát utána kellett állítani. Ilyenkor többet engedett a kő alá. Ha száraz volt a mag, akkor is többet kellett adni a kőnek. Rendszerint az először felöntött és meghajalt belet nem hagyták jóvá. Kétszer-háromszor is felöntötték. A ládába hullott magot a kihúzott suberdeszkával az alatta levő vékába kaparták. Azután ismét felöntötték. Addig öntötték fel, míg a mag héj nélkül nem maradt. Akkor végeztek jó munkát, ha egy liter magból csak 25—30 szem nem hántolódott meg. A hántolás szaporátlan munka volt. Amikor a hajalással készen voltak, a meghajalt belet zsákba szedték. Mikor 7—8 *tere* (7—8 vékányi) forgóbél már összegyűlt, bekapcsolták a *hengert*.

A hengerre is a forgó tulajdonosa öntötte fel a meghajalt belet. Kétszer engedték a hengeren keresztül. A molnár időnként megtapogatta az összpreéselt belet. Ha száraznak találta, akkor a garatban egy kis vízzel *megparáholta* (megpermetezte). Amikor a henger alatti *kihúzóládában* megsaporodott a bél, akkor egy kis *szénvonóval* a vékába kaparták. Azután zsákba öntötték. A *zúzás* szaporább, de nehezebb volt, mint a hántolás. Ha a hántoló és a henger is ment, akkor két lónak nehéz volt. Sokszor négy lovat fogtak be. Az üttetők segítettek egymásnak.

Az összegyűjtött belet bevitték a *présházba*, és a *gyúróládába* öntötték. Egyszerre hárman gyúrhattak. Csak azt a belet gyúrták meg, amelyik megkívánta a locsolást. Ha a bél nyers volt, akkor is beleöntötték a ládába, de nem gyúrták meg. A száraz belet a *peckások megparáholták*, kézzel megharmatolták. A tulajdonos pedig két kezével *összemanacsálgatta*, két tenyere között összegyúrta, összedolgozta. Gyúrás közben többször a bél alá nyúlt és felka-

varta. Azután továbbgyúrta. Addig gyúrta, míg egyforma félnedves állapotú nem lett.

A meggyúrt belet a peckás a gyúroládából a *pergelőbe* öntötte. Két *köpécével* (a véka $\frac{1}{4}$ része) öntött a pergelőbe. A pergelő alatt lassú tűz égett. Forgóhéjjal tüzeltek. A masinát a forgó gazdája hajtotta. A pergelésre a tapasztaltabb peckás ügyelt. Időnként egy kis falapáttal nézegette. Ő hagyta jóvá. A megpörkölt belet a peckás a pergelő suberjén keresztül egy kis szénvonóval a nyeles *félvékásba* húzta.

A prés előtt levő deszkára rátették a *vasfazokot*. Először a lyukacsos vaslemezt tették bele. Azután a félvékásból egy köpécével mertek és beleöntötték a vashengerbe, a vasfazékba. Erre egy vaslemezt helyeztek. (Ez nem volt lyukas.) Ismét egy köpéce *montot* (pörkölt forgóbelet) öntöttek. Ezzel tele lett a vasfazék. Rátették a vasfedőt. Az egyik peckás a vasfazekat a prés alá csúsztatta. Azután a prés csavarját a fedő anyájába csavarta. Ameddig lehetett, a prés csavarját rudak nélkül hajtották. Azután a *ráhúzófákat* a helyükre tették és „Hajrá! Még egyszer! Na még egyszer!” biztatással hajtották a prést. Ahányan voltak, annyian préselték az olajat. Sokszor hatan-heten is erőlködtek. Egyik fele tolta, másik meg húzta a rudakat. Préselés közben az olaj a vasfazék oldalából *bugyókázott*, vékony sugarakban folyt. A kipréselt olaj a prés alá helyezett 10 literes bádogedénybe csorgott. Az edény addig maradt a prés előtt, amíg egy-egy *csomó* (egy-egy tulajdonos forgója) ki nem préselődött. Préselés után az egyik peckás egy kis kaparóval a vasfazék alatti bordázat közül kikaparta a közéjük tapadt montot.

Ezalatt a másik peckás a *pogácsát* ütötte ki. A vasfazekat kivette a prés alól. A *kiütőszékhez* vitte. A fazekat rátette s egy 10—15 kg-os vasrúddal kiütötte. A három vaslemez és a közöttük levő két olajpogácsa a szék alatti dézsába került. A pogácsákat a peckás háromfelé osztotta. $\frac{1}{3}$ rész a malomé, $\frac{1}{3}$ rész a forgó tulajdonosáé és $\frac{1}{3}$ része a lovasé lett. Ha a lovas magának ütött, akkor természetesen két részt kapott.

Régen a gazda nem kapott pogácsát. Ekkor három sorba rakták a pogácsákat. Egy sor a lovasé lett. A maradék két sort ismét három sorba rakták. Ebből két sor az egyházé lett. A maradék sort megint három sorba rakták. A molnárnak két rész esett. A harmadik rész a két peckásé volt.

Míg az egyik peckás a pogácsákkal bajlódott, addig a másik az olajat mérte. Az olajjal telt edényt feltették a *vámasztastra*. Ezen egy nagy tepsit volt. Abban mértek, hogy a lecsöpögő olaj ne vesszen kárba. Az olajat literrel mérték. Minden kilencedik litert kivette a peckás a malom részére. Amikor az olajütésnek vége volt, az üttetők mondogatták: „Öltem már disznót! Van már barázdador! Nincs már semmi baj!”

A kiütőszék alatti dézsában az egész nap folyamán összegyűlt montot a napi olajütés befejezése után kipréselték. $\frac{2}{3}$ rész a molnáré, $\frac{1}{3}$ rész a peckásoké volt. Jutott a naposnak is belőle. A vámaszta tepsijében összeszaporozott *csepegést* a molnár és a peckások maguk között elosztották. A csepegés $\frac{2}{3}$ része a molnáré és $\frac{1}{3}$ része a naposé és a két peckásé lett. A napos és a peckások egyenlő arányban osztozkodtak. Ezért mondogatták a falubeliek a molnárnak, vagy a molnárról: „Könnyű neked, mert csepeg! Jut a molnárnak sok csepegés!”

A faluban csak a szegények főztek olajjal. *Csörögéfánk*, *málépalacsinta* sütésére, *píritus* kenésére és *mécsebben* használták. A lehántolt héj egy részét a pergeléshez használták fel. A maradékot a lovasok vitték el. Egy részét ab-

raknak használták el, más részét eltűzelték. Kosárban állt a *spór* (tűzhely) mellett, s egy-egy marokkal tettek a nyers fa közé.

A MALOM TÁRSADALMI SZEREPE

A szárazmalmoknak igen fontos társadalmi szerepük is volt. Vámosorosziiban is az olajütő préházában estézett a falu. Vacsora után sokan odamentek beszélgetni. De nappal is, boltba menet után be-benéztek a préházba. Bizony gyakran éjjél után kerültek haza. Amikor az olajütés ideje volt, az emberek, asszonyok szinte kizárólag csak a préházban gyűltek össze szórakozni. A préházban enyhe volt az idő. Jó pergelt szag is volt. A faluban is érzett. Sokszor az *ájer* még a mezőre is kivitte.

Sokszor a préházban beszélgető emberek a rokonoknak, szomszédoknak, ismerősöknek segítettek *ráhúzni* a prést. Ahányan csak ráférték a rúdra, annyian húzták. „Rúdra!” kiáltásra ömlött a nép oda.

Régebben a vidékiek — akik sokszor éjjél után indulhattak haza — jól felpakolva jöttek el hazulról. Enni-, innivalót hoztak magukkal. Pálinkáztak is. A napost, a molnárt és a peckásokat is megkínálták, különösen, ha hideg volt.

Ha sokat kellett várni, akkor beszélgetéssel, tréfálkozással ütötték el az időt. Bíró-, gondnokválasztás előtt már egy hónappal beszélgettek róla. A napi eseményeket is meghányták-vetették. Azután meg mindig akadt ember, aki a peckásokat ugratta, szórakoztatta.¹⁰

Nagy Gyula

¹⁰ A vámosoroszi szárazmalmot és olajütőt 1954. évi szeptember hó 18-tól 23-ig és 1955. évi július hó 4-től 6-ig tanulmányoztam. Munkám során értékes segítséget kaptam Inczedy Márton ref. lelkésztől, valamint Nagy Gábor szárazmolnártól, Nagy András és Nagy Gerzson vámosoroszi lakosoktól. — A malmot kérésemre az Építészeti Tanács Titkársága Műemléki Csoportja megbízásából 1955. évi július 4-től 6-ig Gilyén Nándor műegyetemi tanársegéd vezetésével egy építészmérnöki csoport felmérte. A rajzok az Orsz. Műemléki Felügyelőségen (Budapest., I. Dísz-tér 4—5.) vannak elhelyezve. — Az I. táblát Kerti Károly grafikus (Tata), a II—III. táblákat Gilyén Nándor, Ott Éva és Ráth György (Budapest) készítették. A fényképfelvételeket — a 9. számú felvétel kivételével — a szerző készítette. A 9. számú fényképfelvétel Gilyén Nándor munkája. A nagyításokat Schiller Jenő (Orosháza) végezte. Mindazoknak, akik a vámosoroszi szárazmalmot és olajütő feldolgozásában segítettek, a leghálásabb köszönetemet fejezem ki. — A tanulmányt — „A pusztuló vámosoroszi szárazmalmot és olajütő” címen — a Magyar Tudományok Akadémia az 1959. évben ösztöndíj-prémiumban részesítette.

Az Orsz. Műemléki Felügyelőség 1957-ben elhatározta az életveszélyes állapotban levő vámosoroszi szárazmalmot lebontását. A lebontást 8631—2197/1957. szám alatt rendelte el. A malom lebontását a Műemléki Felügyelőség saját szakembereivel végeztette el. A lebontott anyagot a református parókia csúrében helyezték el. A szárazmalmot újrafelállítása tervbe van véve. Az Ép. Min. város- és községrend. Főc. 27 074 sz. értesítése szerint a szabadtéri múzeum kérdésével foglalkozó anketon tárgyalják a malom újrafelállításának kérdését. Inczedy Márton ref. lelkész közlése.

MOULIN À MANÈGE DE VÁMOSOROSZI

Les moulins à manège ont joué jusqu'à la fin du XIXe siècle un grand rôle dans la vie des villes et villages de Hongrie. En 1863, 7966 moulins à manège et seulement 147 moulins à vapeur fonctionnaient dans le pays. Cependant, le développement de la technique a relégué à l'arrière-plan les moulins à manège et leur nombre n'était plus que de 651 en 1906. Par contre, celui des moulins à vapeur a augmenté à 2040. Par suite des progrès réalisés au cours des dernières dizaine d'années, les moulins à manège ont complètement disparu, à l'exception d'un seul, à Szarvas, qui sert à décortiquer le millet. Il existe encore un tel moulin à Vámosoroszi un à Mekényes, mais aucun des deux n'est en service.

Le présent travail ne traite que du moulin à manège de Vámosoroszi. Ce village, situé dans l'arrondissement de Fehérgyarmat, comitat de Szabolcs-Szatmár, s'étend sur une superficie de 2881 arpents cadastraux et le nombre de ses habitants est de 626. Le moulin se trouve au centre du petit village (tableau XXXIII). Il constitue la propriété de l'Église calviniste qui l'avait acheté en état usagé en 1846.

La première partie de l'étude décrit en détail le bâtiment du moulin et son installation. Le moulin se compose de trois parties. La partie médiane est celle appelée „tente”. Ses dimensions et sa proportion par rapport aux autres parties sont illustrées au tableau XXXIII. La tente se raccorde d'un côté au bâtiment du moulin et de l'autre au pressoir d'huile. Dans le bâtiment du milieu — la tente — où la grande roue actionne le moulin et le pressoir d'huile, se trouvent les installations nécessaires à la mouture et à l'extraction de l'huile. Le tableau XXXIII. montre leur disposition.

La deuxième partie de l'étude décrit le fonctionnement du moulin et du pressoir d'huile. Jusqu'en 1930, dans le moulin outre l'extraction de l'huile, on moulait du blé, du maïs et décortiquait aussi du millet. Ces derniers temps, on'y extrayait que de l'huile. Le moulin était en service depuis l'automne jusqu'au printemps. Le lundi et le mardi on moulait le blé, le mercredi et le jeudi on décortiquait le millet, le vendredi et le samedi on extrayait de l'huile. En 1948, les autorités (font cesser) le moulin.

Le moulin était entraîné par des chevaux appartenant aux fermiers du village. Les animaux attelés entre les rais, marchaient en rond. Leur propriétaire recevaient un tiers des tourteaux. On moulait peu de blé. Le moulin ne pouvait pas séparer le son de la farine. On moulait aussi peu de maïs, mais on décortiquait plus de millet. Trois litres de millet par boisseau étaient attribués au propriétaire du cheval, l'Église recevait les deux tiers des droits de mouture, un tiers revenait au meunier.

L'extraction de l'huile constituait la principale activité du moulin. On y apportait même des environs plus éloignés le tournesol pour en tirer de l'huile. Les graines étaient débarrassées de leur enveloppe par les meules indiquées au tableau XXXIII. sous le N° 12 et elles passaient ensuite au pressoir (tableau XXXIII. 10 et 11). La pulpe pressée était pétrie dans une caisse (tableau XXXIII. 20), puis grillée. Enfin, elle était soumise à la presse pour en extraire l'huile (tableau XXXIII. 18). Chaque neuvième litre d'huile revenait au moulin. La population employait l'huile à la confection de gâteaux et à l'éclairage. Si le temps d'attente au moulin était long, on le passait à bavarder et à plaisanter. Après dîner, beaucoup se rendaient au moulin pour causer.

La tâche que l'auteur se propose dans la suite est d'écrire une étude d'ensemble sur les moulins à manège de Hongrie. Toutefois, il estime nécessaire, avant la publication de cette étude, de décrire séparément chacun des moulins à manège existants et leur fonctionnement.

Gyula Nagy

EGY NÉPI VERSELŐ TISZAVASVÁRIBÓL

Tudunk arról, hogy az ország falvaiban, tanyáin ma is élnek olyan parasztemberek, akik „*parasztírók*”-nak, „*népköltők*”-nek vallják magukat. Olvasottságukkal, műveltségükkel, írásra való hajlamukkal kiemelkednek társaik közül, s ezért hivatásuknak érzik a közösség nevelését. Nem egy „népi” író ilyen környezetből indult el, s egy szűkebb közösség tanítása helyett az ország egészének tanítását vállalta magára. Az irodalomkutatás csak azokra figyelt fel, akik írásaikban megfelelő művészi színvonalat értek el, vagy akik témaválasztásuk miatt szélesebbkörű olvasóközönségre tarthatnak számot. Ezzel szemben az egy-egy község vagy járás határát hírnévben túl nem lépő parasztköltő munkásságának vizsgálatát mind az irodalomtörténet, mind a néprajztudomány meglehetősen elhanyagolta. Újabban örömmel láthatjuk, hogy a két tudományág vizsgálati módszerének határán álló népi verselők munkásságára és értékelésére egyre nagyobb súlyt fektetnek.¹

1958 nyarán ismerkedtünk meg Tiszavasvári községben (Szabolcs megye) Magyar József népi verselővel, aki — egyéb munkái mellett — az országban elszórva élő több száz, esetleg több ezer parasztköltőhöz hasonlóan különböző műfajhoz tartozó versek faragásával is foglalkozik. Magyar József nem oly kiemelkedő parasztköltő, mint a sárrétudvari Nagy Imre, vagy akár a kiskunhalasi Gózon István; mindössze átlagos típusa a népi verselők széles táborának. Magyar József költői tevékenységének bemutatásával nem az a célunk, hogy őt az irodalom rangjára, vagy az irodalomtörténet figyelmébe ajánljuk, mindössze azt szeretnénk elérni, hogy személyiségén keresztül a széles, eléggé ismeretlen írói tábor létezésére² és annak munkásságára fényt vessünk. Az íratlan irodalom korszakában élő költők alkotásaikat emlékezet alapján, szóbelileg adják elő, s a szóhagyomány terjeszti tovább. Haladottabb

¹ *Takács Lajos*: Népi verselők — hírversírók. Ethnographia. 1951. 1—49. — *Takács Lajos*: Históriaok, históriák. Bp., 1958. Janó Ákos összeállításában: Mint én, földműves költő... (Szemelvények Gózon István parasztköltő elbeszélő költeményeiből.) Bp., 1959. L. ugyanitt a népi verselőkre vonatkozó szakirodalmat. *Nagy Imre*: Álmatlan éj. Bp., 1958.

² Azt hiszem, nem kell bővebben bizonygatnunk, hogy parasztköltőket mindenütt találhatunk. Pintér József Nagy Imre hivatkozott könyvének előszavában ezt írja: „Szinte pontosan megállapítható, hogy a két háború közötti Magyarország falvaiban, pusztáin, uradalmakban mintegy ötszáz paraszt élt, aki »parasztíró«-nak, »népköltő«-nek vallotta magát.” Janó Ákos is rámutat arra, hogy „... Gózon István művészi alkotó tehetsége nem volt kivételes dolgozó parasztságunk körében, ilyen tehetségek az ország más részein, városaiban, falvaiban is születtek, sőt Halas is bővelkedett e korban hasonló költői tehetségekben.” (Janó i.m. 8.) Tiszavasváriban folytatott gyűjtőmunkánk is hasonló eredménnyel járt, Magyar József mellett tudomást szereztünk Kónya János, Dinnyés Balogh, Sándor Miklós, Kulik Imre, Sári János, Sajti Bálint, V. Gál Balázs és más parasztköltőkről is. Felvetjük, hogy minden bizonnyal hasonló eredményre jutnánk, ha a munkásosztály között élő „népköltők” után kutatnánk.

korszakban az írói alkotás már papírra kerül, de a szóbeli terjesztés továbbra is fennmarad. Ezáltal az írott és íratlan irodalom között egy új stílus jön létre, mivel a költő, vagy író „... tudatosan úgy alakítja a nyelvi formát, hogy az jólolvashatóra alkalmas legyen.”³ Az írott irodalom az írásbeliség általánossá válásával kezdődik, amikor a szerzők nem szóbelileg, hanem kizárólag olvasás útján kívánják műveiket terjeszteni. Az átmenet természetesen több évszázadig tartott, s a fejlődéssel párhuzamosan a szerző is fokozatosan kiemelkedett az ismeretlenségből, s a társadalom elismert tagjává vált.

A szocializmus építésével kapcsolatos társadalmi átalakulás — itt elsősorban az osztálykülönbségek fokozatos eltűnésére gondolunk — azzal az örvendetes eredménnyel jár, hogy a „népi irodalom” művelői: a népköltők eddigi paraszt- vagy munkásközönsége egyre bővül, s minden korlát nélküli bármely népköltő az egész ország költőjévé fejlődhet. Nem véletlen, hogy a már említett Bihar megyei Nagy Imre népköltő (1896—1942) csak most, az osztálykorlátok ledöntése után válhatott országosan is elismert költővé. Ugyancsak a népköltői tevékenység bővülését látjuk Magyar József esetében, mivel tiszavasvári hallgatóközönségéhez ma már hozzátartozik a község értelmisége is.

Magyar Józsefnek, mint népi verselőnek tevékenysége a jelen korszakban képez határkövet a szóbeliség és az írásbeliség között, mivel verseit még szóbelileg terjeszti, hallgatóközönségével még közvetlen kapcsolatban áll, viszont verseit írásban is rögzíti. Az írásban való rögzítés Magyar Józsefnél inkább a fogalmazás megkönnyítését, a versek fennmaradását, mint költői emlékeinek megőrzését célozzák.

Az írott irodalom kialakulásának kezdetén hasonló határkövet jelentett az énekesek, a hegedősök tevékenysége is. Tipikus és ismertebb képviselőjüknek: Tinódi Lantos Sebestyénnek nem olvasó-, hanem ugyancsak hallgatóközönsége volt, históriás történeteit mindenkor élőszóval terjesztette, de írásban is rögzítette.⁴

Látnunk kell azt, hogy míg a feudalizmus idején a szóhagyományból kibontakozó „írott irodalom” az uralkodó osztály kultúrájának termékeként jelentkezik, addig a kapitalizmus keretein belül a szerzőség nélküli népköltészetből, a szóhagyomány által őrzött népi kultúrából kiemelkedő „népköltők” irodalma „népi irodalom”,⁵ tehát a kizsákmányolt osztályok kultúrájának terméke.

Magyar József irodalmi tevékenysége számos, az irodalomtörténet — néprajztudomány határán levő kérdést érint, melyek vizsgálatát a néprajz oldaláról kíséreljük meg. Célunk Magyar József költői egyéniségének kialakulását és fejlődését bemutatni, továbbá rávilágítani arra, hogy egyéniségét miként befolyásolta, költészetét milyen irányba terelte a közösség formáló ereje.

Magyar József Büdszentmihályon született 1887. okt. 27-én. Szülei 5 kh földön gazdálkodtak, hárman voltak testvérek. A helyi ref. iskolában hat

³ Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak (Tudományos Gyűjtemény 105.) Bp., 1931. 120.

⁴ Tinódy-Emlékkönyv. Szombathely, 1956.

⁵ A „népi irodalom” terminológiáját itt — a szerző nélküli alkotások mellett — a „népköltők” irodalmi munkásságára is vonatkoztatjuk, de semmi esetre sem a „népi írók” (Társadalmi Szemle, 1958. 6. sz. 38.) irodalmi alkotásaira.

osztályt végzett. A versek iránti szeretete már iskoláskorban megmutatkozott; nagyon szeretett szavalni.

Az iskola elvégzése után — míg be nem vonult katonának — apja mellett gazdálkodott. Magyar József a gazdálkodás mellett mindig talált módot az olvasásra. Mint mondotta: „Mindegy vót nekem, hogy költő vagy író, csak olvasni való legyenek. Na, a költők közül aztán, Petőfiét egészen átolvastam, Arany Jánosét nemigen olvastam át mindet, csak azt is olvastam, akkor szinte Vörösmartyét. Ezek mind jó költők.” Prózaí művek közül legjobban Jókai Mór regényeit kedvelte. Míg Magyar József apjával gazdálkodott, tudása, látóköre egyre bővült, irodalmi ismerete egyre nagyobb lett. Fiatal legény korában már megpróbálkozott a versírással, de siker nélkül.

Életében jelentős változást hozott 1908. október 6-a, amikor bevonult katonának a nagykikindai huszárezredhez. A honvédség új társadalmat, új közösséget jelentett számára, melynek életét honvédtiszthelyettes bátyja elbeszéléseiből eléggé ismerte.

Az otthonuktól elszakított legényemberek nehezen szokták meg a Monarchia rideg katonai rendjét, s vágyódásukat, keservüket levélben tudatták szeretteikkel. A katonák szinte minden pihenő idejüket levélírással töltötték — Magyar József kivételével. Nem sok idejébe került az a pársoros levél, amit egy-egy alkalommal szüleinek írt. A katonacimborák nemcsak küldtek, hanem kaptak is különféle leveleket; illatosakat, virágosakat, melyeket büszkén mutogattak egymásnak. Számon tartották, hogy ki mikor és kitől, milyen gyakran kap levelet, s éppen ezért kicsit lenézték Magyar Józsefet, mert „milyen legény az, kinek szeretője sincs?”. Magyar magán érezte társai sajnálkozását, s ez kicsit bántotta. Majd arra a gondolatra jutott, hogy ő is ír egy leánynak (személye nem volt lényeges), hogy a társaihoz hasonlóan kapjon *valakitől* levelet. Petőfi Sándor és Arany János költészetét és azon belül verses leveleiket ismerve elhatározta, hogy levelét ő is rímekebe szedi. Elhatározását tett követte, s 1908 decemberében — nem kis fáradsággal — elkészítette verses levelét, mely egyben az első verse is volt. Ez a levél nem maradt meg, ebből mindössze a következő néhány strófára emlékszik:

„Mint ahogy én téged, úgy szeress te engem,
Szívem szándéka, mint édes teher függjön a kebleden.
Ne feledd el soha, legyen köztünk örök:
Te egyedül tetszel nekem, mással nem törődök!”⁶

Verses levelét ugyancsak büszkén mutogatta a társainak, s így mint versfaragó ember egycsapásra nagy tekintélyre tett szert. A bajtársak megbecsülése egyre több verses levél megírására készítette. Nemcsak a választottjának írt, hanem megrendelésre a katonatársak kedveseinek is, versbe szedve azokat az érzelmeket, amelyeket a bajtársak prózában is nehezen tudtak kifejezni.

Magyar József jelleme, egyéni felkészültsége egymagában nem volt elég ahhoz, hogy a verselő pályán elinduljon. Az indító lökést a közösség adta meg, a közösség követelte meg azt is, hogy továbbhaladjon ezen a pályán.

⁶ Magyar József verseit a nyíregyházi Jósa András Múzeum Adattára 106., 198. és 235. leltári számok alatt őrzi. Verseinek egy részét magnetofonnal vettük fel, más részét az eredetiekből másoltuk. Hogy a közölt versek között nagy eltérés ne mutatkozzék, a másolásból származó versek helyesírási hibáit kijavítottuk, de a nyelvjárásból adódó kifejezéseket, szavakat változtatás nélkül hagytuk.

A nagykikindai huszárezred legénysége különböző elemekből regrutálódott, azonban a közös sors, a hasonló szegényparaszti származás alapján hamarosan egységes közösséggé gyúródtak össze, mely elsősorban a gondok és örömek megosztásában, „közügyé” tételében mutatkozott meg. Ez a közösség, amelyben még a hozzátartozókkal való kapcsolat dolga is közügy, hamarosan kitermeli magából azt az egyéniséget, aki a levelezés funkciójának ellátására a legjobban hivatott. A huszárezred-közösség amellett, hogy ráébreszti Magyar Józsefet költői adottságára, megszabja azt is, hogy költői tevékenysége milyen irányban haladjon, milyen műfajt válasszon. Magyar József költészetének legkorábbi alkotásait a *verses levelezés* műfaji csoportjába kell sorolnunk, mivel az otthonuktól távol élő, ideiglenesen együvé kovácsolt közösség mindenekelőtt ezt a műfajt igényelte.

Térjünk vissza Magyar József életrajzához.

1911-ben szerelt le, s 1911—1914 között ismét szüleivel gazdálkodott. Közben megnősült, egymás után született három fiúgyermeke, majd egy leánya, az utóbbi azonban hamarosan meghalt. A gazdálkodás és a növekvő család gondjai mellett olvasásra is kevés ideje maradt, versírásra pedig egyáltalán nem gondolhatott. Viszont — mivel otthon volt — leveleket egyébként sem kellett küldözgetnie. 1914-ben kitört az első világháború, s még abban az évben be kellett vonulnia katonának.

A katonaság ismét felélesztette benne azokat az emlékeket, amelyeket a tényleges katonaidejének kitöltésekor szerzett. A kassai huszárezred, ahová ez alkalommal bevonult, már más katonai közösséget jelentett, éppen ezért költői munkássága is műfajilag más irányba terelődött. Ugyanis a második katonai közösség nem legényekből, hanem meglelt, családos emberekből verbuválódott, s gondolkozása, érdeklődése is merőben különbözött a régi katonai közösségtől. A *verses levelezés* háttérbe szorult, a családjuknak már nem epekedő, szerelmes leveleket küldtek, amilyeneket tényleges katonaidejük letöltése alkalmával kedveseiknek, hanem csak egyszerű tudósításokat, amiket nem volt szükséges rímekbe szedni. A második katonai közösség abban is különbözött az elsőtől, hogy nem békés körülmények között gyakorlatoztak, hanem a halál torkában, a harctéren szenvedtek, s az egyéni problémák és érzelmek még inkább háttérbe szorultak. Az új közösség beszédtemáját elsősorban a hadi események adták, s ezeket — a cenzúra következtében — nem írhatták meg hozzátartozóiknak.

A huszárezred előtt most sem maradt titok, hogy Magyar József ért a versfaragáshoz. Ráéró idejében társainak elszavalta azokat a verseket, amelyeket a hátszországba írogatott. Mindenkor örömmel hallgatták verseit, azonban természetes, hogy csupán a levelek már nem elégitették ki a közösséget, közelebbi, őket érintő témákról szóló alkotásokat szívesebben hallgattak volna. Magyar József megfelelt a várakozásnak, s hozzáfogott a hadi események, a huszárezreddel kapcsolatos élmények feldolgozásához. E versek katonatársaihoz már közelebb állottak.

Ebből is láthatjuk, hogy a hallgatóközönséggel szoros kapcsolatot tartó-szerző és egyben előadó irodalmi munkásságának témáját a közönség ízlésének és igényeinek megfelelően választja meg.⁷

⁷ Hasonló megállapítást találunk Takács Lajosnál is. Rámutatott arra, hogy a polgárosodás kibontakozásával a közízlés is gyökeresen átalakult és a históriások a közösség új igénye szerint egyre rikítóbb stílusú históriákat alkottak. (Históriások. i.m. 21.)

A tisztek is hamarosan tudomást szereztek Magyar József költői tevékenységéről, s esténként berendelték, hogy nekik is szavaljon. Magyar eleget tett a parancsnak, s a verseit mindenkor készséggel elszavalta.⁸ Szavalásaival elérte, hogy több ízben soronkívül is elengedték szabadságra.

Magyar József 1916 decemberében esett orosz hadifogságba. 1917 májusában — a nemzetközi egyezmények értelmében⁹ — a sebesült hadifoglyokkal együtt átvette a svéd vöröskereszt. Svédországból Dániába került, majd onnan 1917 szeptemberében hazaérkezett Magyarországra. Rövid pihenő után ismét be kellett vonulnia, de többet már nem került harcéltre.

A háborús élmények a parasztságnál mindenkor a legfontosabb beszéd-témát alkotják, még a kevésbé beszédes, de világháborút járt parasztembereknek is van egy-két történetük hősiességükről, avagy sebesülésük történetéről. Az idő távlatából ezek az emlékek megszépülnek, kiszíneződnek; a társaságokban szívesen hallgatják. Magyar Józsefet háborús élményei egész kötetre való vers írására készítették, melyekben elejétől végig részletesen leírja a személyével kapcsolatos történeteket.

Hadi költészetéből legelőbb ismerkedjünk meg a harc téren írott egyik versének néhány részletével, melyből kicsendül a katonai közösség honvágya és háborúellenes hangulata:

„VÁGYAKOZOM HAZÁM TEUTÁNAD

Egy gondolat rendít engemet meg:
Fájó, ha idegen földön kell halnom meg!”
„Magyar virágból koszorú nem lesz koporsómon,
Kék nefelejts nem fog nyílni egyszerű síromon.
Nem lesz, ki úgy néhanapján hantom látogassa,
Nem lesz, ki fejfámon olykor magát kisírassa.”

Miután hadifogoly lett, írta meg az alábbi versét:

„FOGOLY NÓTA

Eszem-e még szőlőt, kenyeret is lágyat;
Vetnek-e még nekem jó paplanos ágyat?
Vár-e még galambom, számít-e még reám,
Karja csókok közt hajlik-e még rám?”

A versen erősen érződik a népdalok hangja. Ezt már nem a második katonai közösségnek írta, hanem különböző korú és származású egyénekből álló, összezsúfolt fogolytábor lakóinak, kiknek bizonytalan életét, kilátástalan jövőjét fejezi ki versében.

⁸ Érdemes párhuzamot vonni a mesemondók szerepével, ugyanis a mesemondó katonákkal is előfordult, hogy a tisztek berendelték. A szamoszegi Ámi Lajos és a nyírvasvári Varga József mesemondók is büszkélkedtek ezzel.

⁹ Köztudomású, hogy az I. világháború elején megállapodás történt az Osztrák—Magyar Monarchia és Svédország, valamint Oroszország és Svédország között, hogy a két szembenálló hatalom sebesült, rokkant és beteg hadifoglyait a semleges országok vöröskeresztes szervezeteinek közbeiktatásával kölcsönösen kicserélik.

Magyar József hadi költészetéből kiemelkednek a „Hadifogoly létem Nagyoroszországba”; „Svéden át orosz fogságból utunk Dániába” és „Utunk Dániából hazáig” című, összesen 324 sorból álló verses elbeszélései. Ezeket ma is kívülről tudja, s mint háborús élményeket társaságokban gyakran előadja.

A háború után Magyar József is végleg hazatért Büdsszentmihályra. Rövidesen sikerült útori állást kapnia. Az útori állás kedvére való munkát jelentett; nem kellett félbehagynia a versfaragást. Munka közben verstémákon gondolkozott, hogy esténként azokat rimekbe faragja. Hamarosan a község szavalóművésze lett, szavalt mindenütt, ahol csak alkalom kínálkozott rá. Ezzel kapcsolatban jellemző emléke a következő: „*Mikor mentem kijelé, akkor több székér is ment mindég és mondták, hogy a miénkre üljék, a miénkre üljék, mert tudták, hogy valamit fognak hallani.*” Magyar József 1940-ben kérte a nyugdíjazását. Azóta — kiségitésképpen — fél éven át éjjeliőrseget is vállalt, de ma már csak nyugdíjából él. Versekét azonban ma is szívesen írogat, talán többet, mint fiatal korában.

Magyar József költői tevékenységének harmadik nagyobb szintere: Tiszavasvári, ahol 1918-ban történt leszerelése óta megszakítás nélkül lakik. Ízig-vérig a községhez, a szentmihályi faluközösséghez tartozik; költészete szorosan összefügg annak társadalmával.

Tiszavasvári Szabolcs megyében, Nyíregyházától nyugati irányban (27 km-re) fekszik, Hajdúnánás és Tiszalök között. Tiszavasvári, mint község-név, egészen újkeletű, mivel 1952-ben Büdsszentmihály és Tiszabüd községek egyesítésekor kapta nagy szülőttjéről, Vasvári Pálról a jelenlegi nevét. Bennünket inkább a büdsszentmihályi községrész — mint Magyar József irodalmi tevékenységének szintere — foglalkoztat. A két község már előzőleg is egybeépült, a választóvonalat — a legutóbbi időig is — a vallás húzta meg; ugyanis Tiszabüd görögkatolikus, Szentmihály pedig református egyházzal rendelkezik.

Büdsszentmihály történetéből¹⁰ ki kell emelnünk, hogy a község vezetői mindenkor a műveltség terjesztésének, a tudás növelésének szószólói voltak. A XVIII. században hatosztályos fiú- és négyosztályos leányiskola működött, s a tanulók létszáma a XIX. század elején elérte az 500-at. 1843-ban kőből és téglából újabb református iskolát építettek, mely ma is az iskolai oktatás céljait szolgálja.

Magyar József versein tagadhatatlanul érződik a deákos színezet; az elmúlt évtizedekben a latinos műveltséggel rendelkező falusi kántorok is hasonló iskolás jellegű verseket írtak. Mi ennek az oka, miért használ latin eredetű szavakat?¹¹

Sörös munkájából kiderül,¹² hogy a büdsszentmihályi iskola szoros kapcsolatot tartott a debreceni református kollégiummal. Már a XVI—XVII. században, amikor a tanügyet még nem szervezték országosan, a debreceni ref. kollégium magasan kiemelkedett a hasonló felsőoktatású intézmények közül. Ez az iskola nemcsak Debrecennek, hanem — tanügyi hálózata révén — az

¹⁰ Sörös János: Szent-Mihály község története, tekintettel ref. egyháza történetére. Debrecen, 1887. Tanügyre vonatkozólag l. 164.

¹¹ Pl.: Expodálás, familia, generáció, génusz, káhosz, komisszió, nimbusz, szimpát-nikus, vizit stb.

¹² Sörös: i. m. 164.

ország nagy részének oktatásügyét is magára vállalta. Azok a vidéki iskolák, amelyek innen kapták rektoraikat, „partikula” elnevezést kaptak. A partikulák átvették az anyaiskola intézményeit, szokásait; így a szentmihályi partikula is az anyaiskola rendszerére épült fel. Ezáltal a ref. kollégium érdekkörébe tartozó vidéki partikulák is magasabb műveltséget nyújtottak, mint az egyéb elemi iskolák. A „Series Studiosorum”-ban jegyezték fel az 1657—1670 között meglévő rektorságokat, melyek között Szentmihályt is megemlítették.¹³ Ez egyúttal a szentmihályi partikulára vonatkozó legkorábbi említés. Feltételezhető azonban, hogy a szentmihályi partikula jóval előbb, esetleg a XVI. század végén létesült.

Büdszentmihály lakosainak átlagon felüli műveltsége, kisvárosi jellegű légköre az egész faluközösséget érintő iskolai rendszerével magyarázható, annál is inkább, mivel ez a partikula a múlt század végéig létezett, s a legutóbbi időkig is éreztette hatását. Ezáltal érthető meg Magyar József különös ragaszkodása a szentmihályi iskolához. Megemlítjük, hogy a szentmihályi partikula növendékei — a középiskolai érettségi találkozókhöz hasonlóan — tízévenként összejöttek; a régi iskola tradícióihoz híven. Tudjuk, hogy a közönséges elemi iskolák végzett növendékei nem szoktak találkozókat rendezni, éppen ezért a szentmihályi találkozók ennek az iskolának fejlett oktatási rendszerét bizonyítják.

Tiszavasvári büdszentmihályi községrésze korántsem alkot olyan egységes közösséget, mint a fentebb tárgyalt, egymáshoz hasonló egyénekből álló két katonai közösség; az osztályhelyzet, foglalkozás és műveltség tekintetében a lakosság három fő rétegre oszlik. Magyar József mint népi verselő ezt nagyon jól látja. Az ő megfogalmazása szerint Büdszentmihályon vannak: *alsóbb-, közép- és mágnás osztálybeliek*.¹⁴ Magyar József sem az egyik, sem a másik, hanem mindhárom társadalmi réteg szószólójának tartja magát, éppen ezért egyik réteghez sem tartozik. Mint kívülálló, mindhárom osztálybelieknek ír verseket, a társadalmi rang szem előtt tartásával.

Érdeemes párhuzamot vonunk a német néprajzkutatás eredményeivel. A. Bach, M. Bringemeierre hivatkozva hasonló egyéniségekre hívja fel a figyelmet: „Ausdrücklich stellt M. Bringemeier fest, dass die Volkssänger und Erzähler, die sie kennenlernte, niemals «Durchschnittsmenschen» gewesen seien, «niemals typische Bauern», die selbst gänzlich in ihrer Schicht steckten, sondern immer... Aussenseiter, die oft genug im Dorf belächelt wurden. Gewöhnlich machten sie sich kenntlich durch irgendwelche Liebhabereien.”¹⁵ Bringemeier ugyanitt említi, hogy ilyen „kívülálló” egyéniségek között vannak olyanok is, akik költeményeket írnak.

Kezdetben természetesen Magyar József sem állt kívül a társadalmi rétegeken, a saját osztályától való eltávolodás fokozatosan, költői tevékenységének kiterjesztésével következett be. Mint életrajzából láttuk, szegényparaszti családból származott. Az első világháború után ide, ehhez a paraszti réteghez tért vissza és ekkor kizárólag az „alsóbb” osztálybeliek szószólója lett.

¹³ *Barcsa János*: A debreceni kollégium és partikulái. Debrecen, 1905. 13.

¹⁴ *Alsóbb*: napszámos, földműves, munkás; *közép*: iparos, kereskedő, alkalmazott; *mágnás*: pap, tanító, földbirtokos. — Természetesen ezzel a tagolással elsősorban a felszabadulás előtti társadalom képét jellemzi.

¹⁵ *Adolf Bach*: Deutsche Volkskunde. Leipzig, 1937. 318.

Vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy a szentmihályi faluközösség szegény-paraszti rétege miért és milyen irányba terelte Magyar József további költői munkásságát?

Az ember életének három nagy mozzanatából (születés, házasság, halál) a házasság a legfontosabb, ezért a parasztságnál is mindenkor a legnagyobb, legjelentősebb eseménynek számított. Ezért oly színesek, gazdagok a lakodalmi népszokások. Az ünnepélyes alkalmakhoz általában hozzátartoznak a köszöntők, rigmusok stb., legyen az próza vagy vers. Az előszó a parasztságnál sokkal ünnepélyesebbnek hangzik, ha versbe szedve mondják el, ezért a lakodalmi népszokások verses mondókák, rigmusok nélkül elképzelhetetlenek.

A vőfélyeskönyvek országszerte eléggé elterjedtek, nagy részük kéziratos másolatként forog a nép keze között. Szövegük területenként eltérő. Büdsszentmihálynak és környékének is megvolt a maga vőfélyeskönyve, amit egyaránt ismert felnőtt és gyermek. A község paraszti rétegének azonban ez már nem felelt meg! Igényt tartottak újabb, érdekesebb vőfélyeskönyvekre, olyan versekre, amelyeket még senki sem hallott. Hogy miért jelentkezett ez az igény éppen Büdsszentmihályon, azt szintén e község városias szemléletében kell keresnünk. A paraszti lakodalmi szokások a szegényparaszti rétegnél elevenen éltek, azonban a kötött hagyomány folytatását nem tartották fontosnak.¹⁶ Magától értetődik, hogy ebbe a szegényparaszti környezetbe visszatért népi verselő megpróbálkozott ennek az igénynek a kielégítésével.

Már a 20-as évek elején igen sok vőfélyesverset írt, majd ezekből vőfélyeskönyvet állított össze. Vőfélyeskönyve igen kapós lett, nemcsak Büdsszentmihályon, hanem a környéken is elterjedt. Magyar József költői fejlődésének erre az időszakára műfajilag a *vőfélyesversek csoportja* a jellemző. Erre a műfajra Magyar Józsefet a faluközösség szegényparaszti rétege terelte, mivel a község igényére készítette el vőfélyeskönyvét.

Magyar Józsefnek egy jó kötetre való vőfélyesverse van, melyek között a lakodalom minden fontosabb mozzanatára találhatunk megfelelő rigmust. Az alábbiakban ismertetünk Magyar József vőfélyeskönyvéből néhány részletet:

„VENDÉGHIVOGATÓ

Kísérjék fel a jegyes párt szép rendben a templomba,
Hol az úr szolgálja előtt közös frigy lesz megoldva.”
„Addig is a tisztelt házra szálljon áldás, békesség,
Hogy a mondott jeles napot örömmel megélhessék.”

„KENYÉRBEVITELKOR

Én most a kenyérrel szépen besétáltam,
Most vacsora nem lesz, csak kenyeret hoztam,
Ezt is jó apróra eldarabolgattam.”

¹⁶ Az átlagos, mindenütt elmondható szöveg nem is mindig felelt meg. A szokásostól eltérő esetek is adódtak, pl. a menyasszony mostohaapjától búcsúzott, a vőlegény apósa házába ment lakni stb.

Halljunk szót!
Célunkat elértük, ím itt az új asszony,
Násznagy úrtól elvárjuk, hogy vele is mulasson.
Letette szűzies mirtusz koszorúját,
Hogy felvehesse az élet-súlya hordozását.”
„Új ember rád bízom most már az új asszonyt,
Panasza ne legyen! Az legyen fő gondod:
Az emberiség magva, hogy ki ne pusztuljon;
Szívből, lélekből ezt melegen ajánlom!”

„BEFEJEZŐ LAKODALOM MŰLTÁVAL

Legyen immár vége ezen mulatságnak,
Mondjunk köszönetet e tisztelt családnak.
Minden áldásával áldja meg az Isten,
Amit ránk költöttek, fizesse meg bőven!”

Magyar József vőfélyesverseinek nagy részét *rendelésre* írta. Midőn közismert verselővé fejlődött, felkérték, hogy különböző ünnepélyes alkalmakra is írjon verseket. A rendelések alapján egyre több és több alkalmi verset írt. Ezeket a verseket műfajilag az *alkalmi versek* csoportjába soroljuk. Magyar József legszívesebben ezzel a műfajjal foglalkozott, irodalmi munkásságának a zömét is az alkalmi versek csoportja adja.

Már maga az a pusztta tény, hogy az alkalmi versek rendelésre készülnek — a versek témáját, hangulatát tekintve —, ráüti a közösség igényének bélyegét, mivel versfaragónak mindenkor a rendelő igényét kell kielégíteni.¹⁷ Igaz, hogy a faluközösség egyénekből áll, viszont az egyéni rendelők összessége mégis a közösség igényét jelenti, a költő kénytelen alkalmazkodni ehhez a közösséghez és az évek hosszú során — akarva-akaratlanul — költészetét a közösség formáló ereje a maga képére alakítja át.

Az alkalmi verseket rendelők táborá már nemcsak a szegényparaszti — hanem a „közép”-osztálybeliekből is adódik. Ezáltal kezdődik a költő — fentebb tárgyalt — kívülállása; bár meg kell említeni, hogy Magyar Józsefet úttóri állása is bizonyos mértékig eltávolította a szegényparaszti rétegtől.

A közönség bővülésével szükségyszerűen szókészletének is bővílnie kellett. Ezzel kapcsolatban nagyon tanulságos Magyar József vallomása a szavak használatáról: „A szavakat is nagyon meg kell nézni. Attól függ, hogy kinek írja az ember. Mindenekelőtt, hogy méltó legyen a vers őhozá. Van első, második és harmadik osztályzatú szó; a mágán, középosztály és alsóbb osz-

¹⁷ Országszerte (a Nyírségben is) általában éjfél körül tartják meg a menyasszonytán-
cot, a következő, vagy hasonló rigmus bevezetésével:

„Ím itt áll előttünk egy ékes menyasszony,
Hogy menyasszony fővel egy utolsót mulasson,
Minden vendégének egy nótát juttasson,
Majd az ajándékokból új cipőt varrasson!”

A tiszavasvári lakodalmi szokásokban ugyanezt a mozzanatot helyettesíti a „kontyolás”, amikor eljárják az „új asszony táncát.” (Gombás András szíves közlése.)

¹⁸ Tudunk arról pl., hogy Bekecs András éjjeliőr íratott magáról egy verset, de átdolgozás végett visszaadta, mert nem találta elég tréfásnak.

tály részére. Ha magasabb írat, akkor olyat, ha középosztály, akkor olyat. Megnézem, hogy ki a rendelő? Mindég a megrendelő osztályhelyzetéhez alkalmazkodva, az ő értelméhez, tudásához. Az alsóbb osztálynak a köz-alsóbb osztályi nyelven. A középosztálynak meg szinte az a nemesebb, iparosabb, kereskedő nyelven, a felsőbb osztálynak meg szinte irodalmi nyelven. Ilyenformán van ez!"¹⁹

Magyar József az alkalmi versek csoportjába sorolja a *temetésre, disznótorra* és a *névnapra* írott verseit. Ismerkedjünk meg alkalmi verseivel:

„DISZNÓTORRA

Tort ülünk mi mostan, apraja és nagyja,
Bárha nem kellett is fejfa, ásó, kapa.
Nincs bánatos kebel, sem könny, s zsebkendő,
Hálát adhat a házigazda, adott a teremtő!"
„Füstölt kolbász, sonka, tartós vendég legyen.
Házibor hozzá mindenkor bőven teremjen."
„Fogyasszatok egészséggel, ez keblünk óhaja,
Fejtse meg a háziasszony: Hova szállt a hízó utolsó sóhaja?"

Névnapi köszöntőket nemcsak rendelésre, illetve felkérésre, hanem önszántából is ír.

A fentiekén kívül az *alkalmi versek* csoportjába kell sorolnunk az *elmés névjegyzeteket, az emlékkönyvbe való verseket, az iskolai-, továbbá az egyéb ünnepélyekre* készült verseket.

„BÁLINT JÁNOS KISGAZDÁNAK

Boldog világ, ez a kor szülte meg
Ábrándunknak óhajtott álmait,
Lenghet, loboghat kibontott zászlónk
Ihletünk csattogtathatja szárnyait.
Nem marad most már a sötétség mélyén
Természet szülte őstehetségünk,
Jobbját feltartva a múzsa mezején
Áll, mint Hadúr ön, hogy köréje gyűljünk.
Nem végezhetünk felsőbb iskolákat,
Oltatlan úgy van a fa is vadat terem
Sajnos, de én hiszem annak is van haszna,
Ha fel tudják dolgozni mesterien."

A közölt vers kezdőbetűi „Bálint János” nevét adják. Mint mondja: „Egyszer az újságba (1936) egy nótaköltő versenyre hívtak ki mindenkit az országban. Válasznak készült ez a vers.” — Válaszként „elmés névjegyzetet” küldött.²⁰

¹⁹ Pl. mágnásbeliek részére „hölgy”; középosztálybeliek részére „nő”; alsóbbosztálybeliek részére „asszony”, vagy „fejércseléd”.

²⁰ A burkolt névemlítés (akrosztichon, telesztichon) az írásbeliség általánossá válása előtt jött divatba, amikor a szerző rejtve maradt a hallgatóközönség előtt, viszont az irni-olvasni tudók előtt felfedte kilétét. Bővebben l. *Thienemann*: i. m. 107.

Magyar József szellemi fejlődésének újabb, jelenlegi szakasza a felszabadulással kezdődött. Egyrészt a társadalomban, az emberek gondolkodásmódjában végbement változások, másrészt előrehaladottabb életkora, élettapasztalata költői munkásságát újabb, érdekesebb témák felé irányítják. A felszabadulás után írott verseivel nem annyira újabb műfajhoz, mint inkább újabb korszakhoz érkezik el. Magyar József költői fejlődésében a felszabadulás meghozta az *érett költészet korát*. Új költészetére jellemző, hogy nem veti magát alá az anyagi érdekű rendeléseknek, szabaddá válik a költészetben is; a természet szépségét, a szocializmus falun is elterjedt eszméit, a közösség új életét, eseményeit verseli meg. Tehát élete utolsó szakaszában érkezett el a teljes, szabad költői kibontakozáshoz.

Ismerkedjünk meg költői fejlődésének utolsó, jelenlegi szakaszában írott verseinek néhány részletével. A következő versét azért írta az akácfáról, mert, mint mondotta: „*A kilépett nagy költők is közönyösnek veszik, holott sok hasznát vesszük.*” Csakugyan, az akácfa tizenhatféle hasznát sorolja fel. Ilyen sokrétű természeti megfigyelésre csak egy igazi népi költő képes.

„AZ AKÁCFA

Te közömbössé vált egyszerű akácfa,
Ha vihar tép is, sorsod, óh, senki sem szánja.”
„Előszámlálom javaid, amely akad bőven,
Nem sajnálom e téli időt, mert kitelik tőlem.
Először is, virágaid fehérek, mint a hó,
Szirmaikban, óh mézédés nektár található.”
„Ha valaki úgy gondolja, hogy szalonnát kén sütni.
Ő magáról készséggel fog száraz ágat adni.”

Alábbi verseiben — amellet, hogy bennük a szocialista építést verseli meg — olyan vonást is találunk, mellyel külön kell foglalkoznunk. Ez a vonás pedig: *a históriás hang*.

A históriásokról tudjuk, hogy vásárokra, búcsúkra jártak, ahol a különböző történetekről szóló saját készítésű verseiket énekszóval adták elő. Ezek a históriás énekek az *epikus költészet*hez tartoznak. Ha Magyar József két alábbi versét, vagy akár hadi költészetét vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy munkássága ugyancsak elbeszélő jellegű, tehát a históriásokéval sok vonatkozásban azonosnak mondható; elsősorban azért, mert eseményeket, történeteket dolgoz fel. A fő különbség abban áll, hogy Magyar József nem vándorol egyik helyről a másikra, hanem a község társadalmába beleilleszkedve verseli meg annak eseményeit.

Érdekes, hogy Magyar József egyáltalán nem tudott a históriások létezéséről, így azok históriáit sem ismerhette. A község szegényparaszti rétege azonban — bizonyos mértékig — a foglalkozása miatt is kényszerítve volt a különféle vásárok látogatására, ezáltal megismerkedett azzal a históriás-költéssel, amelyik éppen Szabolcs megyében a legutóbbi időkig is fennmaradt. A faluközösség paraszti rétege ismerte és kedvelte ezeket a históriákat, ez érthető is, mivel az epikus költészet szeretete még régebbi hagyományból fakad. Magyar József észrevette, hogy verses elbeszélései mennyire lekötik a közönséget, s ehhez az igényhez alkalmazkodott is. Tehát Magyar József

költészetében a históriás hang nem közvetlen, a históriásokkal való kapcsolat hatására jelentkezik, hanem a község közvetítése útján.

A soron következő verseiből az első a község fejlődéséről, a második pedig a Tiszavasvári mellett elhúzódó Keleti Főcsatorna építéséről szól:

„VALÓSÁG

Nem én vagyok oka, hogy korán születtem,
Demokráciára, hogy megöregedtem.”
„Ha körültekintek, mintha földből nőne,
Titkos kezek tolnák alulról felülre
A sok építkezést országunkban széjjel.
Melyből a mi községünk sem marad el.”
„Nem rég lett kész kettő kilométer betonjárda,
Mint a szobánk földjén, úgy járhatunk rajta.
A kisembereknek többszáz új lakása
Épül, s most is készül, azt mindenki lássa.
Tisza-csatorna, hej, ez rég kellett volna,
Sokkal többet termett volna azóta a róna.”

„KORDÉLYOSOK”

„Ötéves terv középpontjába van ő,
Nem akadály neki hideg, vagy eső.”
„Szállít követ, földet, fővenyt, s egyebet,
Amire szükség van a csatorna mellett.”
„Hisz nagy lócsiszár a brigádvezető,
Csak a lónak legyen, inkább nem enne ő.”
„Míg órá lesz bízva a lovasfogat,
Nem félhet, hogy csődbe jut a vállalat.
Érdem illeti meg, koszorú ezennel,
Ki vállalását végzi szívvel, szeretettel.”

Talán nem szükséges különösebben bizonygatnunk, hogy az *érett költészet kora* nem következett volna be Magyar Józsefnél, ha Büdsszentmihály, illetve Tiszavasvári községe nem ment volna át lényeges változásokon.²¹ Tiszavasvári község társadalmának változása szükségszerűen magával hozta költője szemléletmódjának megváltozását. A legutóbbi években írott verseiből láthattuk, hogy nem mehetett el szótlánul a község fejlődése, a békeharc, általában a szocialista átalakulás kérdései mellett; mint „népköltő” köteletségének érezte mindezek megverselését. Az új igények, az új témák Magyar József költészetét ugrásszerűen magasabb színvonalra fejlesztették. Magyar József most is ír verseket; reméljük, hogy költészete egyre feljebb ível.

Marad még néhány részletkérdés, mely nem tartozik szorosan Magyar József költészetének fejlődéséhez, illetve műfajainak kérdéséhez, de úgy hisszük, hogy felsorolásával népi verselőknek egyéniségéről teljesebb képet rajzolhatunk.

²¹ Gondolunk itt az egyre növekvő, világhírű Alkaloida Gyárra, a község üzemeire, a Keleti Főcsatorna építésére stb.

Versei olvasása közben szembeötlik, hogy bizonyos formulák gyakran ismétlődnek, egyes részletek, vagy gondolatok több költeményében is fellelhetők. Ez az ismétlődés elsősorban a kezdő- és befejező soroknál jelentkezik. Pl.:

„Óh van-e szó mely szívem hangulatát
Kifejezni tudná érzelmem világát?”
Vagy: „Óh van-e szó, mely keblem hangulatát
Kifejezni tudná érzelmem világát?”

„Kísérje munkáját az Úristen kegye
Azt óhajtjuk hittel: Magyar József, s neje.”
Vagy: „Éljenek még sok évet együtt, ez óhajunk tárgya,
Vagyunk szíves üdvözlettel: Magyar József, s párja.”

Természetesen az ismétlődő formulák nemcsak kezdő- és befejező soroknál, hanem szöveg közben is jelentkeznek. Pl.:

„Késő vénségébe is lebegjen előtte azon idézet:
Minden erőnél erősebb az anyai szeretet!
Nem kell egyéb tanú, itt vagyok magam én,
Az ő szeretetek emberi testbe öltözött nagy fény.”
Vagy: „Minden erőnél előrébbvaló az anyai szeretet:
Emberi testbe öltözött nagy fény
Isten szívéből leszállott szent láng;
Haláltól nem félő erős gyöngeség!”

A bevált, kidolgozott részletek felhasználásával a versek gördülékenyebbekké, csiszoltabbakká válnak; a formulák ismételt alkalmazása nem mond ellent a népi verselés íratlan szabályainak.

Verseinek elég tekintélyes része másmilyen megszólítással kezdődik. Pl.:

„Tisztelt hallgatóság!”
„Tisztelt jelenlévők!”
„Tisztelt kortársaim!”

Ilyen megszólítással azokat a költeményeket vezeti be, amelyeket nagyobb nyilvánosság előtt, a közönségnek kíván elmondani. Ez a kezdőformula — már ahol ezt alkalmazza — a verstől elválaszthatatlanná válik. Jellemző erre, hogy hangfelvétel közben, amikor csak ketten voltunk a szobában, az ilyen célra írt verseit ugyancsak megszólítással kezdte, holott az a közönség számára szolgáló felhívójel.

Hasonló céllal, figyelemre való felhívással kezdte el alkotásait Tinódi Lantos Sebestyén és utódainak serege.²² Ezzel kapcsolatban ismét utalnunk kell a dolgozat elején felvetett „határkő” problémára. Ugyanis Magyar József szintén azért használja ezeket a megszólításokat, mert költészete a szóbeliség

²² „Sok csudák közzül *halljatok* egy csudát, . . .” (Tinódi i.m. 143.) „Jaj de szomorú hírt *mondok* tinektek, . . .” (*Takács*: *Históriások* i. m. 89.)

és az írásbeliség között áll, verseit elsősorban *hallgatóközönségnek* és nem *olvasóközönségnek* szánja.

A népi verselők egy része arról nevezetes, hogy papír és ceruza nélkül szerkeszti meg versét.²³ Magyar József csak a témát, a mondanivaló vázlatát gondolja ki előzőleg, történjen az munka, vagy sétálás idején, s csak azután fog hozzá a versíráshoz. A versírás technikájáról egy alkalommal a következőket mondotta: „Ha valaki megrendel verset, megmondja ugyi, hogy mirül kell, egy pár szóval és én akkor nem is gondolkodok rajta. Minek? Elfelejtí ügyis az ember! Hanem mikor leülök, azt tudom, hogy mirül kell írni, de hogy mi jön ki, azt én sem tudom! Akkor csak megírom, megírom úgy, hogy annak jól kell kijönni valahogy! Akkor osztán megyen, mint a karikárul a cérna. Nagy körültekintés kell neki, hogy minden úgy legyen, ahogy kell.”

A históriások, a hírversírók versfaragása foglalkozást is jelent, azaz megélhetési forrást. A versírás Magyar Józsefet is némi anyagi javakhoz juttatta, de a megélhetését mindenkor a polgári foglalkozásának köszönhette. A rendelt versekért általában 20,— Ft-ot szoktak fizetni, előfordult, hogy munkáját terményel, tűzifával honorálták. Másolással a rendelt versek is továbbterjednek.

Magyar József költészetében az *irodalom* és a *népdal* hatását egyaránt felfedezhetjük. Ez a hatás nem annyira a verssorok átalakításában,²⁴ mint inkább a versek hangulatában, szerkezetében mutatkozik meg.

Utaltunk arra, hogy Magyar József költészetében a verses levelezés műfaja nem utolsósorban Petőfi Sándor és Arany János verses leveleinek hatására honosodott meg. Mindössze egy esetben tudtunk szorosabb hasonlóságot fel-fedezni:

„Egy gondolat bánt engemet:

Ágyban, párnák közt halni meg!” (Petőfi)

„Egy gondolat rendít engemet meg:

Fájó, ha idegen földön kell halnom meg!” (Magyar)

A két vers ellentétes érzellemmel íródott: míg Petőfi szíve egy igazságos háborúért, a magyar szabadságharcért dobban, addig Magyar József az igazságtalan és értelmetlen első világháború miatt kesereg.

Magyar Józsefnek van egy fantasztikus elbeszélése is, prózai alkotás, melyet társaságokban szokott előadni. Ebben Jókai Mór hatását kell látnunk. Az elbeszélés arról szól, hogy katonakorában miként járták be a Szentföldet, mit látott ott, továbbá milyen utazást tettek egy üstökösön a világűrben.

A népdalok hatását érezhettük már a „*Fogoly nótá'*”-jában is. Verseiben a népdalokra jellemző természeti képek felhasználásával gyakran találkozunk. Példa erre a következő verssora:

„Ha soká a napba nézünk, elkáprázik szemünk,

Ha soká egy lányhoz járunk, elmeleg tőle kedvünk.”

²³ Nagy Kovács István hírversíró ha valakit messziről szembejőve meglátott, mondanivalóját számára a találkozás pillanatában már versbeszedve is elő tudta adni. (*Takács: Népi verselők* i. m. 41—42.)

²⁴ *Janó* (i. m. 20.) Gózon István parasztköltő esetében több példát sorol fel verssorok, versszakok átalakítására vonatkozólag.

Magyar József verseiben a népdalok hatása érthető, mivel a Tiszavasváriban elterjedt népdalokat ismeri, megfelelő alkalmakkor azokat dalolgtatja. A Jósa András Múzeum jónéhány népdalát őrzi.

A néprajzi kutatások eredményeként tudjuk, hogy a népköltészeti alkotások létrejötté nem csupán a közösség öntevékeny alkotótehetségének köszönhető; nagy, sőt döntő szerepe van az egyéniségnek is.²⁵ A nép között voltak és vannak kiemelkedő alkotótehetségek — gondoljunk itt a „mese-fák”-ra, „nótafák”-ra —, akik halálukig az ismeretlenség homályában maradtak. Alkotásaikat a közösség átvette, s változtatott rajta. Az egyéniség szerzői jogával az írott irodalom kezdetén sem törődtek, mint láttuk, a szerző legfeljebb a kezdősorokban rejtette el a nevét.

Magyar Józsefnek, mint költőnek Tiszavasváriban ma már „neve” van. Ezt úgy értjük, hogy a községben forgó verseiről tudják, hogy *Magyar József* költői szerzeménye. Kezdetben azonban nem így volt, mivel korai alkotásainál ismeretlen maradt a személye. A *verses levelezés* korszakában, a bajtársak helyett írott verseinél nem említették a nevét. Vagy pl. a kézirati másolással elterjedt vőfélyeskönyvét nemcsak Tiszavasváriban, hanem messze környékén is használják, anélkül hogy a szerző kilétét ismernék, vagy törődnének vele. Magyar József tehát a vőfélyeskönyvek egyik ilyen háttérben levő „*versfája*”, akit e dolgozattal is igyekszünk az ismeretlenségből kiemelni.

Néhány évvel ezelőtt Magyar József elhatározta, hogy az élete során írott legszebb, legérdekesebbnek tartott verseit egy füzetbe gyűjti össze. Hogy mi készítette erre a cselekedetre, legjobb, ha őt magát hallgatjuk meg:

„ELŐSZÓ AZ OLVASÓHOZ

Aki ekönyvbe írot saját költeményű verseimet bírálni akarja, tudatom vele hogy hat elemit végeztem azon gyakorlatal bírálja a mej megillet, mert elenkező esetben ön ön magát bírálja meg vagy teszi nevetségesé. És ha hozzá mertem fogni leírom e könyvbe verseim így meg örökítem, esetleg a jövő nemzedék, de késő maradékaim számára is, mert nem lehet tudni mikor és mennyi idő múlva szül a végzet a családunkba költői hajlamu egyént.”

A kéziratos versgyűjtemények az elmúlt évszázadokban — főleg a diákság révén — eléggé elterjedtek a parasztság körében is. Vargha Balázs a *mindenes gyűjteményekről* szólva írja, hogy: „*Ilyet főleg diákok készítettek, s beleírtak mindenféle szöveget, amiről azt gondolták, hogy az iskola elvégzése után falusi magányukban hasznát vehetik: mulatónótáktól és trágárságoktól kezdve epekedő szerelmes versekig, halotti búcsúztatókig, sőt házi receptekig.*”²⁶

O. Nagy Gábor azzal kapcsolatban, hogy a debreceni kollégistáknak nem engedték meg a magyar nyelvű, szépirodalmi jellegű könyvek olvasását, a következőket mondja: „A kollégiumi diákságnak nem maradt más választása: magának kellett irodalmat alkotni, s mivel nyomtatott könyvekhez nem jutott hozzá; kézzel írott gyűjteményeket állítottak össze.”²⁷

²⁵ *Ortutay Gyula*: Fedics Mihály mesél. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény I.) Bp., 1940. 9. — Szakirodalmunkban elsőnek ez a könyv foglalkozik az egyéniségkutatás fontosságával.

²⁶ *Vargha Balázs*: Vajda Juliánna emlékkönyve 1816—1818. (Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 1959.) Bp., 1959. 191.

²⁷ *O. Nagy Gábor*: Református kollégiumi diákirodalom a felvilágosodás korában. Debrecen, 1942. 11.

A kéziratos versgyűjteményekről szóló tanulmányok csak az irodalmi igényekre mutatnak rá, tehát szerintük a kéziratos versgyűjtemények kizárólag egyes személyek öntevékenységének, szorgalmának az eredménye. Meg kell említenünk azonban, hogy az elmúlt évszázadokban éppen a debreceni kollégium tanítási módszerében a diákok részére előírták a kéziratos gyűjtemények (diáriumok) készítését!

Barcsa írja, hogy: „A tanult szókat, kifejezéseket, körmondásokat jegyezzék fel a tanulók a diáriumba, . . .” „Ezt a naplót olvasmányaikból is gyarapítsák.”²⁸ Tudjuk, hogy olvasmányaik között bőven szerepelnek költészeti alkotások, sőt, a XVIII. században a diákokat is serkentették a versírásra: „Készítsenek verseket, vagy Cato distichonait alakítsák át más versnembe, írjanak jambust, hexametert és pentametert.”²⁹ A tanulók diáriumára azért is szükség volt, „hogy a censorok vizsgálat alkalmával abból is megítélhessék szorgalmukat.”³⁰

Úgy véljük, hogy a XVII—XVIII. századi kéziratos versgyűjtemények egy részéhez az inspirációt az iskolák adták. A tanulók az iskolában kötelező feladatként írtak a diáriumukba, s az ilyen szellemű tevékenységüket az iskola elvégzése után önszántukból is folytatták. Természetesen ezzel nem vitatjuk, hogy a kéziratos versgyűjtemények készítése mindenekelőtt az irodalom iránti igényből fakadt. Mint láttuk, Magyar Józsefet is versgyűjteményének összeállításában a versek szeretete, a jövő nemzedék részére való fenntartásának nemes célja vezérelte.

Végül nézzük meg, hogy Magyar József — saját megítélése szerint — milyen helyet foglal el a társadalmunkban?

Természetesen költőnek érzi magát, kinek hivatása a közösség nevelése. Egy ízben, a versírásról való beszélgetésünk alkalmával a következőket mondotta: „*Tréfást azért nem írok, mert a népet nem nevetetni akarom, hanem nevelni.*” Mint költő, gyakorta használja az „ihlet”, „múza” szavakat is. Magasztos, fennkölt érzéseinek kifejezésével is megpróbálkozik:

„Óh hű ápolónk és kedves nővérem
Lelke nagyságát ki nem rímélhetem.”

„Repülj, repülj szellememnek szárnya,
Hogy méltó légy a hivatottságra.”

Az utóbbi ódai szárnyalású, segélyért fohászkozó (invocatio) verssorok Magyar Józsefnél nem tudatosan, irodalmi példák alapján, hanem ösztönösen törnek fel, éppen ezért értékesebbnek tartjuk.

Látjuk, hogy a fennkölt érzések éppúgy elfogják Magyar Józsefet, mint a nagy költőket, mindössze a magasabb iskola hiánya gátolja meg abban, hogy érzelmeit ódába sűrítse. Érzi, hogy igazi költővé csak magasabb műveltséggel emelkedhetett volna. A versgyűjteményének fentebb idézett előszavában is láthattuk bánatát, hogy csak hat elemi végzett és ennek megfelelően kell bírálni őt. Bálint János nótaköltőhöz írott versében is olvashattuk keserűségét, mivelhogy:

²⁸ Barcsa : i. m. 25.

²⁹ Barcsa : i. m. 67.

³⁰ Barcsa : i. m. 66.

„Nem végezhattünk magasabb iskolákat,
Oltatlan úgy van, a fa is vadat terem.”

Magyar József — *a vadon nőtt fa* — irodalmi munkásságával mégis hasznos szolgálatot tett. Ha nem is országos méretekben, de Tiszavasváriban mindenestre él a költészete, nemes nevelő hatása megfogán és gyümölcsöt terem a közösségben, s munkásságával nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a község dolgozói a szépirodalmat, a verseket magasabb fokon is megszeressék.

Összefoglalásul: Magyar József költészetében öt korszakot és ennek megfelelően öt műfajt különböztetünk meg. Tényleges katonai szolgálati idejét 1908—1911 között tölti, hol a katonai közösség költői pályafutásának indító lökését megadja, s kifejleszti benne „a verses levelezés” műfajt. Az első világháború idején újabb katonai közösségbe kerül, mely családos emberekből áll. A második katonai közösséget nem az epekedő szerelmeslevelek érdeklik; érdeklődésüket inkább a hadi események kötik le. Ekkor fejlődik ki Magyar Józsefben a „hadi költészet” műfaja. A harmadik korszak az 1918-ban történt leszerelése után kezdődik, amikor visszatér Büdzentmihályra, hol a szegényparaszti réteg költőjévé válik. Ekkor írja a paraszti „vőfélyverseit”, melyekből vőfélyeskönyv alakul. 1920-ban úttörő lesz, nagyobb versfaragói gyakorlatra tesz szert, s a község magasabb társadalmi rétegeinek is költőjévé válik. Ekkor írja rendelésre „alkalmi verseit”, mely temetésre, disznótorra, névnapra, iskolai és egyéb ünnepélyes alkalmakra készül. Az utolsó, az „érett költészet kora” a felszabadulás utáni években következett be, amikor nem rendelésre, hanem önszántából igyekszik a természet szépségét, a szocialista építés eredményeit megverselni. Magyar József egyike azoknak a népi verselőknek, akik az ország falvaiban és tanyáin nagy számmal élnek, akiknek munkásságára e dolgozat keretében — Magyar József költői munkásságának bemutatásával — igyekeztünk fényt vetni. Úgy gondoljuk, a népi verselők megérdemelnék, hogy velük mind többet és mind többen foglalkozzanak.

Erdész Sándor

A POPULAR VERSIFIER OF TISZAVASVÁRI

The aged pensioner József Magyar (born in 1887), living at Tiszavasvári (Szabolcs County), applies himself to making verses. His poetry may be divided into five periods and in each of these periods he wrote verses of a different genre. He did his military service during the years 1908—1911; it was then that the community of his fellow soldiers set him off on his poetic career and inspired him first to write „correspondence in verses”. During World War I he got into another military community which, however, consisted of married men. These people were not interested in poetic love letters full of longing and desire; their interest was focused upon the events of war. So, at that time, József Magyar developed his „war poetry”. Having been demobilized in 1918, he returned to Tiszavasvári and became the poet of the poor peasantry, this being his third poetic period. He wrote best men’s rhymes for peasant weddings and his verses were collected into a volume for the use of best men. In 1920 he became a road surveyor. By then he has acquired a considerable skill in writing poems and thus became the versifier of a higher stratum of his rural community. At that time he wrote „occasional poems” for funerals, name-days, feasts at pig-killings, school celebrations and other festive occasions. His last period, that of „mature poetry”, was reached in the years following Hungary’s liberation from Fascist oppression. No longer did he make verses to order, but aimed at expressing in his poems the beauties of nature and the results of Socialist construction. József Magyar is one of the great many popular versifiers who are living in villages and farms all over Hungary.

Sándor Erdész

KÖLCSEY- MEGZENÉSÍTÉSEK

A költészet a zene leghathatósabb segítője, igazi muzagétésze. A zenei alkotások jelentős része Schubert, Schumann, Brahms dalai, Händel oratóriumai, Bach kantátái és az operairodalom tömérdek alkotása sohasem jöhetett volna létre irodalmi alap nélkül. A magyar költészet Balassitól József Attiláig hathatós segítséget nyújtott a zenének. A költői remekek nyomán szebbnél szebb dalok, kórusok zengik a költői dikció erejét. Gyakran a modern zene nyelvén szólalnak meg a klasszikus költészet formáit követő művek, Kölcsey, Kazinczy, Berzsenyi, Vörösmarty időmértékes versei. De e költők sorainak megzenésítésében Kodály nem a XIX. század eleji zenei stílust idézi, hanem a XX. század elejének zenei fejlődési vonalába kapcsolódik be. Mégsem fedí el Kodály „új” zenéje az antik, klasszikus versemértékű verssorokat, a bennük érző mély tartalmat. A mai zene fegyvertárából közölt eszközökkel nagy hiányt pótol, neki köszönhetjük az utóromantikus magyar zenei kifejezőmód elmélyítését. Kölcsey versekre írt dalainak értékelésére egyébként még visszatérünk.

1805. szeptember 19-én szerepel először Kölcsey neve a Debreceni Ref. Kollégium anyakönyvében. Ettől kezdve a Kollégium diákja. Korán megismerkedik a görög—római remekírókkal, s kora nagy nyugati költőivel, kiket eredetiben olvas. Kölcsey megbecsüli az igazi magyar dalt, de csak úgy, ha a nép maga dalolja, ha nem mással „húztatja”. Ezért nem szívleli a cigányzenét, s a *Felelet a mondatra* c. 1815-ös iratában a maradi szemlélet szimbólumának tekinti a cigánymuzsikát, nézetét a németes irány hívének, Zafir Czenczi férjének szájába adva. Kölcsey azonban a jelentős alkotó tehetségű Biharival kivételt tesz, elismeri róla, hogy reprezentálja a cigányzenét.

Kölcsey álláspontja egyedülálló korában, mert a XIX. század eleji magyarság csaknem egységesen a cigányzenében ismerte fel a magyar zene igazi forrását. Ennek a felfogásnak, tévhitnek volt rabja még Liszt Ferenc is, ki tizenkilenc magyar rapszodiájában, s más magyar intonációjú műveiben a cigányzene előadásmódját szólaltatta meg s hírhedt könyvében is ugyanezt a nézetet vallotta (*Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie*, 1895).

Bár a Kölcsey-megzenésítések mennyiségileg meg sem közelítik a Csokonai-, Petőfi-, Arany-, Ady-dalok óriási tömegét, mégsem haladhatunk el mellettük szótlánul. Ha az irodalomtörténet megmozdult a költő halálának 120 éves évfordulóján, joggal foglalkozhat vele most és első ízben a magyar zene-történet is.

Az első Kölcsey-megzenésítések közé tartozik *A lány dala*, melyet *A váró leány* címen közöl Podmaniczky Lajos kamarás, ki Klein Henrik pozsonyi zeneszerző tanítványa. Intonációjá nem magyar, hanem a bécsi dalstílus nyomán fakadt, $\frac{3}{4}$ -es ütembe szorítja Mozarta emlékeztető dallamát. Prozódiája bizony nem kielégítő, a dallam keréketörő Kölcsey szövegét. Először

Igaz Sámuel *Hébe* c. zsebkönyvében jelenik meg (1823), s ugyanezt találhatjuk meg Tóth István, kiskunfülöpszállási kántortanító *Áriák* és *Dallok* c. nagyértékű kéziratos énekgyűjteményében is.¹ E megzenésítés korában oly népszerű volt, hogy bekerült még Bartalus Magyar Orpheusába is.²

Nem jogosulatlan, ha a megzenésítések sorát a *Hymnusszal* folytatjuk, melynek dallama az elmúlt 118 év óta semmit sem veszített üdeségéből. Ez hangzik el ünnepségeink megnyitó-, vagy zárószámaként; Szabolcsi szerint „egyenletesen hullámzó, széles ívelésével inkább nyugati korál dallamokra emlékeztet.”³ Korál, avagy zsoltár jellegű, nyugodt lejtésű melódiája bár nem magyar intonáciájú, mégis a magyarság megszentelt dallama lett, s az 1844-es pályázat hívta életre, melyet Bartay András, a pesti Nemzeti Színház igazgatója írt ki. Gárdonyi Géza humorosan írja le a Himnusz keletkezését,⁴ amint neki Erkel Ferenc elbeszélte a Pesti Sakk-körben, ahová Gárdonyi bejáratos volt. Gárdonyi Géza cikkéből értesülünk arról, hogy Erkel pályázni sem akart, Egressynek, a Szózat megzenésítőjének javára akarta hagyni a 20 arany pályadíjat. De Bartay nem nyugodott; miután észrevette rábeszélése eredménytelenségét, betuszkolta az utolsó napon Erkel egy szobába, s átadván neki egy ív kottapapírt, reázartha az ajtót. Komponálás közben a pozsonyi harangokra gondolt, és mottóját a Vanitatum Vanitasból merítette: „Itt az írás, forgassátok, érett ésszel, józanul.” Az 1844. július 15-én ülésző zsűriben helyet foglalt Vörösmarty Mihály, Mátray Gábor, a jeles zenekutató, s mások. A Honderü július 22-i száma és a Vachot Imre szerkesztésében megjelenő Pesti Divatlap részletesen foglalkozott a Hymnus megzenésítésére kiírt pályázat eredményével (1844. július). A pályaművek javát a kórus július 2-án bemutatta a Nemzeti Színházban Szigligeti Ede: *Tudtán kívül kém* c. vígjátéka előadásának felvonások közti szüneteiben. Így tehát maga a közönség ítélte. Erkel műve nemcsak elnyerte a 20 arany jutalmat, hanem a nemzet megszentelt dallama, igazi néphimnusz lett. Sok zeneszerző azóta azzal szándékozott ünnepélyessé tenni művét, hogy záradékába beleszötte a Himnusz dallamtöredékét. Erkel Ferenc is intonálja az 1887-ben szerzett Ünnepi nyitánya befejező részében, majd Herzfeld Viktor kéziratos Ünnepi indulójában, D'Indy 1875-ből való Hunyadi-szimfóniájában is, amelyet bemutattott a pesti Hangversenyzenekar 1924. november 10-én, és megtalálható Dohnányi Buda és Pest egyesítésének 50. évfordulójára írt Nyitányában is. Erkel művén kívül még hat szerző dícséretben részesített a zsűri, név szerint Egressy Bénit, a Szózat megzenésítőjét, Travnyik János ügyvédet, Seiler Károlyt, az esztergomi bazilika karnagyát két különböző kórusáért, s Molnár és Éliás nevű szerzőket. Ezek közül a közönség — a Pesti Divatlap szerint — „Egressy Bénéit és Travnyikét leginkább megtapsolá”.

Arany János sokat foglalkozott zenével, ő az első, aki verstani fejtegetéseiben zenei alaphól indult ki.

Arany János maga is szerzett néhány dalt — szám szerint huszonhatot —, ezek közül egyet Kölcsey *Bú két velem* c. versére írta, melynek formája — A B C B_v — eltávolodást mutat a mintául szolgáló magyar népdalok meg-

¹ *Tóth István*: *Áriák* és *Dallok* a M. Tud. Ak. kézirattárában 1832—1843.

² *Bartalus István*: *Magyar Orpheus*. Pest, 1869. 96—97. 1.

³ *Szabolcsi Bence*: A XIX. század magyar romantikus zenéje. Bp., Z. V. 1951. 55.

⁴ *Gárdonyi Géza*: *Szózat* meg a *Himnusz*. Megj. Fabó B.: Erkel emlékkönyv. Bp., 1910. 211—214.

szokott formájától.⁵ Szintén Aranynak a Kölcsey-megzenésítései közé tartozik a *Hol van a hon?* c. dal, mely még akkor is említésre méltó, ha egyezik Körner Treuer Tod-jához írt Guiliანი-zenével. E dal elterjedt nálunk is, sőt Ruzitska *Béla futása* c. operájában mint betétdalt éneklük.⁶ Kölcsey Szobráncon írta ezt a versét 1830-ban, mely a cenzúra miatt később Zrínyi dala címmel jelent meg.

Az 1823-ból származó *Csolnakon* c. vers első szakaszának dallamát is megtaláljuk Arany dalgyűjteményében. A sorok súlytalan ütemrészben indulnak (Auftakt). A vers izometrikus sorai izoritmikus dallamosítást eredményeztek. Ez a dal azonban nem terjedt el népdalként, amit a változatok hiánya is igazol. Aranya hivatkozással „Arany János után” megjegyzéssel közli Bartalus István.

Kodály művészetének súlypontja a vokális zene területén van. Műveinek többségét valamilyen költői szöveg inspirálta. Klasszikusaink versei — ha megkésve is — tömör és művészi dallamosítással terjedtek el művei nyomán.

Kodály négy Kölcsey-vers megzenésítésével is maradandót alkotott. Az *Elfojtódás* 1913-ból, a *Búsan csörög a lomb* 1915-ből való. Egész világ választja el egymástól a két dalt. Az előbbin végigvonuló kromatika bár mélységesen megindító, de még nyugati dallamtípust követ. A második dal viszont teljesen magyar hangvételi. Csupa kérdőjel, csupa válaszra váró kérdés, a második felén végigvonuló akkordcentrális szívettépő disszonanciái csak fokozzák az elégikus fájdalom megrázó hatását. A vers tartalmát maradéktalanul fejezi ki a zene.

Az *Elfojtódás* befelé zokogó férfibánatát szekvenciális késleltetések sorozata érezteti. Ha megoldásában nyugati hatást is észlelünk, ez könnyen érthető. Lefelé haladó kromatikus menete kifejezésteljes. A századeleji impresszionizmus befolyásolta még Kodály kolorizmusát, aki itt választékos harmóniaeffektusokkal érzékelteti a vers fájdalmas kitöréseit.

Sokkal inkább a népzene támaszkodik a két évvel később keletkezett *Búsan csörög a lomb* dallama, Kodály egyik legpoétikusabb dala. Formája strófikus, háromszor csendül fel ugyanaz a melódia némi változtatással, s ez az ismétlés mégsem fárasztó. Az első két szakaszban felbontott hangzatok alapozzák meg a zongorakiséret akkordjait, melyeknek felső hangja lépcsőzetesen lefelé halad. Kölcsey e szép versének legelső dallama azonban még a múlt századból való, feljegyezi már Arany János is idézett kéziratos népdalgyűjteményében (II. 28. sz.). Nem tekinthetjük azonban közismertnek az Arany közölte melódiát, mert nincsenek variánsai. Jellegzetessége, hogy míg az első fele dúr, a második moll hangnemű. Nem is népdal, hanem inkább népies műdalnak tekinthető.

Kodály alkotói invenciója érzékenyen rezonált Kölcsey mélabús költészetére. Első férfikari műve, az 1913-ban keletkezett *Bordal* is Kölcsey-megzenésítés. Azóta azonban gyökeresen megváltozott Kodály stílusa. A *Bordal* még a régebbi homofon hagyományba kapcsolódik. Összetett, triós formájú darab, melynek gisz-moll középhésze ötszólamúvá dagad. Egészen más világ tárul elénk az 1936-ban keletkezett *Huszt* c. férfikarából. A költő Huszt várának képen keresztül a nemzeti tetterőt, a magyarság elhatározási készségét éleszti. A bariton szólója kezdi a művet, amelyet a basszus orgonapontszerű

⁵ Kodály—Gyulai: Arany J. népdalgyűjteménye. 1952. Ak. k. 191.

⁶ Kodály—Gyulai: i. m. 85.

kitartott hangja mintegy kősziklára helyez. A költemény merengő kezdeti hangulata a mű végén cselekvőképes dinamizmusba lendül. Kodály zenéje híven követi a vers hangulatát. Fokozatosan tűnik el a misztikus félhomály, az orgonaponttal alátámasztott fájó visszaemlékezést érces, telt hangzatok követik, s a végén a „Hass, alkoss, gyarapíts” szavakat a négyyszólamúvá szélesedő férfikar fénye emeli magasba.

A Huszt kiválóan alkalmas a megzenésítésre hosszú, túlnyomóan többszótagú szavainak következtében. Ehhez járul még, hogy a költemény daktilusai és spondeusai jobban alkalmazkodnak a dallam ritmusához, mint sok más időmértékes, főleg jambikus-vers, melynek emelkedő lebegése ellentétes népzeneik jellegével.

A Huszt melódija — sok más Kodály-feldolgozáshoz hasonlóan — ereszkedő jellegű, a legmagasabb hangról fokozatosan esik lefelé. Dallamvezetése, ritmusa a magyar népzene követi, nyoma sincs benne idegenszerűségnek. Valósággal magyarítja az antik hexametert, pentametert azzal, hogy a zenei ütemet sokszor nem a versütem első tagjával indítja, hanem az új szó első szótagjával. Ilyen pl. az első sor negyedik szava, vagy a zárórészben a „Hass, alkoss, gyarapíts”. Tehát az idézett szavakban a zenei ütem nem a versmértékhez igazodik, hanem egybeesik a szókezdettel. Ily módon a sort hangsúlyossá váltja át a zene.

Csalódnánk, ha azt gondolnánk, hogy Kölcsey költészete csak a múlt zenésznemzedéket érdekelte. Mai zeneszerzőt is inspirál mélységes hazaszereget sugárzó lírája.

Nemzeti fény kezdetű hexametereit Bárdos Lajos, a Kodály-iskola egyik legkiemelkedőbb egyénisége öntötte zenébe imitációs technikával. A rövid, epigrammatikusan velős háromszólamú kórust a szerző a Rádió éneklő ifjúságának ajánlotta.

Az 1833-ból való *Versenyemlékek*-nek még más sorait is feldolgozta Bárdos. „*Küzdeni és győzni tanulj*” kezdetű sorok ötütemes dallamsorokra tagolódnak. A háromszólamú kánon domináns hangzaton végződik.

A *Földhöz* c. férfikarát 1951-ben írta Bárdos, s ez egyik legmélyebben átértett műve. A „*mégis az ember téged elhagyván . . .*” kezdetű sorokra fugato esendül fel a mű közepén.

Ugyancsak kánon formájában dolgozta fel Bárdos a *Minden pálya dicső* sorait és a teljesség kedvéért megemlíthetjük a debreceni Tóth Dénes férfi kórusát is a *Szép Erdély* szövegére.

Soraink nem törekedtek repertóriumi teljességre. Nem soroltuk fel az összes Kölcsey-megzenésítéseket, hanem csak a jellegzetes, kiemelkedő dalok arcélén át igyekeztünk felmérni a Kölcsey-megzenésítések értékét.⁷ Lehet, hogy e termés gyarapszik, ezért soraink nem lehetnek lezáró jellegűek — csupán az első lépést teszik meg ebben az irányban. Kölcsey versei új formában élnek műdalainkban. Életképességük legfőbb igazolása az, hogy a legszebb megzenésítések az utóbbi évtizedek gyümölcsei.

Sonkoly István

⁷ *Alkonyi dal*: Szekesik Tamás dala zongorakísérettel.

Hervadsz, hervadsz: Kölcsey Margit dala. Bp., Rózsavölgyi k. 1939.

Intés: 1. Mihalovitch Ödön férfikara. Megj. Harmonia k. Bp., 1872. Öt férfikar c. füzetben. 2. Langer Viktor férfikara a Dalárévkönyvben. 1864. 4. sz. 3. Erkel Gyula férfikara.

Vágy: Limbay Elemér dala.

LA MESSA IN MUSICA DELLE POESIE DI KÖLCSEY

Da 135 anni in poi le poesie di Ferenc Kölcsey danno ai compositori ungheresi un impulso incessante e servono di testo non soltanto alle canzoni d'arte con accompagnamento di pianoforte, ma anche alle opere di cori vocali. L'inno nazionale stesso dell'Ungheria non è altro che una poesia di Kölcsey, messa in musica.

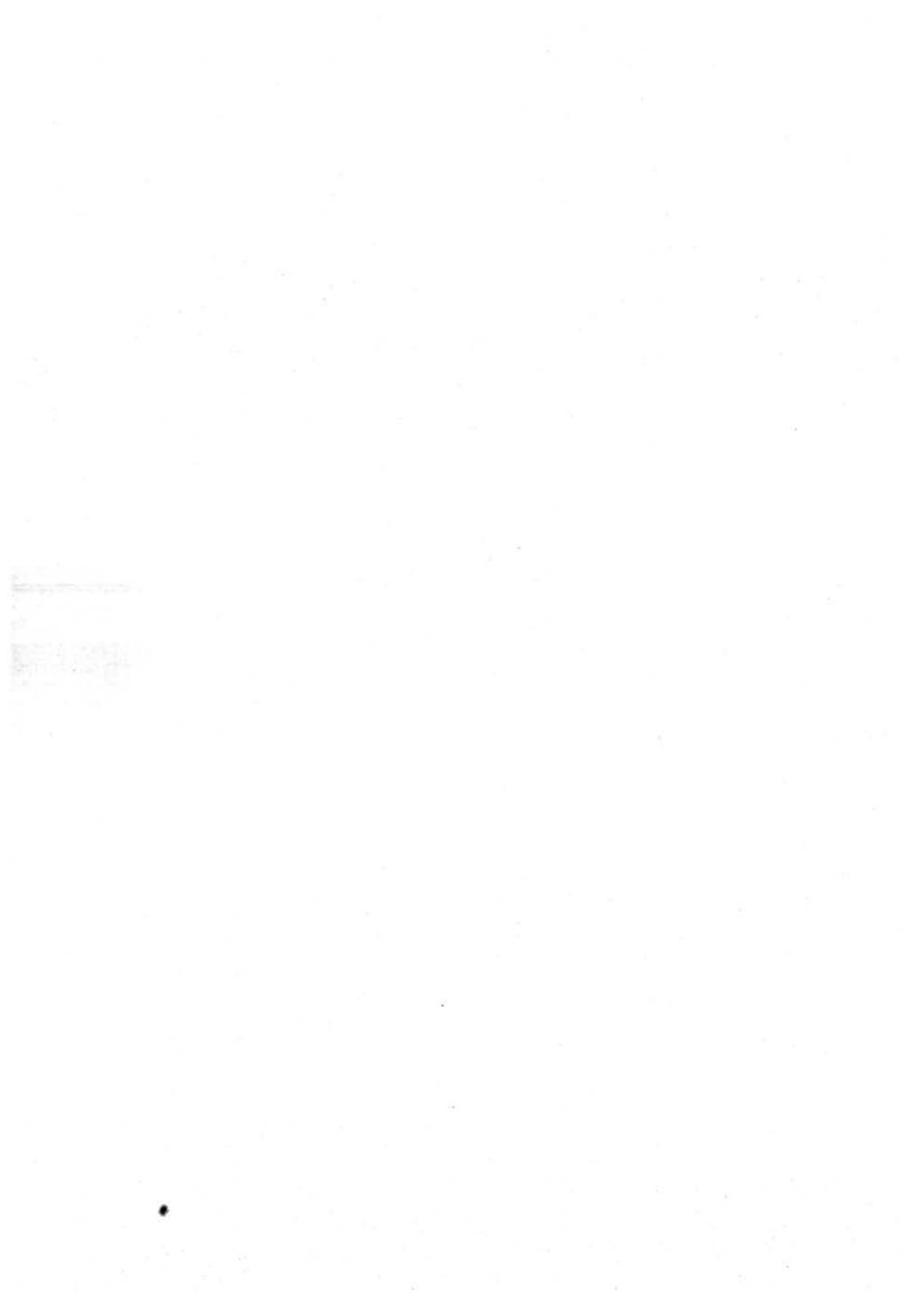
Il primo a comporre delle canzoni d'arte a base delle poesie di Kölcsey, fu János Arany, il grande poeta ungherese, che era nello stesso tempo un compositore dilettante.

Il punto centrale del nostro soggetto tratta di quattro opere di Zoltán Kodály, composizioni sui testi di Kölcsey. Fra queste, due sono canzoni d'arte ed altre due invece opere per coro maschile. Ma ne abbiamo anche altre opere per coro, opere di buonissima tonalità, composizioni efficacissime, composte da Lajos Bárdos, allievo di Zoltán Kodály.

L'effetto ispirativo di Kölcsey continua a vivere oggi stesso nel nostro mondo musicale.

István Sonkoly

TÁBLÁK

I. t. *Kalicz* : 1a—b, 2—4. Baktalórántháza, sírlelet

1a

2

1b

1c

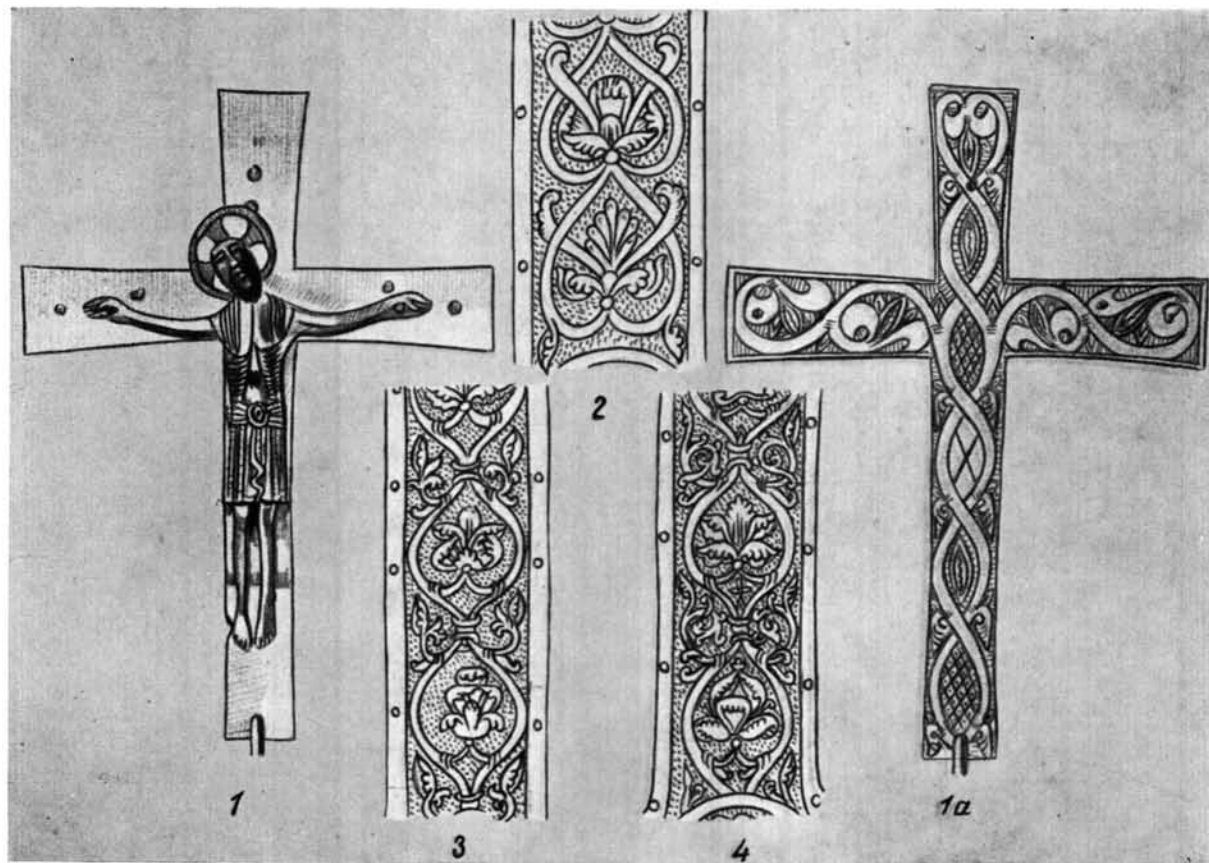

3

11. t. *Kalicz*: 1a—c. Nyiregyháza-Morgótemető. 2. Nyírgyulaj. 3. Szabolcs megye

III. t. *Fettich* : A besztereci aspersorium. Aranyozott ezüst. Magyar Nemzeti Múzeum

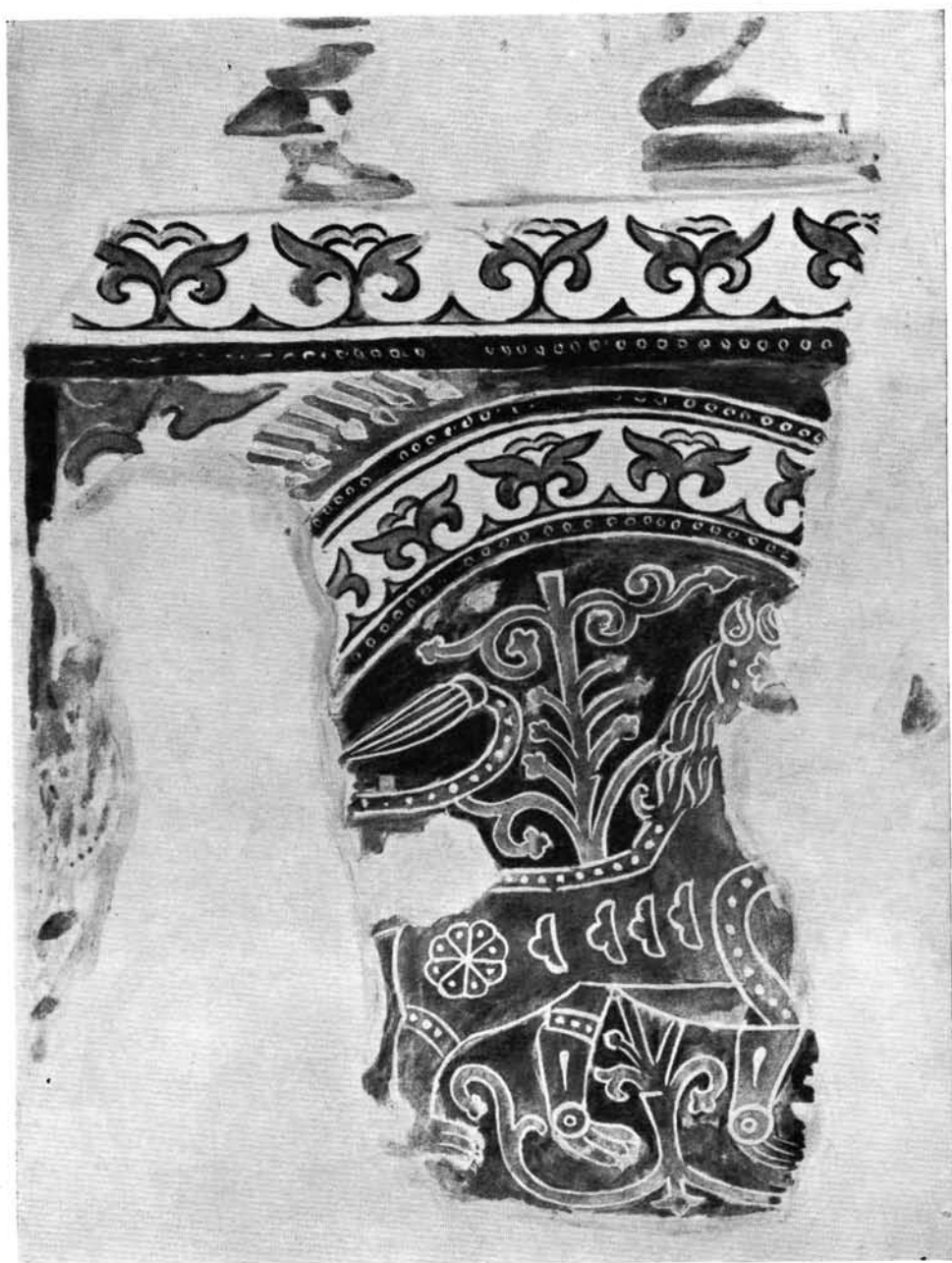
IV. 1. *Fetheli*: 1–1a. Körmeneti kereszt az esztergomi Kincstárban. 2. Theophanu apátné keresztjének részlete (XI. sz.). 3–4. Matild apátné keresztjének mintái (XI. sz.)

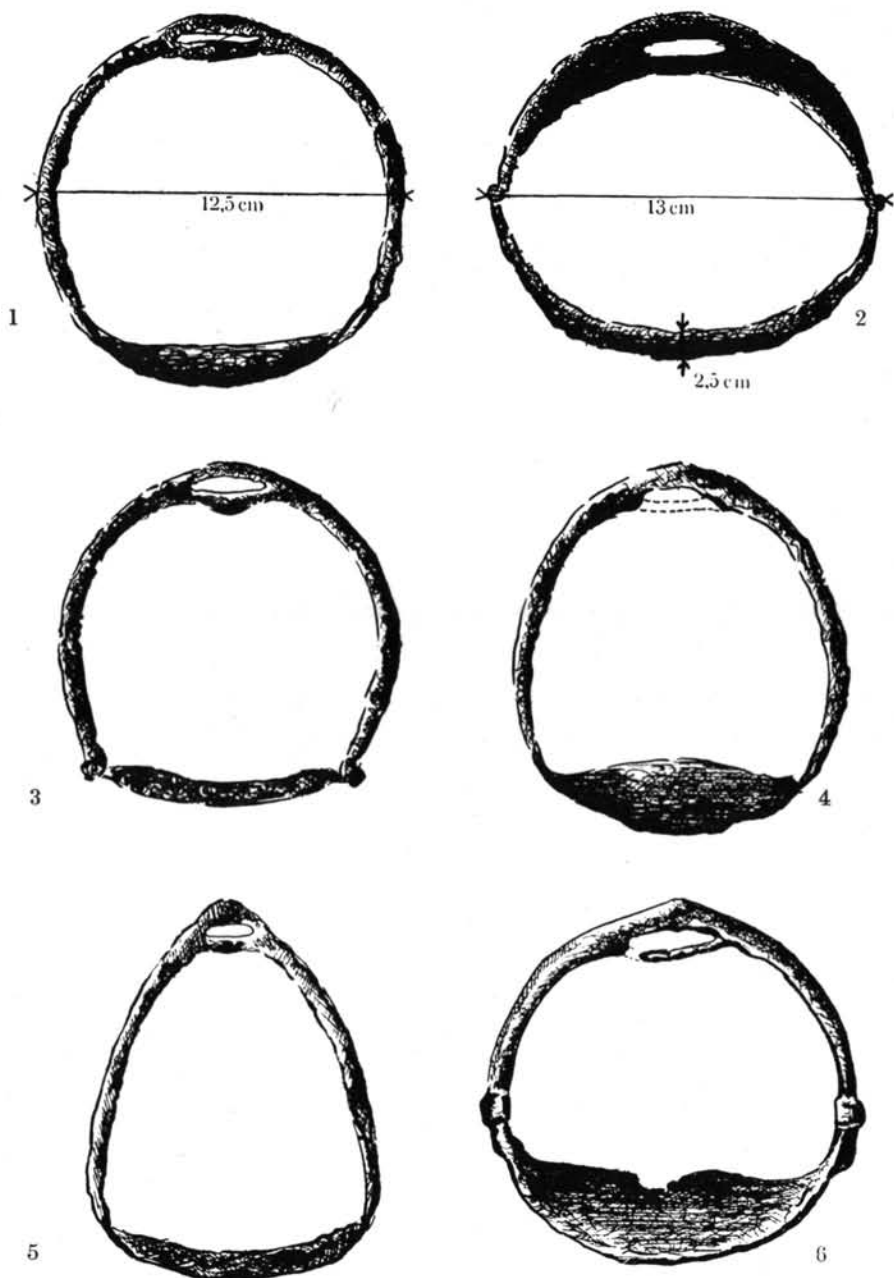
V. t. *Fetich* : Oriza Baka művenek részlete (XII. sz. vége). Tiflisz, Múzeum. (Amiranasvili után)

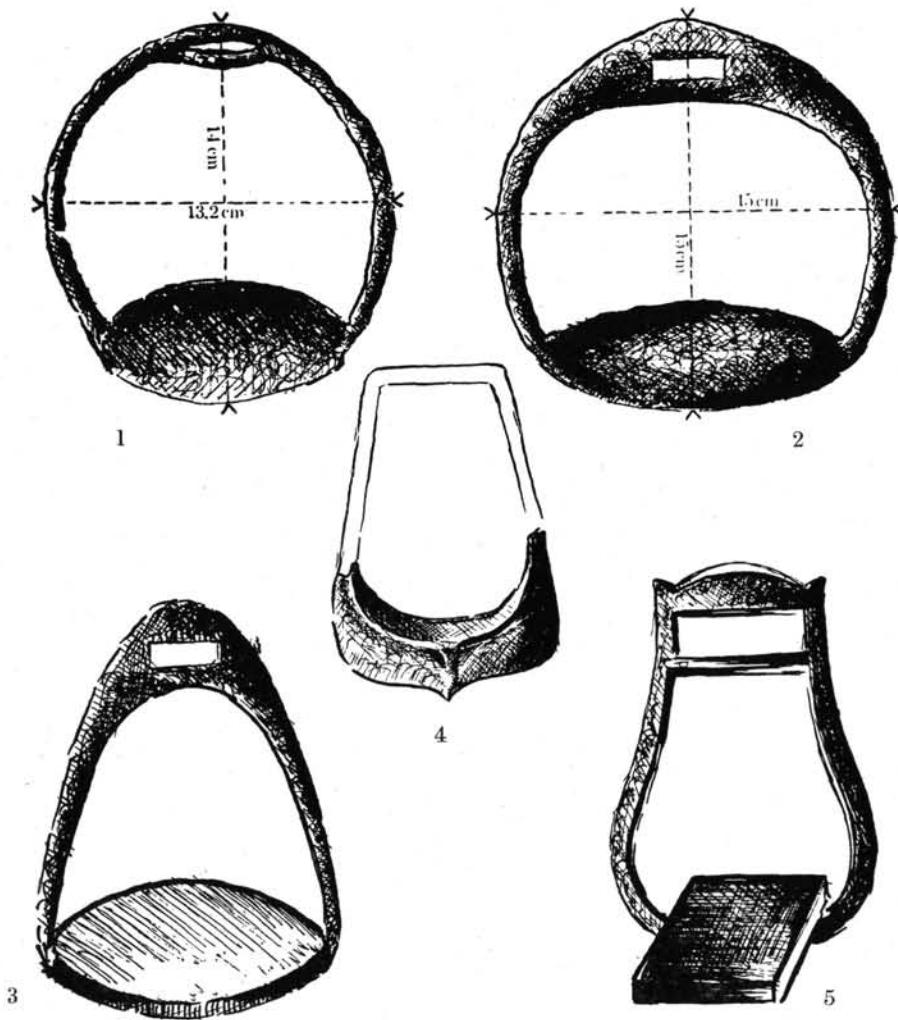
VI. t. *Fettich* : Részlet a pécsi XII. századi kőfaragványokról (lejárát az altemplomba)

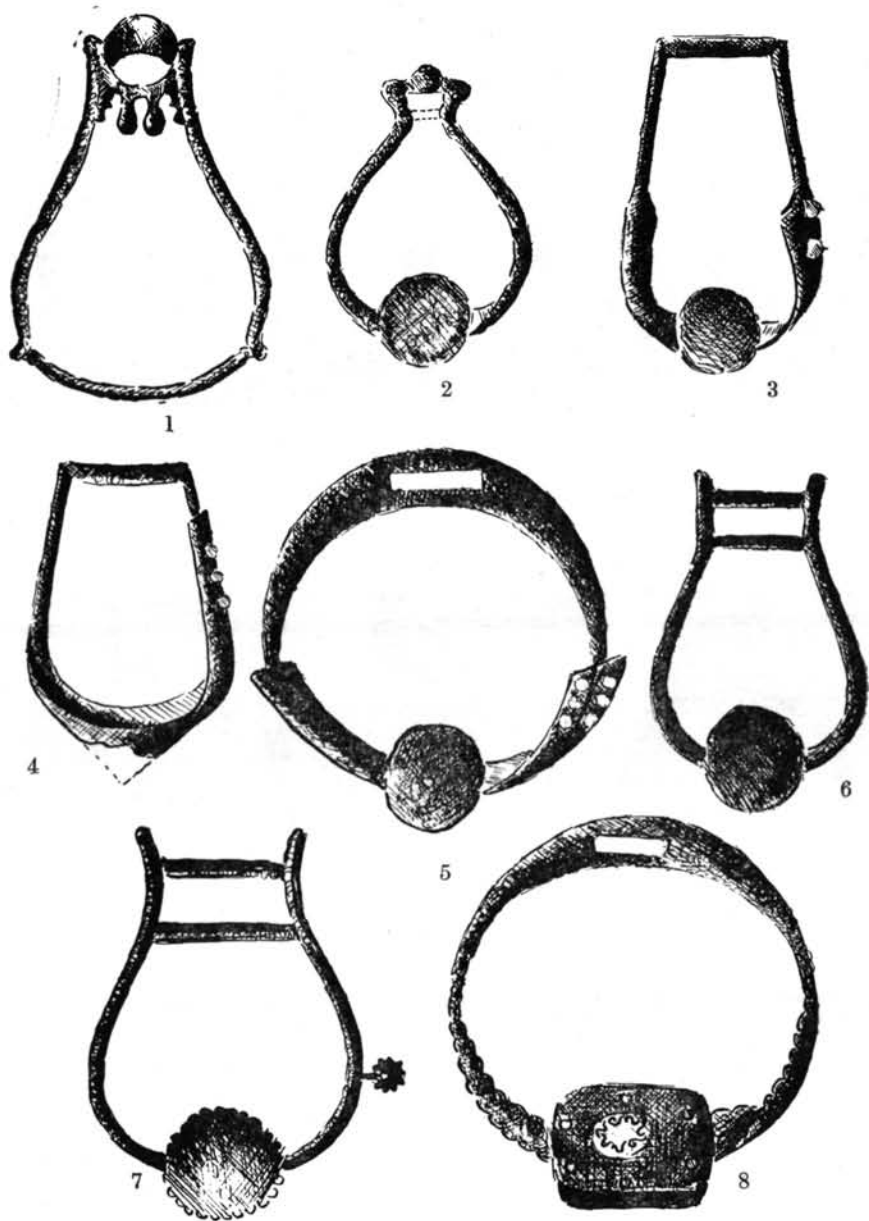
VII. t. *Fettich* : Falfestmény az esztergomi királyi kápolna falán (XIII. sz. eleje)

VIII. t. *Csallány Géza* : 1. Tinód (Fejér m.), temető. 2. Kölesd-Itatóhegy (Tolna m.). 3. Ismeretlen lelőhely (Mihálydy István bakonyszentlászlói gyűjteményéből). 4. Budapest, a Duna pesti oldala, a „római erőd” területén, a Rákospatak töltése mellett. 5. Dongár Gergely varsolzei földbirtokos ajándéka. 6. Rákospatak (Pest m.)

IX. t. *Csallány Géza*: 1. Erdőtelek (Heves m.). 2. Budavár, a bécsi szerzetesek házának építésénél. 3. Ismeretlen lelőhely. 4. Dolánytól Géczig vonuló hegy nyugati oldalán (kiásatta Pulszky Károly, töredék sárgarézből). 5. Ismeretlen lelőhely (sárgaréz kengyelvas)

X. t. *Csallány Géza* : 1. Bronz kengyelvas. 2. Kengyelvas bronzból. 3. Tihany (XVI. sz.). 4. Váci puszta (XVI. sz., találták a pusztatemplom közelében, szántáskor). 5. Ismeretlen lelőhely (Závodszy István gödöllői gyűjteményéből). 6. Egy ilyen típusú kengyel Bécs ostroma idejéből, török nyergen. 7. Sárgarézből, sarkantyúval. Podmaniczky János hagyatékából Závodszy gyűjteményébe és innen a múzeumba került). 8. Kengyelpár ezüstből. (Delhaes-gyűjtemény)

XI. t. *Kalmár—Szalontai*: Báthori Miklós püspök címeres emléktáblája (1483). Balassagyarmat, Múzeum

XII. t. *Kalmár—Szalontai*: Báthori-címeres tábla Mátészalkáról (1484). Nyíregyháza, Múzeum

1

2

XIII. t. *Kalmár—Szalontai*: 1. Báthori Miklós püspök címeres kötőablaka. Vác, Székesegyház. 2. Báthori Miklós püspök címeres táblája (1485). Vác, Székesegyház

XIV. t. *Kalmár—Szalontai*: Báthori István országbíró, erdélyi vajda címere (1488).
Nyírbátor, a ref. templom déli kapuja felett

XV. t. *Kalmár—Szalontai* : Báthori-címeres tábla. Nyírbátor, a ref. templom nyugati kapuja felett

1

2

XVI. t. *Kalmár—Szalontai* :
1—2. Sárkányos címerpajzs.
Nyírbátor, ref. templom. A hár-
mas ülőfülke két oldalán

XVII. t. *Kalmár—Szalontai*: Báthori István országbíró, erdélyi vajda sírfedőlapja. (†1493)
Nyírbátor, ref. templom

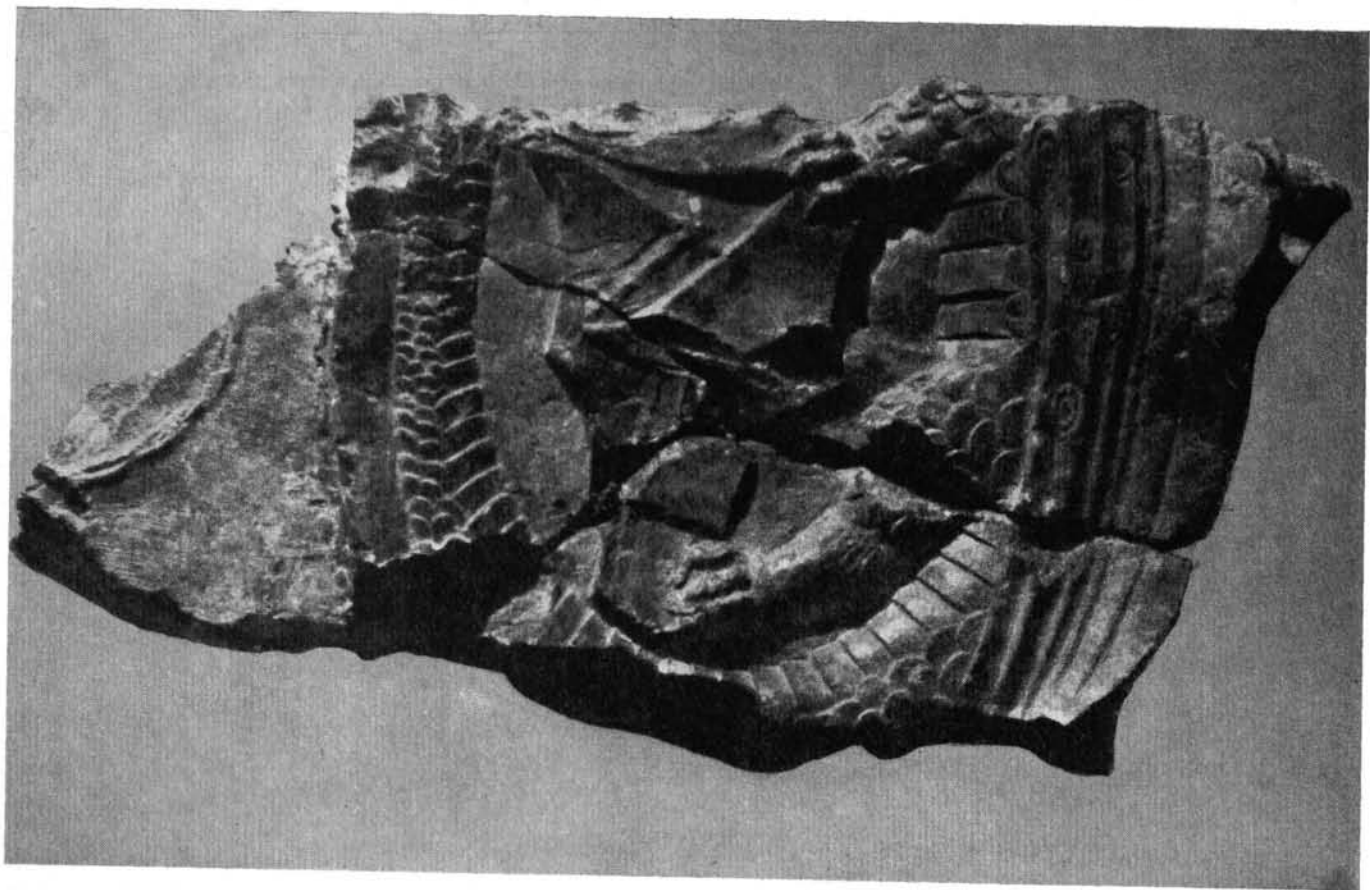

1

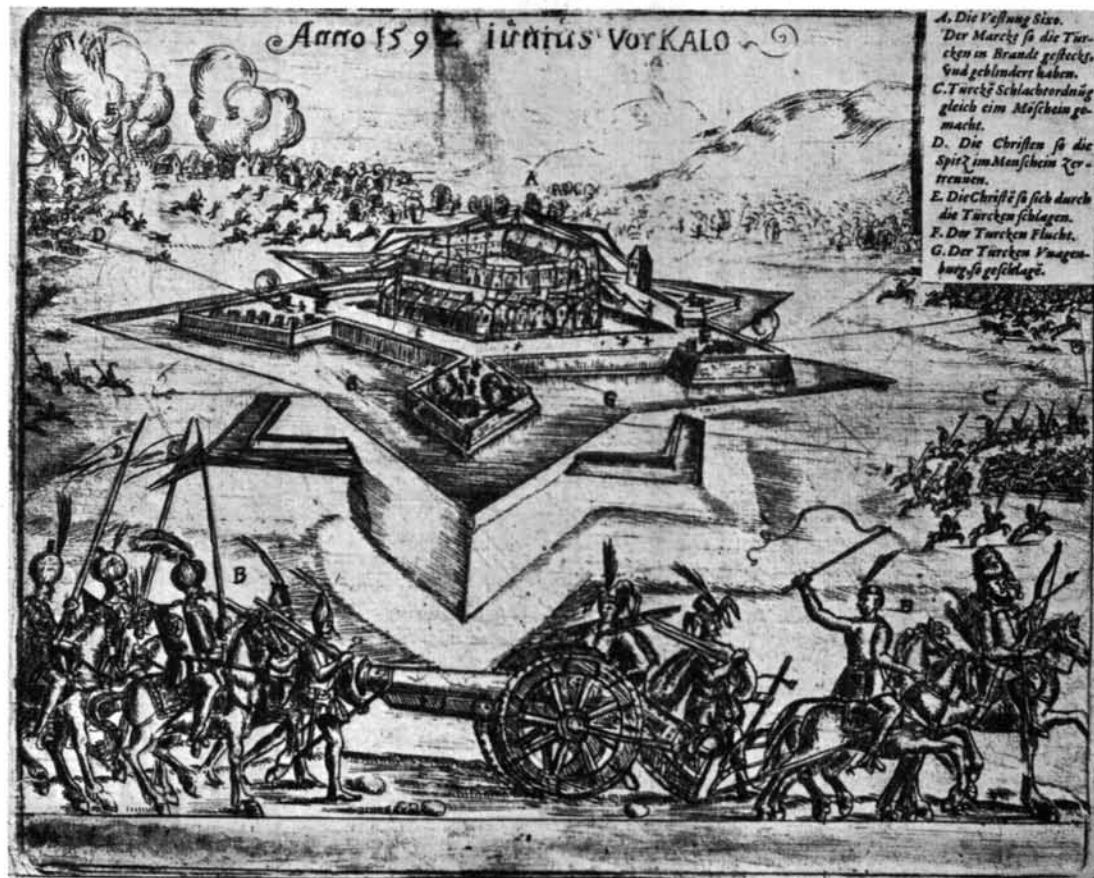

2

XVIII. t. *Kalmár—Szalontai*: 1. Címer a zsolttáríró Báthori István tumbájáról (1605). Nyírbátor, ref. templom. 2. Részlet Báthori István sárkányrend díszű láncáról. Nyírbátor, ref. templom.

XIX. t. *Kalmár—Szalontai*: Báthori István országbíró, erdélyi vajda címertöredéke. Nyírbátor, Múzeum

1

2

XXI. t. Koroknay: 1—2. Kálló vára

1

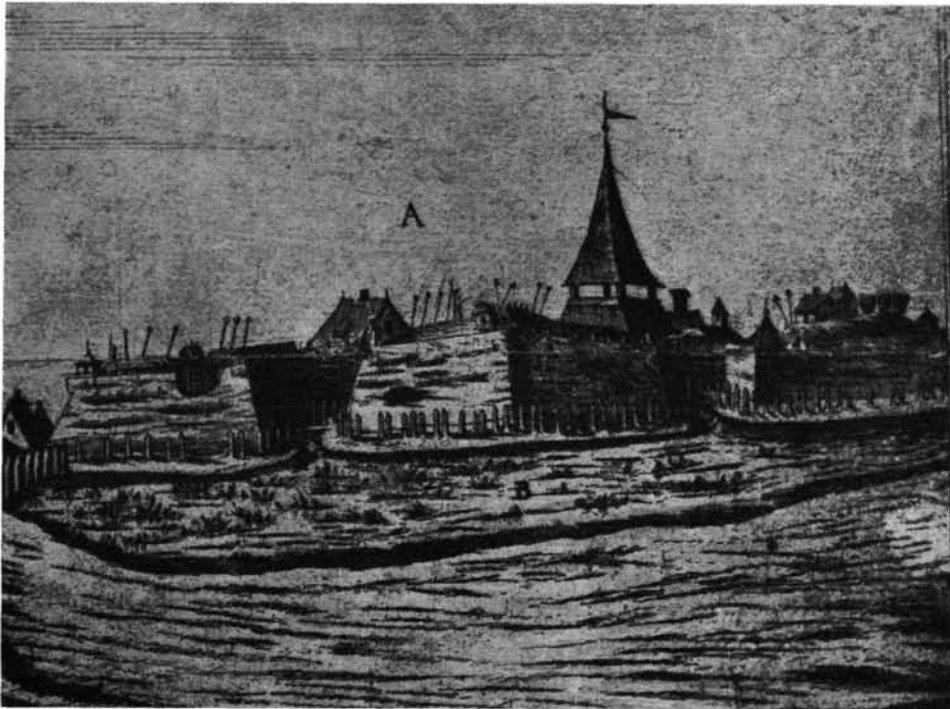
2

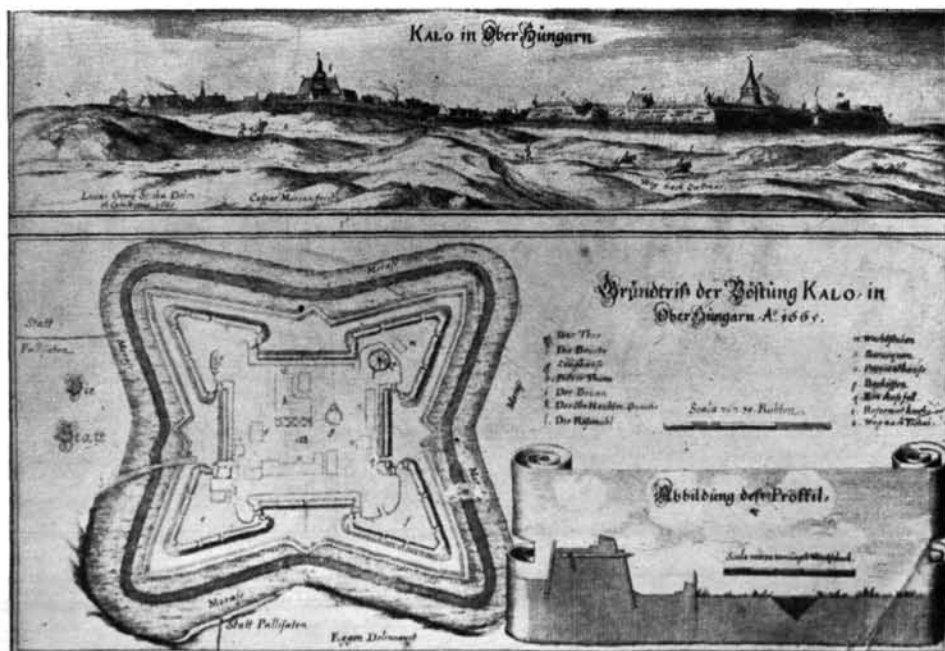

1

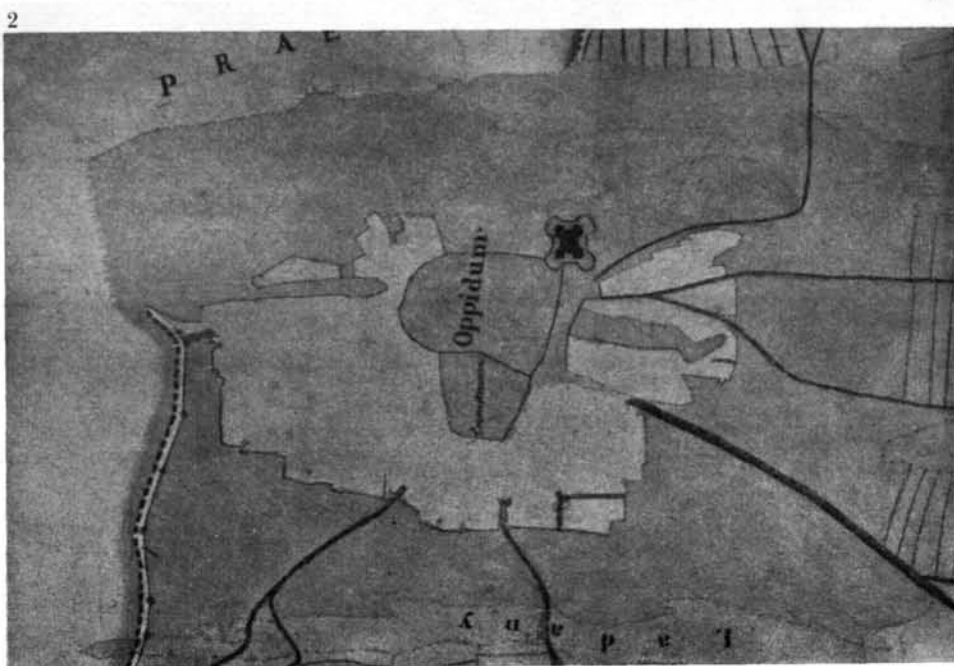
2

XXIII. t. *Koroknay*: 1. Metszet Kállóról. 2. Kálló váráról készült XVII. századi metszet (részlet)

1

XXIV. t. Koroknay : 1. Kalló 1665-ben. (Az alaprajz tájolásánál É balra van.)
2. Térképrészlet Kallóról (1755)

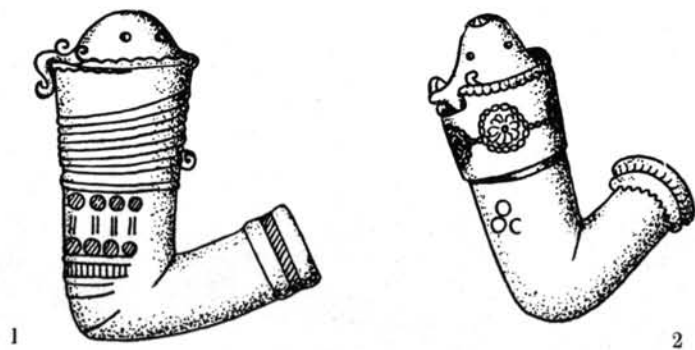

1

2

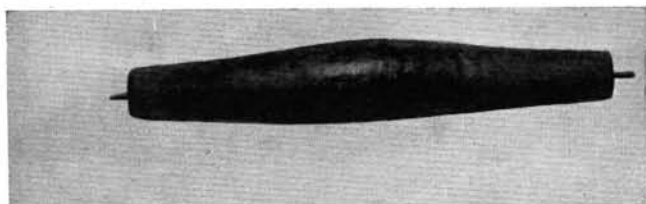
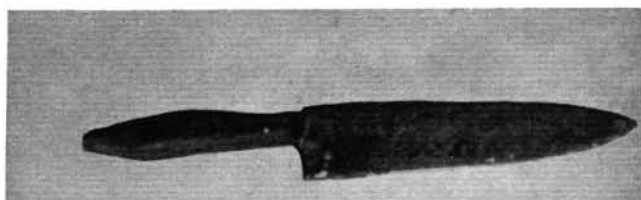

XXV. t. *Koroknay*: 1. Nagykálló. A vár keleti árkának és a bástyák földmaradványainak mai állapota. 2. Nagykálló, a vár területén levő Béke utca mai képe

XXVI: t. *Nyárády*: 1. Gyűrűs pipa. 2. Csillagos pipa. 3. Társas pipa. 4–5. A kései fajta dobi pipa kupakjának oldal- és felülnézete

1

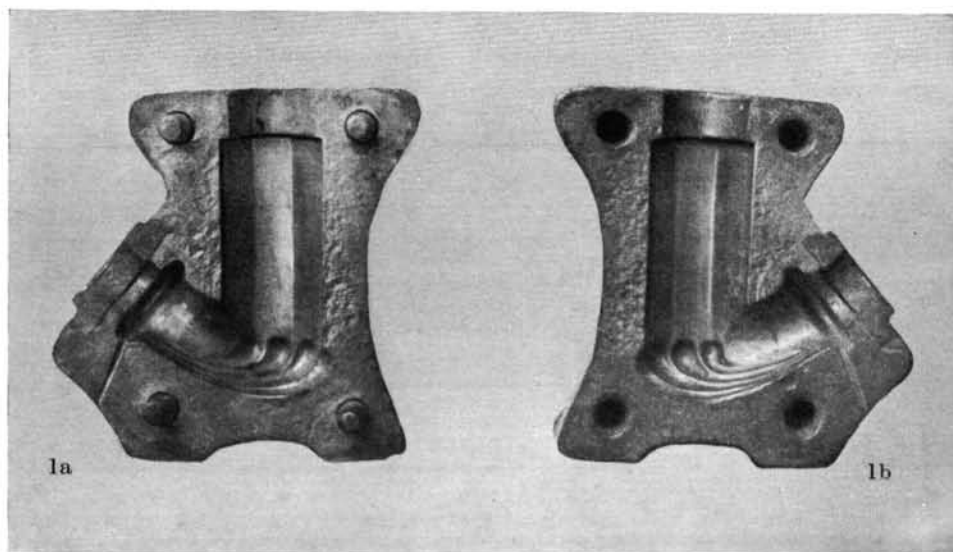

2

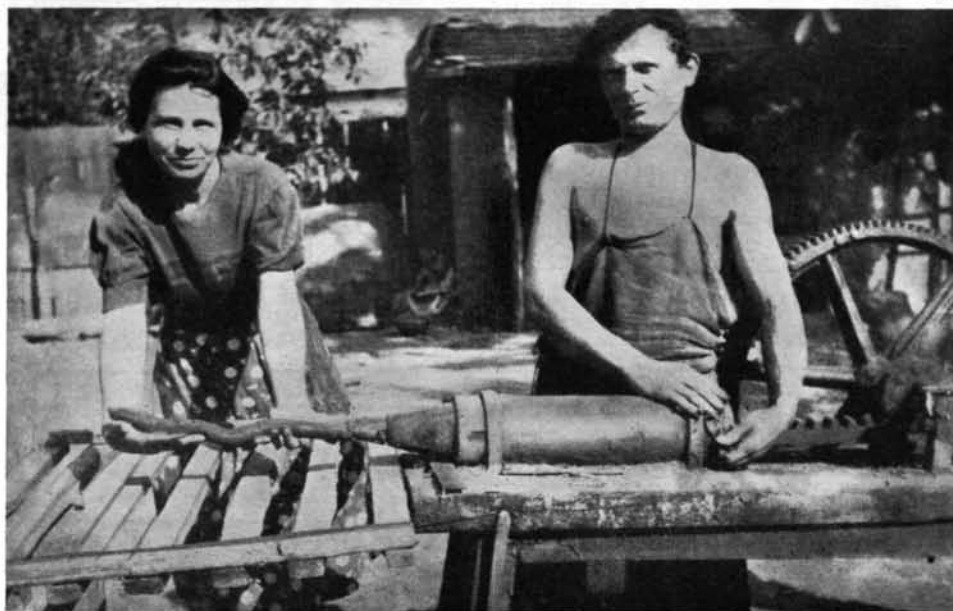
3

XXVII. t. *Nyárády*: 1. Pipapucoló. 2. Körvágó. 3. A szeges állón levő nyers pipák szájjigazítása

2

XXVIII. t. *Nyárády* : 1a—b. Összeillő negatív pipapréselő formák. 2. Agyaghurka készítés (a férfinak a kereket kellett volna hajtania)

1

2

3

XXIX. t. *Nyárády*: 1. Gépi pipapréselő felső beszűrő. 2. Alsó beszűrő. 3. Újabb kemence

1

2

3

4

5

6

7

8

9

XXX. t. *Nyárády*: 1–3. Nyíregyházi cseréppipák az 1880–90-es évekből.
4–5. Nyíregyházi fehér cseréppipák. 6. Gipszpipa. 7–9. Nyíregyházi „csekély értékű”
cseréppipák az 1940-es évekből

1a

1b

2

3

4

5

6

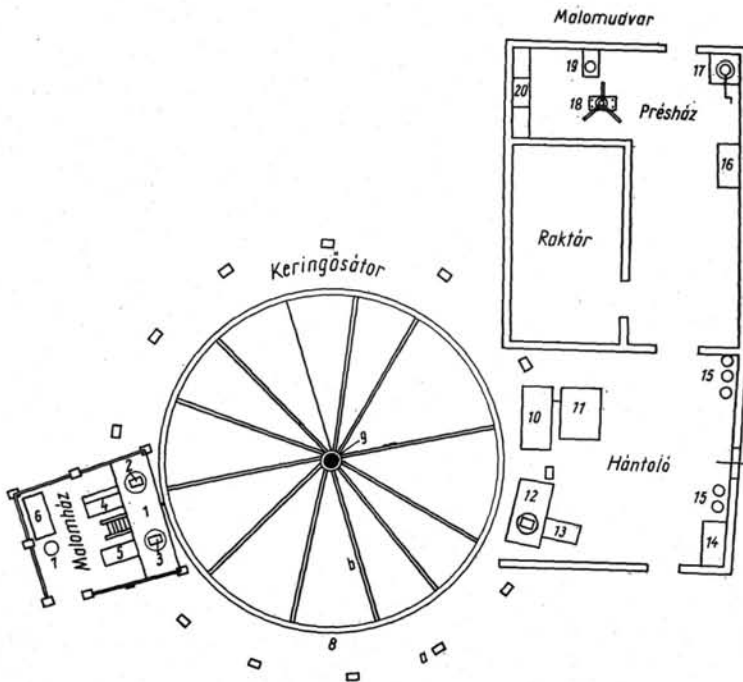

7

XXXI. t. *Nyárády*: 1a—b. Lófejes tajtékpipa. 2. Kávéházi pipa. 3. Láncos pipa.
4. Fapipa. 5. Szőlőtőke pipa. 6. Kassai cseréppipa. 7. Selmeci cseréppipa

XXXII. t. *Nyárády*: 1. Kutya-fából készített pipaszár. 2. Diófa pipaszár. 3. Bogdányi csutora rágóvége. 4. Közönséges szarucsutora a tőkájével. 5. Borostyánszopóka

XXXIII. t. Nagy : A vámosroszi malomház és keringősátor a lebontás előtt;
A vámosroszi szárazmalom és olajütő alaprajza (részben rekonstruálva)

© A nyíregyházi Jósa András Múzeum igazgatója

Felelős kiadó Nemes Béla
a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata igazgatója
Főszerkesztő D. Fehér Zsuzsa dr.
Felelős szerkesztő M. Kabay Éva
Műszaki vezető Szedlák György
Műszaki szerkesztő Gellért Andor

Készült az MSZ 5601-59 szabvány szerint B/5 alakban
18 (A/5) ív terjedelemben, 1060 példányban

613293 Athenaeum Nyomda. Felelős vezető: Soproni Béla igazgató

